

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет ім. Петра Могили

І. С. Лісна

**Становлення державності
в Україні
(1917-1922 рр.)**

Частина II

Монографія

Миколаїв – 2014

УДК 94(477)“19”
ББК 63.3(4Ук)
Л 63

*Рекомендовано до друку вченою радою ЧДУ ім. Петра Могили
(протокол № 3 від 15 листопада 2013 року).*

Рецензенти:

Бойко І. Й. – доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка;

Котляр Ю. В. – доктор історичних наук, професор кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Л 63

Лісна І. С., к.ю.н., доцент.

Становлення державності в Україні (1917-1922 рр.) : [монографія у 3-х ч.] / І. С. Лісна. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. Ч. 2. – 2014. – 444 с.

ISBN 978-966-336-292-2 (частина 2)

У монографії розглянуто питання становлення державності на українських землях 1917-1922 рр., а саме: проголошення та діяльність Західноукраїнської Народної Республіки; встановлення, суть та діяльність радянської влади в Україні (1917-1922 рр.); Галицька Соціалістична Радянська Республіка 1920 р.; становлення української державності в Буковині та Закарпатті 1918-1920 рр.

Рекомендовано для юристів, істориків, політологів – науковців, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)“19”
ББК 63.3(4Ук)

ISBN 978-966-336-291-5 (заг.)
ISBN 978-966-336-292-2 (част. 2)

© Лісна І. С., 2014
© ЧДУ ім. Петра Могили, 2014

ЗМІСТ

Проголошення і діяльність Західноукраїнської Народної Республіки	4
§ 1. Соціально-економічне і політичне становище Східної Галичини у складі Австро-Угорської монархії.....	4
§ 2. Виникнення і діяльність Західноукраїнської Народної Республіки.....	18
§ 3. Об'єднання ЗУНР і УНР в єдину соборну Українську державу	73
§ 4. Соціально-політичні та економічні перетворення в ЗУНР. Освіта, культура, охорона здоров'я, соціальне забезпечення ...	81
§ 5. Хід війни та дипломатична діяльність ЗУНР. Причини її поразки, історичне значення.....	106
Встановлення, суть та діяльність радянської влади в Україні (1917-1922 рр.).....	143
§ 1. Встановлення і розвиток радянської влади в Україні (1917-1922 рр.).....	143
§ 2. Донецько-Криворізька “республіка”	189
§ 3. Проблеми національно-державного розвитку України під владою більшовиків	197
§ 4. Розробка, прийняття та характеристика Конституції УРСР 1919 р.....	215
§ 5. Характерні риси права	226
§ 6. Суд і судочинство	256
Галицька Радянська Республіка та її діяльність (1920 р.)	266
§ 1. Проголошення, державний механізм та законодавча діяльність ГСРР	266
§ 2. Падіння Галицької СРР.....	332
Становлення української державності у Буковині та Закарпатті 1918-1920 рр.	338
§ 1. Буковина.....	338
§ 2. Закарпаття.....	344
Висновки	352
Список використаної літератури.....	358
Додатки.....	411

Проголошення і діяльність Західноукраїнської Народної Республіки

§ 1. Соціально-економічне і політичне становище Східної Галичини у складі Австро-Угорської монархії

З давніх-давен західні землі України були заселені східнослов'янськими племенами, зокрема дулібів і хорватів [1, с. 206]. На зламі VII-IX ст. вони увійшли до складу Давньоруської держави, а згодом тут утворилося могутнє Галицько-Волинське князівство. Один з його найславніших князів – Данило Романович 1258 р. спеціальним посланником римського папи Інокентія IV у м.Дорогичині був коронований титулом короля [2, с. 125] (до речі, єдиний з усіх східнослов'янських правителів). Однак у середині XIV ст., ослаблене татаро-монгольським нашествям та феодалними міжусобицями, це князівство було захоплене Польщею, під владою якої перебувало понад чотири століття.

Природні багатства краю та місцеве населення, яке, незважаючи на державні кордони, становило єдину народність, а згодом єдину націю – українську, разом з усім корінним населенням України нещадно експлуатовалося [3, с. 85]. Людей насильно ополячували, намагалися перевести на католицьку віру. Коли це не вдалося, то за згодою римського папи в 1596 р. у Бресті була укладена церковна унія – своєрідне об'єднання православної церкви України і Білорусії, землі яких на той час майже повністю захопила Польща, з католицькою церквою. Утворилася нова церква, нова різновидність християнської релігії – греко-католицька або католицька візантійського обряду. Вона вважалася незалежною від польської церкви та ієрархів, але визнавала верховенство римського папи. Унія серед православного населення часто насаджувалась силою.

Однак на східних землях України, які після визвольної війни під проводом Б. Хмельницького відійшли до Росії, вона так і не вкорінилася. Але на західних, які залишилися під владою Польщі, населення згодом звикло до неї, оскільки православна релігія опинилася на становищі забороненої, переслідуваної.

Народ західноукраїнських земель неодноразово піднімався на боротьбу проти ярма польських магнатів і шляхти. Але всі ці виступи жорстоко придушувались.

У другій половині XVIII ст. Польща, як самостійна держава, припинила своє існування, поділена між Австрією, Прусією та Росією. Більша частина земель колишнього Галицько-волинського князівства дісталася Австрії, Волинь відійшла до Росії. Австрія штучно об'єднала західноукраїнські землі з польськими у т.зв. Коронний край Галіції і Лодомерії. Отже, Галичиною відтоді стали називати землі колишнього Галицько-Волинського князівства (нині це територія Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей), населені українцями (Східна Галичина), і південно-східну частину Польщі (нині Жешувське, частина Люблінського і Краківського воєводств), населену поляками (Західна Галичина) [4, с. 134]. Надалі назва Галичина закріпилася за українською, східною частиною, і саме її матимемо на увазі в подальшому.

У складі Австрії західноукраїнські землі залишились об'єктом нещадного колоніального гноблення, завданням яких було забезпечити австрійські промислові центри дешевою сировиною (нафта, сіль, вугілля, ліс) і стати вигідним ринком збуту австрійських товарів. Промисловість краю розвивалася дуже повільно. У ній було зайнято не більше 9 % населення. 97 % усіх підприємств були дрібними, і тільки 0,4 % – великими. У промисловості тут існував найдовший в Австрії робочий день (14-16 годин), найнижча заробітна плата, жахливими були санітарні умови, відсутня техніка безпеки, найгіршими житлові умови [5, с. 27].

У сільському господарстві домінували поміщики й церква. Ліквідація у 1848 р. у Австрії кріпосного права суттєво становища селян не змінила. Навіть на початку ХХ ст. поміщикам (ними переважно були поляки, частково австрійці, євреї й у невеликій кількості українці) належало згідно з офіційною статистикою 37 % земель, а разом з церквою 44 % [6, с. 168]. Селянство, яке складало більшу частину населення краю, в основному було безземельним і малоземельним. Бідняцькі господарства (до 5 га землі) становили 79,9 % всіх селянських господарств. Вони сумарно володіли біля 1 млн. 450 тис. га землі. А поміщицькі (понад 100 га), яких було 3895 (на 1902 р.), мали 2 млн. 090 тис. га землі [7, с. 35]. На селі панували численні пережитки феодальних і напівфеодальних відносин. Рік за роком росла заборгованість селянських господарств, землі яких розпродувались з публічних торгів. Наприклад, тільки у 1910-1912 рр. за борги було продано 9303 господарства). Село жило в безпросвітних злиднях. В краї часто панували голод, епідемії тисячами знищували людей.

Надзвичайно важкі умови життя змушували людей шукати кращої долі за кордоном. З 1880 по 1910 р. з Галичини емігрувало 399 тис. осіб. А тільки в 1913 р. до Америки емігрувало 110 тис. осіб [9, с. 7].

Політична система управління краєм була повністю пристосована до здійснення колонізаторської політики з боку Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщини). Галичиною, як і іншими “коронними краями”, спочатку управляв губернатор, а з 1849 р. – намісник, який призначався самим імператором. Він зосереджував всю адміністративну владу, йому підпорядковувались поліція, крайові, повітові і міські органи управління. При наміснику створено намісництво, поділене на департаменти.

Органами державної адміністрації у повітах були повітові старости (їх призначав міністр внутрішніх справ). Найнижчою

ланкою державного апарату були бурмістри в містах і війти в селах (призначалися повітовими старостами).

Поряд з урядовими органами існували ще органи крайового і місцевого самоуправління (крайовий сейм, повітові, міські і сільські ради), але ніякої серйозної ролі у системі управління краєм вони не відігравали [10, с. 67].

Панівні кола Австро-Угорщини, згідно з відомою системою гноблення поневолених народів – *divide et impega* (розділяй і пануй) – повністю залучили у Галичині на свій бік польську шляхту і буржуазію, надаючи їм економічні та політичні привілеї.

В Галичині 1890 р. проживало 4,7 млн. осіб, з яких близько 63 % становили українці, котрі були тут корінним населенням, 23% поляки, 13 % євреї [11, с. 68]. Незважаючи на те, що українці становили в Галичині значну більшість, управління краєм було передано полякам. Намісниками краю призначались зазвичай польські магнати (з 1850 р. – виключно поляки), польські панівні кола захопили в свої руки майже всю адміністрацію, суд, культурно-освітні заклади тощо, перетворивши їх у знаряддя насильного онімечування та ополячування українського населення.

Політика асиміляції українців проводилася в усіх галузях життя. Їх зневажали, знущалися над національною гідністю, не визнавали за націю, забороняли розмовляти рідною мовою. Дискримінація найхарактерніше відчувалася в галузі освіти. Кількість українських шкіл і вчителів у Галичині невпинно скорочувалася. З 14739 вчителів у початкових школах в 1907 р. українців було тільки 3 тис. У 192 селах не було шкіл. У Львові в 1910/1911 навчальному році була тільки одна початкова українська школа і одна середня гімназія. До речі, одна середня школа в Галичині припадала на 656 тис. українців, а польська – на 33,5 тис. поляків [12, с. 47].

У червні 1867 р. австрійський уряд санкціонував постанови Галицького сейму про польську мову викладання у підставових

і середніх школах Галичини, про відкриття кожної української школи лише за окремим дозволом сейму, про створення для управління школами Галичини спеціальної Крайової шкільної ради виключно з поляків. У 1869 р. польська мова була введена в суді і адміністрації, в 1871 р. – польське викладання у Львівському університеті.

Внаслідок такої політики, хоч офіційно австрійські закони визнавали рівність усіх мов в управлінні і суспільному житті, на початку ХХ ст. 79,8 % українського населення не вміло читати і писати [13, с. 11].

Але гніт, утиски і всілякі знущання над українським народом не зломали його духу, прагнення до визволення з-під віковичного гніту і неволі, панування чужинців. Українська інтелігенція, церква постійно підтримували у ньому цей дух протесту, прагнення до волі, любов до рідної мови, історії, свого краю. Слід вказати саме на прогресивну роль уніатської церкви, яку спочатку поляки хотіли використати для колонізації українців, але (це не вдалось) у другому, третьому поколіннях вона стала справжньою народною церквою, що охороняла інтереси, звичаї, традиції, мову свого народу [14, с. 479].

Справжнє відродження національного руху відбулося у 20-х роках ХІХ ст. У центрі його стояла “Руська трійця” – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, усі вихованці Львівської духовної семінарії.

Революція 1848 р. сприяла українцям у їх боротьбі. Австрійський уряд пішов назустріч їх вимогам. У 1848 р. у Львові створено Головну руську раду, яка мала з’ясувати австрійським властям політичні та національні прагнення українців. Почала виходити, напевно, перша в Галичині українська газета – “Зоря Галицька”.

Головна руська рада висунула вимогу виділити усі українські землі, що перебували в межах австрійської держави – Галичину, Буковину й Закарпаття – в окремий коронний край

[15, с. 32]. Але проти цього різко запротестували поляки, та й австрійським властям це було невігідно.

Того ж 1848 р. у Львові скликано собор (з'їзд) українських вчених. На ньому були прийняті резолюції з вимогами офіційного визнання і відокремлення українського народу від польського та російського, створення української науки, наукової мови, єдиної граматики та правопису й ін. [16, с. 328]. Йдучи на поступки, австрійський уряд дав дозвіл на створення у Львівському університеті кафедри української мови та літератури.

Але після придушення революційного руху як в Європі, так і в Австрії знов відбувся поворот до реакції. Поляки під проводом свого намісника графа А. Голуховського, маючи всю адміністрацію краю в своїх руках, поспішили знейтралізувати здобутки українців. У 1851 р. була ліквідована і Головна руська рада.

Розчарована ставленням Габсбургів, посиленням польських впливів, зневірена у власних силах частина галицької української інтелігенції, в т.ч. духовенства, переорієнтовується на Росію, сподіваючись на її підтримку. Так зародилося москвофільство, яке, як і російські великодержавні шовіністи, стало вважати український народ частиною російського, українську мову – діалектом російської і т.д. Галичина, вважали москвофіли, повинна стати органічною частиною російської імперії. На пропаганду цих ідей вони одержували від царських властей щедрі грошові субсидії [17, с. 203].

Однак русофільські тенденції викликали протест молоді радикальної інтелігенції, духовенства, студентів, які, вбачаючи свої ідеали в Шевченкові, "Руській трійці" тощо, виступали за рідну мову і культуру, шукали тісніших контактів з селянством, обстоювали окремішність українського народу. Вони називали себе "народовцями". Народовці розгорнули широку просвітницьку, видавничу діяльність. У 1861 р. вони засновують товариство "Руську бесіду", в 1868 р. – "Просвіту", у 1873 р. –

товариство ім. Т. Г. Шевченка (з 1892 р. – наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка). Після заборони в Україні і Росії видання літератури українською мовою видатні вчені і письменники – В. Антонович, М. Вовчок, І. Нечуй-Левицький, П. Куліш та ін. стали друкувати свої праці і твори в Галичині. "Кобзар" став для багатьох українців-галичан священною книгою.

Наддніпрянці допомагали галицьким українцям вийти з рамок вузького провінціалізму, привчали почувати себе часткою великого українського народу. Це було конче потрібно, бо частина народовців, зокрема духовенства та інтелігенції, була настроєна надто лояльно до австрійських властей, вірили самі й переконували народ, що "цісар може все зробити", що він "добрий" і т.д.

У 1880 р. народовці заснували часопис "Діло", редактором якого став відомий громадський діяч В. Барвінський. У 80-ті роки зростає в Галичині вплив М. Драгоманова. На народних вічах все активніше обговорюються проблеми політичного та соціально-економічного життя [18, с. 60]. У цей же час група молодих інтелектуалів на чолі з Іваном Франком та Михайлом Павликом організують (1890р.) Українську радикальну партію, у програмі якої робилася спроба поєднати соціалізм з українськими національними проблемами. В середовищі цієї партії вперше в історії української політичної думки був сформульований постулат політичної самостійності України [19, с. 68].

Праве крило народовців, між тим, вперто шукало порозуміння з австрійськими властями, навіть з поляками, добиваючись і сподіваючись "нової ери" для українців. Єдиним реальним результатом цих домагань було відкриття кафедри української історії у Львівському університеті, яку очолив М. Грушевський, що в 1894 р. приїхав у Галичину.

В 90-і роки внаслідок об'єднання правого крила радикальної партії з народовцями утворилися національно-демократична партія на чолі з Ю. Романчуком та К. Левицьким, яка в цілому

стояла на вірнопідданих щодо Австро-Угорщини позиціях. В 1899 р. виникла ще одна партія – Українська соціал-демократична на чолі з М.Ганкевичем. В національному питанні обидві партії виступали за створення "вільної української держави", об'єднання народу "в одноцільний національний організм" [20, с. 333].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. національно-визвольний рух в Галичині ще більше зростає. Посилюють революційну боротьбу за покращення свого життя робітники і селяни. Згідно з офіційними даними, тільки з 1900 по 1903 р. тут відбулося 97 страйків робітників, в яких взяло участь 22 тис. чол. [21, с. 239]. Влітку 1902 р. прокотилася хвиля виступів селян і сільськогосподарських робітників, в яких взяло участь близько 100 тис.чол. Селяни вимагали ліквідувати залишки кріпацтва, скорочення податків, поділу поміщицьких земель. В 1905-1906 рр. у зв'язку з революцією в Росії ця боротьба набрала ще ширшого розмаху. З 51 повіту Східної Галичини 30 було охоплено масовими селянськими виступами і страйками [22, с. 267].

Зростає національна свідомість і згуртованість населення, в чому велика заслуга належить прогресивній молодій інтелігенції, зокрема студентству, радикальній частині духовенства, товариству "Просвіта", яке значно активізувало свою діяльність. На 1914 р. "Просвіта" мала понад 3 тис. читалень і бібліотек, близько 37 тис. членів-активістів. У 1894 р. було засноване спортивне товариство "Сокіл", у 1902 р. – товариство "Січ", які ставили своїм завданням виховувати молодь у дусі любові до свого народу, в дусі запорізького лицарства-козацтва. Організатором "Січі" був відомий громадсько-політичний діяч Галичини Кирило Трильовський.

Поступово українці добилися значного збільшення числа своїх шкіл: перед війною 1914 р. діяли вже 6 державних і 15 приватних гімназій, понад 3 тис. народних шкіл. В університеті українці мали 7 кафедр. Вирішувалося питання про заснування

окремого українського університету. Напередодні війни в Галичині виходило 66 українських періодичних видань та ще 4-у Відні і Будапешті.

Велика заслуга у цьому відродженні українства належала главі греко-католицької церкви (з 1900 р.) митрополитові А. Шептицькому [24, с. 31]. Він став душею всього національного та культурного життя Галичини. Він дбав про школи, заснував науковий "інститут для студій" та "Академічний дім" у Львові, допомагав приватним школам; за свої кошти вислав молодих священиків у Рим і Відень; надавав стипендії сільській молоді для навчання за кордоном; допомагав дитячим садкам та будинкам сиріт; заснував лікарню для бідноти – "Народну річницю" у Львові; підтримував виробництва; був меценатом художників і різьбярів, висилаючи їх за кордон для поглиблення знань; допоміг художнику-наддніпрянцеві О. Новаківському створити власну художню школу, для чого, серед іншого, купив йому будинок під майстерню; заснував у Львові Український національний музей, найбільший тоді в Україні, у якому зібрано рідкісні пам'ятки українського мистецтва [25, с. 434].

Завдяки успіхам в освітньому, релігійному, культурному житті Галичина в той час стає центром українського національного руху. Це стало можливим, незважаючи на різкий спротив поляків, через порівняно ліберальний режим і законодавство конституційної Австро-Угорської монархії, прийняте в кінці XIX – на початку XX ст. підтиском невпинної революційної боротьби поневолених народів. Воно забезпечувало для неавстрійського населення деякі права, в т.ч. право користуватися рідною мовою, мати свої школи, видавництва, партії і організації, обирати своїх послів у парламент тощо.

Цього ж аж ніяк не можна було сказати в той час про Росію, де шовіністична, великоруська політика "російського держиморди" (за висловом В.І. Леніна) гнітила, викорінювала,

топтала все неросійське, все передове, прогресивне, національне. Згадаймо хоч би законодавство про заборону видання, ввозу, поширення української літератури (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський акт 1876 р.), заперечення права на існування окремого українського народу взагалі, його історії, мови та ін. Таку політику проводили, таку "теорію" підтримували і поширювали у Росії не тільки чорносотенці-реакціонери, а й представники нібито прогресивної інтелігенції, в т.ч. революціонери-демократи, напр. В. Белінський та ін. Дотримувався такої думки, до речі, і один з "основоположників" марксизму Ф. Енгельс.

Активізація українського національного життя явно не сподобалась польській панівній верхівці [26, с. 32]. Ненависть і зневага польських магнатів-аристократів, римо-католицького духовенства, частини міщан до всього українського, до речі, і єврейського, були безмежними. Численні намагання польських панівних кіл перешкодити посиленню української позиції в Галичині призводили до щораз більшого загострення польсько-українських взаємин. Проявами цього були, серед іншого, численні зіткнення українських і польських студентів, під час яких вбито українця А. Коцка (1910 р.), вбивство студентом М.Січинським намісника Галичини реакціонера-магната А. Потоцького (1908 р.) та ін. Поляки активно організовували в Галичині різні спортивні і військові товариства, в яких молодь проходила військовий вишкіл. На відміну від українських, вони щедро фінансувались і всіляко підтримувались польською адміністрацією краю.

У серпні 1914 р. почалася перша світова війна. В Австро-Угорщині і Росії піднялась хвиля національного патріотизму. І в Австро-Угорщині, і в Росії власті почали нещадне придушення всякого "інакомислія", вт.ч. "українства". Тисячі людей в Галичині – священиків, інтелігенції, селян було відправлено в тюрми і концтабори.

Водночас, усвідомлюючи непримиренну ворожість російського царизму до ідеї суверенності України, до всього українського взагалі, вибираючи між двох лих, беручи до уваги відносну толерантність Австро-Угорщини до ідеї української автономії, ще напередодні війни більшість політичних діячів Галичини, крім москвофілів, запевнили австрійський уряд у своїй лояльності. 3-го серпня у Львові з представників основних українських партій (національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної) – по 4 від кожної – утворено Головну українську раду (ГУР) на чолі з Костем Левицьким. Заступниками голови стали Михайло Павлик і Микола Ганкевич [27, с. 3].

Завданням ради було захищати інтереси українського народу в Австро-Угорщині під час війни. 6-го серпня ГУР створила Бойову управу, закликала молодь створити військо Українських січових стрільців. Одночасно (4-го серпня) група українських емігрантів-наддніпрянців за ініціативою Д. Донцова та Д. Дорошенка заснувала Союз визволення України – "позапартійну політичну репрезентацію" великої України – для пропаганди ідеї самостійності України, опираючись на допомогу Німеччини та Австро-Угорщини.

У серпні 1914 р. австрійські власті, терплячи невдачі на фронті, дали дозвіл ГУР утворити українську військову частину – легіон Українських січових стрільців (УСС) – у складі австрійської армії і в підпорядкуванні її командування [28, с. 13]. Ентузіазм серед молоді з приводу можливості створити своє власне українське військо був величезний.

Це була справді подія великого значення, оскільки ще з часів запорізького козацтва і Хмельниччини Україна свого війська не мала. Адже національне військо – не лише реальна, організована сила будь-якого народу, держави. Це є надія, символ захисту незалежності народу, втілення його свободи навіть тоді, коли немає потреби з кимось воювати. Тому на вістку про набір добровольців до УСС у перші ж дні записалось

понад двадцять п'ять тисяч чоловік. Населення збирало на військо пожертви в грошах, дорогоцінностях, харчі [29, с. 13].

Здивована великим напливом добровольців, австрійсько-польська адміністрація Галичини в погодженні з урядом і верховним командуванням вирішила обмежити чисельність легіону до 2,5 тис. осіб. УСС спочатку відмовились присягати на вірність Австрії, вбачаючи свою мету у боротьбі за створення незалежної Української держави. Але згодом, переконані керівництвом ГУР, що інакше їх розформують, присягнули, вірячи, що вони підуть в бій тільки за волю України [30, с. 18].

Між тим, на фронті австрійські війська відступали і в кінці серпня – на початку вересня 1914р. російська армія зайняла Галичину. Населення краю в цілому прихильно ставилося до російських військ, як і більшість солдатів – до галичан. Але цього аж ніяк не можна сказати про російське командування та адміністрацію. Верховнокомандуючий російської армії великий князь Микола Миколайович видав з приводу зайняття Галичини маніфест "До російського народу в Австрії", в якому висловлював радість, що "весь російський народ об'єднався" і що "завершено діло Івана Калита". А новопризначений губернатор Галичини граф О.Бобринський заявив делегації магістрату м. Львова: "Галичина і Лемківщина є здавна корінною частиною однієї великої Росії. На цих землях корінне населення завжди було російським і весь устрій повинен бути заснований на російських засадах. Я буду тут запроваджувати російську мову, закон і устрій" [31, с. 109].

В Галичину прибула також російська адміністрація, яка зайняла всі основні посади в управлінні краєм. Багато посад було доручено місцевим москвофілам. Вірна імперській політиці, російська влада почала жорстоко нищити будь-які прояви українського життя. Ліквідовано всі українські організації і установи, в т.ч. "Просвіту", НТШ, розгромлено їхні бібліотеки та музеї. Заборонено усі українські газети й журнали, закрито видавництва, обладнання з яких вивезено в Росію.

Закрито українські школи, але польських не рухано. Заборонено вживання української мови (польська не переслідувалась). Почалися масові обшуки, арешти, депортації в Росію, в Сибір української інтелігенції, священників. За короткий час тільки через львівські розподільчі тюрми було депортовано 12 тис. чол. 19 вересня 1914 р. арештовано і вивезено в Суздаль митрополита А. Шептицького. Насильно насаджувалось російське православ'я, для чого в Галичину приїхало багато православних священників на чолі з Волинським архієпископом Євлогієм. Вони очолили близько двохсот парафій, оскільки їх дотеперішні греко-католицькі священники були арештовані. Засновувались виключно православні церковно-парафіяльні школи, проводилась "інвентаризація", а фактично справжнісінький грабунок галицьких монастирів, музеїв, книгарень, бібліотек, банків тощо [32, с. 214].

Правда, паралельно з цим прогресивна російська громадськість збирала і відправляла голодуючому населенню Галичини продовольство, одяг, гроші, медикаменти [33, с. 115].

Влітку 1915 р. почався контрнаступ німецько-австрійських військ, які незабаром знову зайняли майже всю Галичину. Відзначився у боях за Галичину легіон УСС. До речі, з цього приводу радянські дослідники зробили з них "братовбивців", "ворогів народу", бо, бачте, вони воювали проти російської армії, де було чимало українців. Але дозвольте запитати, чиї інтереси відстоювала у війні царська армія? Що вона несла Україні, Галичині? Волю? Незалежність? Демократію? Звичайно ж, ні!

Зрештою, хай на звинувачення дадуть відповідь самі січові стрільці. Ось що вони писали у своєму зверненні до Загальної української ради 11 листопада 1915 р.: "Ми пішли в цю світову завірюху, щоб наша Україна... могла проголосити, що є і хоче бути, хоче мати своє місце під сонцем... Тривожить нас ся думка, чи жертва крові принесе користь Україні, чи могили наших товаришів, найкращих синів України, які виростають...

від далекого Закарпаття аж до подільських степів – причиняться до поправи незавидної долі нашого народу, приспішать зірвання ганебних кайдан неволі" [34, с. 87].

Разом з відступаючими російськими військами тікали й москвофіли, які до того ж зуміли переконати тисячі галичан переїхати в Росію. Переселенців тижнями везли за Урал, до Пермі. В антисанітарних умовах, з голоду і хвороб значна частина їх загинула ще в дорозі.

§ 2. Виникнення і діяльність Західноукраїнської Народної Республіки

Війна набула затяжного характеру. Шукаючи нових людських резервів для поновлення армії, німецький і австро-угорський уряди почали все більше заgravати з поляками, обіцяючи їм відродження Польської держави [35, с. 401]. 4 листопада 1916 р. імператор Австрії Франц-Йосиф дав полякам обіцянку перетворити всю Галичину у польський автономний край у складі Австро-Угорщини. На знак протесту Загальна українська рада оголосила про свій розпуск. Політичний провід краю взяла на себе "Українська парламентарна репрезентація", складена з депутатів-українців розпущеного на час війни австрійського парламенту. Очолив її Ю.Романчук, заступником став Є.Петрушевич. Вона звернулася з маніфестом до українського населення краю, закликаючи його "просити монарха" не віддавати Галичини полякам, створити тут український автономний край. Інших, енергійніших акцій, крім протестанційних звернень до австрійського уряду і імператора, репрезентація не застосовувала. Вірнопіддані переконання серед старшого покоління галицьких політиків відчувались ще дуже сильно. Навіть коли в Австрії під впливом лютневої 1917 р. революції в Росії і зростаючого революційного руху вирішено скликати парламент і на ньому депутати всіх гноблених Австрією слов'янських народів різко виступили проти влади й висловилися за самовизначення своїх народів – причому демонстративно виступали рідною мовою, то тільки українські депутати виступали німецькою мовою, скромно згадуючи про українську автономію та більше звертаючи увагу на загальні інтереси і проблеми Австро-Угорщини [36, с. 17].

У травні 1916 р. в результаті т.зв. "Брусилівського наступу" Галичину і Волинь знову зайняли російські війська, потім повернулись австрійці. Край був вщент розорений, населення голодувало.

Революційні події в Росії викликали нову хвилю революційного піднесення і в Австро-Угорщині. На численних мітингах, зборах, демонстраціях населення вимагало хліба, миру, землі, політичних свобод. Передбачаючи близький кінець монархії Габсбургів, політичні кола поневолених нею народів посилено готувались до захоплення влади в свої руки. Роблячи відчайдушні спроби врятувати монархію, 16 жовтня 1918 р. імператор Карл I видав маніфест, яким погодився на перетворення Австро-Угорщини у федеративну державу. Союзні "коронні землі" одержали право створити свої представницькі органи – "національні ради".

У зв'язку з появою маніфесту Українська парламентарна репрезентація 18 жовтня 1918 р. скликала у Львові збори всіх українських послів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, по 3 делегати від усіх політичних партій Галичини і Буковини, представників духовенства на чолі з А.Шептицьким, який після лютневої революції в Росії повернувся до Львова, від студентства. На зборах обрано Українську Національну Раду (УНР) в якості політичного представництва українського народу в Австро-Угорщині. До неї увійшли 33 українські послы до австрійського парламенту, 34 депутати до Галицького та 16 – до Буковинського крайових сеймів, по три представники від національно-демократичної, радикальної, соціал-демократичної і християнсько-суспільної партій, духовенства та студентської молоді. Серед членів Ради були професори, адвокати, селяни, робітники, священники – словом, представники усіх верств населення, в т.ч. такі відомі політичні, культурні й церковні діячі, як митрополит Андрей Шептицький, єпископ Григорій Хомишин, віцепрезидент австрійського парламенту Юліан Романчук, Кость Левицький, Микола Василько, Лонгин Цегельський, Василь Стефаник, Іван Горбачевський, Степан Смаль-Стоцький, Станіслав Дністрянський, Олександр Колесса і ін. [37, с. 176].

Головою (президентом) Ради став Євген Петрушевич. Згідно з ухваленим на зборах Статутом, вона дістала право і обов'язок: "а) виконати в хвилину, яку признає за відповідну іменем українського народу Австро-Угорської монархії, його право самовизначення та рішення про державну судьбу всіх областей, тим народом заселених; б) предприняти всі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя" [38, с. 45].

Довго тривала дискусія, чи проголошувати державну єдність з гетьманською Україною. Вирішено поки що не приєднуватись до України, оскільки в оголошених на Паризькій мирній конференції "14 пунктах" президента США В.Вільсона народам Австро-Угорщини гарантувалось право на самовизначення (п.10), а Росія трактувалася як єдина держава, єдиний народ. Тому злука з гетьманською Україною, яка вважала себе федеративною частиною єдиної Росії, загрожувала б Галичині опинитися теж під владою Росії. Зрештою, навіть Український національний союз у Києві, який готував у цей час повстання проти гетьмана, прислав у Львів повідомлення, щоб Галичина не приєднувалась до гетьманської України, бо це зміцнить становище гетьмана [39, с. 29].

Не дивлячись на протести ряду делегатів, Українська Національна Рада вирішила проявити свою лояльність до ще існуючої Австро-Угорської монархії, звернувшись до влади у Відні з пропозицією затвердити рішення Ради про проголошення української державності.

Рада утворила три комісії (делегатури) з функціями вищої виконавчої влади: загальну виконавчу під керівництвом Євгена Петрушевича, організаційну з Костем Левицьким на чолі (для Галичини і Закарпаття) та для Буковини на чолі з Омеляном Поповичем. Була також обрана Президія УН Ради, яка представляла УН Раду в період між сесіями. Президію очолив С.Петрущевич [40, с. 19].

19 жовтня Національна Рада прийняла рішення, що Галичина, Північна Буковина та Закарпатська Україна, тобто регіони Австро-Угорщини, які населені переважно корінним українським населенням і "створять цілісну українську територію, уконститууються... як українська держава", та постановила розробити її конституцію [41, с. 78].

У неділю, 20 жовтня, на площі Св. Юра відбувся великий мітинг львів'ян, на якому Кость Левицький оголосив рішення УН Ради про утворення «Української держави в межах Австро-Угорщини» [42, с. 29].

24 жовтня у Львів з'їхалося біля двох тисяч українських делегатів з усієї Галичини. У Народному домі відбулися урочисті збори. До президії обрано митрополита Андрея Шептицького, послів Є. Петрушевича, К. Левицького, М. Василька. Євген Петрушевич оголосив делегатам про утворення Української держави, зачитав Статут новоствореної Української Національної Ради, повідомив про її склад. Присутні одногосно схвалили ці дії, як і склад та керівництво УН Ради [43, с. 29].

Незабаром делегація УН Ради на чолі з Є.Петрушевичем виїхала до Відня на переговори з австрійською владою. Вона пробувала навіть потрапити на авдієнцію до імператора, але невдало. Тобто керівництво УН Ради взяло курс на легальне і мирне перейняття державної влади у свої руки. Національна Рада навіть не допускала думки, що владу треба буде здобувати.

Старше покоління галицьких політиків (Є. Петрушевич, К. Левицький, С. Голубович, А. Горбачевський та ін.) ніяк не могло позбутися свого австрофільства, боялося виглядати «бунтівниками», добиваючись «дарованої», «законної» свободи [44, с. 432]. Вони вперто оббивали пороги різних урядовців у Відні, в той час як Австро-Угорщина вже фактично розвалилася, всюди панував хаос, поневолені народи імперії, не питаючи ніякого дозволу, брали владу в свої руки. Так, 24 жовтня 1918 р. проголосила свою незалежність Угорщина, 28 жовтня –

Чехословаччина, 29 жовтня – Сербо-Хорвато-Словенська держава (згодом Югославія) і ін.

31 жовтня делегація УН Ради, яка так і не домоглася нічого у Відні, пішла у Львові на прийом до намісника Галичини графа Гуйна з проханням передати владу в Галичині Українській Національній Раді, та намісник на це не погодився.

В кінці жовтня (28 числа) УН Рада розпорядилася створити в усіх повітах інститут «повітових організаторів української влади». На 1 листопада у Львові була призначена їх нарада. До 6-го листопада в усіх повітах належало провести збори населення для створення «повітових і громадських (тобто міських і сільських) організацій Української Національної Ради" [45, с. 98]. Але реальні події розгорталися по-іншому.

Рішучіше, по суті незалежно від УН Ради, діяла Українська військова організація, створена у вересні 1918 р. у Львові з офіцерів-українців, які служили в австро-угорській армії та в УСС. Організація утворила Центральний військовий комітет та чолі з сотником УСС Дмитром Вітовським. До комітету входили сотник О.Кузьма, поручники Д.Паліїв, І.Рудницький, Л.Огоновський та ін. Комітет почав організовувати у краї сітку місцевих військових організацій, згуртовувати українських вояків і офіцерів. Але це почало робитись занадто пізно, до того ж майже всупереч бажанню галицьких політиків з УН Ради [46, с. 9].

Зате поляки, між тим, не гаяли часу. 28 жовтня в Кракові була створена Польська ліквідаційна комісія, яка повинна була перейняти владу в усій Галичині від австрійських властей і оформити перехід всього краю до Польської держави. Комісія оголосила, що визнає владу тільки Варшавського уряду, й видала наказ, щоб усі державні органи Галичини здійснювали владу від імені Польської держави. На перше листопада вона призначила офіційну передачу влади в руки польських властей, обравши місцем свого постійного урядування м. Львів [47, с. 76].

Одночасно у Буковині місцеві румунські діячі створили свою Національну Раду і повели боротьбу за приєднання Буковини до Румунії [48, с. 93].

У Львові в цей час скупчилося багато військовослужбовців-поляків, які утворили свою організацію, з цивільного населення спішно формувались військові загони, які посилено навчались військової справи і озброювались.

Гаятись українцям не можна було. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. Військовий комітет вирішив виступити збройно і взяти владу у Львові в свої руки. В його розпорядженні було всього біля 1,5-2 тис. вояків і старшин [49, с. 11], але він зате діяв швидко і рішуче. До ранку були зайняті всі стратегічно важливі об'єкти міста – військові казарми, телеграф, пошта, будинок сейму, поліцейське управління, банки, вокзали і ін. Затримано і взято під домашній арешт намісника Гуйна та військового коменданта Галичини генерала Пфеффера. На міській ратуші (на ратуші Львова синьо-жовтий прапор підняв стрілець Степан Паньківський. Загинув у березні 1919 р. у бою під Вовчухами) та інших місцях замайоріли синьо-жовті прапори.

Ранком 1-го листопада сотник Д.Вітовський доповів УН Раді, яка зібралась у Народному домі, що українське військо зайняло Львів. Взяття влади українцями пройшло безкровно, без боїв. Австрійські, угорські, чеські вояки дали себе легко обеззброїти, просячи тільки якнайшвидше відправити їх по домівках. Поляки ж затихли, вичікували [50, с. 54].

Виступ українців був украй своєчасним, бо вже 1-го листопада зранку, ще не знаючи про події у Львові, начальник головного штабу польської армії у Варшаві генерал Т. Розвадовський скерував польській військовій організації у Львові наказ про захоплення влади, призначивши князя В.Чарторийського генеральним комісаром Галичини, а генералів Пухальського та Ламезана відповідно військовими комендантами Галичини і Львова. Щодо можливих виступів

«непольського населення», то Розвадовський пропонував їх безоглядно придушити, а учасників суворо покарати [51, с. 43]. Вслід за Львовом українці взяли владу в свої руки по всьому краю, в цілому теж безкровно [52, с. 138]. Значення цієї події трудно переоцінити. Вперше з часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства корінне населення західноукраїнських земель після майже 600-річного чужоземного панування і гноблення стало знову господарем власної долі, скинуло ярмо окупантів, проголосило свою державну незалежність. Ось як писали про цю подію самі сучасники: «Чин 1-го листопада – символ невмирущої ідеї, що її досягнення з об'єктивної точки зору здавалося нездійсненним, але при наявності патріотизму, безмежної любові до свого народу став дійсністю» (М.Дем'янчук); «Значення листопадового чину величезне, впрост епохальне. Його збройний виступ у Львові закріпив в українському народі світлу традицію..., з княжих і козацьких часів перетворив у чин леліану в серці нації державну ідею... Він знищив серед нашого народу дух рабства, що його виплекали й віками підтримували польські та австрійські окупанти..., він двигнув націю з тривожної невіри й апатії» [53, с. 92].

Цього ж дня, 1 листопада 1918 р., у п'ятницю, були видані відозви «До населення міста Львова» та «Український народ!»), у яких говорилось, що «волею українського народу утворилась на українських землях австроугорської монархії Українська держава», що найвищою владою у ній є Українська Національна Рада. «Віднині Ти, український народ, господар своєї землі..., визволений з вічної неволі... Дотеперішні неприхильні українській державі уряди мають бути скасовані, а владу на місцях до утворення постійної системи органів державної влади і управління мають взяти в свої руки наявні у містах, селах, повітах українські організації. Всі жовніри української народності підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових

властей». Всі вони, як і все здатне носити зброю цивільне населення, повинні стати на оборону власної держави [54, с. 7].

І ось що хочеться підкреслити. Вже у цих перших правових актах вказувалось, що всім громадянам Української держави без різниці національності і віросповідання гарантувалися «громадянська, національна і віросповідна рівноправність». Усім національним меншостям Української держави пропонувалось вислати своїх представників до Української Національної Ради.

До прийняття своїх законів на території Української держави тимчасово оголошувалось чинним попереднє (австрійське) законодавство, якщо тільки воно не суперечило засадам української державності [55, с. 177].

Хоч взяття влади українцями у Східній Галичині пройшло порівняно гладко, мирним шляхом, але спокій тривав недовго. Вже у другій половині дня 1-го листопада польська військова організація у Львові почала воєнні дії. Отже, спочатку у Львові, а потім і в інших місцевостях краю між українцями і поляками почалися збройні сутички. Вони набирали все більшого розмаху і гостроти.

Одразу ж після взяття влади в свої руки, 5-го листопада, УН Рада звернулася до народу з програмним Маніфестом. «Український народе! – писалось у Маніфесті, – Всенароднім зривом сотворив Ти... на прадідній землі Осмомисла, Давида і Льва свою власну державу», де «Українська Національна Рада в нашій старій столиці Львові взяла верховну державну власть у руки». У створеній народом державі «не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними і економічно слабшими. В Українській державі всі горожани без різниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні..., а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчім праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть

основними керманічами держави. Український парламент, що вибереться і збереться як тільки край успокоїться, проведе справедливую земельну реформу, силою котрої земля великих дібр перейде на власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникові 8-годинний день праці, дасть безпеку на старість і нездібність до праці і взагалі повну охорону праці».

Українська Національна Рада закликала свій народ «закріпити і утримати те, що створено всенародним зривом». Всі державні органи, цивільна і військова влада зобов'язувались навести у краї» лад, публічну безпечність і спокій», а проти будь-яких антинародних закатів «виступити з усією рішучістю».

Далі у Маніфесті відзначалось про необхідність створення своєї народної армії, для чого всіх українців, здатних носити зброю, закликалось вступати до її лав.

«Переживаємо велику... хвилю. Будуємо будучність нашої землі. Лиш єдністю, карністю і напруженням усіх сил народу можемо сю будову довести до щасливого кінця. Ніхто, хто є українцем, не сміє відтатися від великого діла, від жертви для щасливої будучини Українських поколінь» [56, с. 48].

Цей Маніфест став програмним документом в діяльності УН Ради, її уряду, всієї держави.

9 листопада на засіданні Української Національної Ради визначено назву української держави – Західноукраїнська Народна Республіка, до складу якої, крім Східної Галичини, входили Північна Буковина й Закарпаття, тобто землі колишньої Австро-Угорської монархії, населені українцями. Держава ЗУНР охоплювала близько 70 тис. кв. км території з 6 млн. населення (в т.ч. 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв, 2 % інших – румунів, мадярів та ін.) [57, с. 95].

Однак невдовзі Буковину захопила Румунія. 14 і 23 травня 1919 р. Паризька мирна конференція санкціонувала цю анексію. Що торкається Закарпаття, то воно так і не визволилося з-під

влади буржуазної Угорщини. Посланий властями ЗУНР на допомогу українцям цього краю військовий загін нічого суттєвого вчинити не міг. У січні 1919р. західну частину Закарпаття, а в квітні – всю територію краю захопила Чехословаччина. 8 і 13 травня 1919 р. Паризька конференція юридично «узаконила» і цю анексію.

Отже, держава ЗУНР охопила лише територію Східної Галичини з 4 млн. населенням (75 % українців, 12 % поляків, 11% євреїв, 2% – інших).

Центральні і місцеві органи державного влади і управління 9 листопада Українською Національною Радою був сформований уряд – Державний Секретаріат (згодом – Рада Державних Секретарів) на чолі з Костем Левицьким. У складі Державного Секретаріату було 14 міністерств – Державних секретарств, які очолювалися державними секретарями:

- 1) внутрішніх справ (Лонгин Цегельський);
- 2) зовнішніх справ (Василь Панейко);
- 3) фінансів (тимчасово Кость Левицький);
- 4) військових справ (Дмитро Вітовський);
- 5) юстиції (Сидір Голубович);
- 6) торгівлі і промислу (Ярослав Литвинович);
- 7) земельних справ (Степан Баран);
- 8) шляхів (Іван Мирон);
- 9) пошт і телеграфу (Олександр Пісецький);
- 10) праці і суспільної опіки (Антін Чернецький);
- 11) суспільного здоров'я (Іван Куровець);
- 12) освіти (мав бути Степан Смаль-Стоцький, тимчасово – Олександр Барвінський);
- 13) віросповідання (Олександр Барвінський);
- 14) публічних робіт (Іван Макух) [58, с. 16].

Створено ще харчовий виділ, прирівняний до секретарства. Очолював його Степан Федак.

За партійним складом вісім державних секретарів належали до національно-демократичної партії (Л.Цегельський,

В.Панейко, С.Голубович і ін.); два – до радикальної (Д.Вітовський, І.Макух); один – до соціал-демократичної (А.Чернецький); один – до християнсько-суспільної (О.Барвінський).

Слід підкреслити такий характерний факт. 10 листопада, коли Державний Секретаріат склав урочисту присягу на вірність українському народові і державі, Українська Національна Рада визначила йому чітку лінію подальшого національно-державного будівництва: вжити всіх необхідних заходів «для з'єднання всіх українських земель в одну державу», тобто не ізолюватися від уже існуючої на сході української держави, але шукати шляхів для утворення єдиної соборної української держави, до об'єднання всіх українських земель, всього українського народу [59, с. 25]. Однак про негайне об'єднання мова не йшла з огляду на невизначеність політичного становища на Великій Україні. З метою вияснення політичної ситуації і реальних шляхів об'єднання ще 5-го листопада Українська Національна Рада вислала у Київ до гетьмана П.Скоропадського свою делегацію у складі Й.Назарука та В. Шухевича. Делегація мала також просити гетьмана про допомогу, в першу чергу військову. Гетьман погодився скерувати в Галичину корпус Січових стрільців з бронеавтомобілями і важкою артилерією. Однак самі Січові стрільці, які під керівництвом Українського національного союзу готувалися в той час до повстання проти гетьмана, відмовились їхати в Галичину, вважаючи боротьбу за українську державність на Великій Україні більш важливою [60, с. 119].

Ще одну делегацію (під проводом державного секретаря зовнішніх справ Василя Панейка) вислала Українська Національна Рада у Париж, щоб відстоювати інтереси Західноукраїнської Народної Республіки на Паризькій мирній конференції.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада визначила конституційні засади новоствореної української

держави, прийнявши «Тимчасовий Основний закон» [61, с. 3]. В статті 1 закону закріплювалась назва держави – Західноукраїнська Народна Республіка.

В статті 2 писалося, що її територія включає українські етнографічні землі колишньої Австро-Угорської монархії, тобто колишні коронні краї Галичини з Володимерією і Буковини та українські повіти (комітати) Закарпаття – відповідно до «етнографічної карти Австрійської монархії». Ця територія «творить самостійну Західноукраїнську Народну Республіку» (стаття 3).

В статті 4 закріплювалось верховенство і суверенітет народу в державі, який здійснює їх через свої представницькі органи, обрані на підставі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні, за пропорційною системою. Виборчим правом наділялись усі громадяни держави, без різниці нації чи статі. Найвищим органом влади мали стати Установчі збори Західноукраїнської Народної Республіки, а до їх обрання вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, виконавчої-Державному Секретаріату. Гербом Західноукраїнської Народної Республіки був затверджений золотий лев на синьому полі, повернутий в свою праву сторону. Прапором – синьо-жовтий прапор. Затверджено й державну печатку Західноукраїнської Народної Республіки (стаття 5).

«В Народній Республіці, – підкреслювала Українська Національна Рада у роз'ясненні до Закону, – не може бути суверена і підданих. Всі громадяни без різниці мови, віри, стану, статі є рівні, вільні... Не може бути прав без обов'язків і обов'язків без прав... Не може бути просвічених і темних, привілей науки і просвіти мусить зникнути, вони повинні бути всім доступні... Не може бути багатих і нуждарів, неробів і невільників праці, визискувачів і визискуваних... Народне багатство має бути добром цілого народу, щоб кожен своєю працею міг собі запевнити добробут» [62, с. 7].

Проголошення незалежної Української держави на західноукраїнських землях, звільнення з-під багатовікового гніту іноземних поневолювачів викликало серед населення цих земель велику радість, хвилю патріотизму і піднесення, стремління до творчої праці, посвяти в ім'я своєї держави, свого народу. По багатьох місцевостях проходили святкові збори і віча, вдячні молебні, вуличні походи. В першу чергу це стосується Коломиї, Калуша, Радехова, Бучача та ін. Правда, у деяких громадах населення віднеслося до цих знаменних подій без піднесення, особливо у польських та московфільських. Недарма О.Кузьма, учасник цих подій, писав згодом, що у деяких місцевостях «селяни перевтомлені... та знеохочені світовою війною, ставилися до... власної держави бай дуже...» [63, с. 307].

Згідно з розпорядженням Української Національної Ради від 1-го листопада в усіх місцевостях старі органи влади і управління належало ліквідувати. Замість них слід було утворити шляхом виборів нові, українські [64, с. 26]. Зокрема у сільських громадах і містах та містечках належало обрати громадських і міських комісарів та їх дорадчі органи – т.з. «прибічні ради». У повітах – обрати повітових комісарів та повітові національні ради.

Для організації таких виборів у всі повіти були послані «уповноважені Української Національної Ради», забезпечені відповідними інструктивними матеріалами.

Згідно з цим розпорядженням у першій половині листопада відбулися вибори в усіх сільських громадах і містах та повітах краю. На багатолюдних зборах і вічах були обрані відповідні комісари та їх «прибічні ради». Вони брали владу в свої руки, звільняючи старих війтів, бурмистрів, жандармів тощо [65, с. 26].

Для охорони громадського порядку створювалась народна міліція, почався запис добровольців до українського війська.

Брались на облік склади зброї й амуніції, продовольство, грошові запаси, медикаменти.

У повітових центрах на зборах і вічах обирали повітових комісарів та повітові національні ради.

Комісарами населення обирало, як правило, людей авторитетних, патріотів рідного краю, що мали певний професійний досвід і бажання працювати. В першу чергу це стосується інституту повітових комісарів: їх обирали з числа колишніх державних службовців, суддів, адвокатів, навіть громадських діячів, учителів, інженерів, священників, простих селян, словом, обирали людей, яких населення добре знало і поважало.

Так, у Станіславському повіті повітовим комісаром обрано відомого адвоката, посла Лева Бачинського, у Самбірському повіті – Андрія Чайковського, адвоката, відомого письменника і громадського діяча; у Дрогобицькому повіті комісаром став Семен Вітик, популярний громадський діяч, один із засновників української соціал-демократичної партії; у Стрийському повіті – Остап Нижанківський, відомий український композитор і диригент; у Тернопільському повіті – суддя І.Сальвицький, у Терехові – урядник староства П.Заплітний; у Стоянові – селянин І.Заремба, в Щирці – директор школи В.Малицький; у Кам'янці-Струмиловій – суддя Р.Петрушевич, у Яворові – вчитель М.Білик, у Радохові – інженер О.Рошкович, у Рогатині – д-р М.Дорош, Коломиї – д-р О.Стрийський і т.д. [66, с. 89].

Повітові державні комісари, в свою чергу, допомагали в організації виборів нижньої ланки державного апарату – міських і містечкових та громадських комісарів по селах. Ніхто з жителів не позбавлявся права участі у зборах, права голосу – голосували всі, незалежно від національності, статі, переконань, віросповідання.

Траплялись випадки, коли громадські чи міські комісари призначались повітовими (якщо не було можливості провести вибори). В цілому слід підкреслити, що українське населення

дуже активно приступило до будівництва своєї держави. У Турці, наприклад, коли надійшла вістка про утворення Української держави – Західноукраїнської Народної Республіки, зійшлися тисячі селян з навколишніх сіл. Вони розігнали всю австрійську адміністрацію, роззброїли жандармерію, озброїлись самі. На велелюдному вічі обрали повітову національну раду, повітового комісара (ним став Всеволод Ріпецький), харчову управу, нового директора школи (українця) [67, с. 89]. Подібно розгортались події в усіх інших містечках і селах краю.

Для охорони громадського порядку у ряді повітів вирішено поки що зберегти колишню жандармерію, але з неї усунено всіх антинародних службовців. Інші, якщо присягнули на вірність українському народові і державі, могли і надалі виконувати свої правоохоронні функції [68, с. 89]. Але не всюди було так. У деяких повітах жандармерію розпущено повністю, а замість неї створено народну міліцію (наприклад, у Бережанському, Долинському) [69, с. 89]. У ще інших – збережено жандармерію, але крім неї створено ще й народну міліцію. В Радехівському повіті, наприклад, створено народну міліцію у кількості 860 осіб і жандармерію – 25 [70, с. 33].

Щодо персонального складу різних ланок державного апарату на місцях, жандармерії, службовців залізниці, пошти тощо, то ніякої національної дискримінації не чинилося. Поляки, євреї, німці й інші могли залишитися на своїх місцях, якщо тільки присягнули на вірність Українській державі й зобов'язувались не чинити їй ніякої шкоди. Усіх робітників покликано негайно приступити до праці для добробуту своїх сімей і всього народу.

Отже, пізніші звинувачення українців польською пресою і різними державними чиновниками у терорі, насильствах щодо поляків є вимислом [71, с. 138]. Ось що зафіксовано у архівних документах:

Бережани: «Жандармерію в повіті роззброєно і приступлено до створення народної міліції. Всі установи

державні і громадські – зайнято. Прийнято присягу всіх службовців... Польську гімназію перетворено на українську... Панує спокій... Деякі поляки – службовці покинули службу. На 10 с. м. визначено по всіх громадах повіту вибори громадських комісарів на основі загального і рівного голосування».

Золочів: «В місті і повіті встановлена українська влада... Від службовців, які погодились даліше виконувати свої обов'язки, прийнято присягу на вірність Українській державі... Синьо-жовтий прапор на бувшій повітовій раді... став знаменом цілковитої перемоги... Число добровольців все збільшується... Покращується продовольче забезпечення... Повітовий комісаріат зібрав з цілого повіту війтів і делегатів, яким видано інструкції щодо встановлення народної міліції, дальшого управління, продовольчого забезпечення... Як в місті, так і в повіті загальний спокій».

Тернопіль: «Повітовим комісаром обрано гімназійного професора Сидоряка. В місті спокій. Був, правда, неприємний випадок убиття українського міліціонера якимсь поляком, але справа щасливо полагоджена. Твориться армія і маса селян зголошується до війська... По селах Тернопільщини наставлені комісари і всюди спокій».

Рудки: «...Повітовим комісаром є адвокат О. Марітчак... настрої населення піднесені. Всюди кипить гарячкова праця для закріплення власті Української держави».

Станіслав: «... прийнято владу в українські руки. Утворилась повітова Українська Національна Рада... Міським комісаром є д-р Якович... Утворено харчовий уряд... Жандармерія в наших руках і справно функціонує... В місті утворено міліцію. Твориться також жидівська міліція... В повіті панує цілковитий спокій і лад... Поляки застрайкували».

Щирець: «... всі державні власті і уряди знаходяться в українських руках... При комісарові зорганізована прибічна рада... В цілм повіті панує спокій, інтерновано лише одного

поляка – судовика... Повітовим комісаром став директор школи Малицький..." [72, с. 6].

Отже, організація місцевого апарату державної влади і управління в цілому проходила чітко, справно. Після виборів громадських, містечкових і міських комісарів у деяких повітах почали проводитись їхні наради – з метою інформування комісарів про найближчі цілі і завдання, про прийняті урядом і парламентом законодавчі акти тощо. Такі наради відбулись, наприклад, у Кам'яно-Струмилівському повіті (дві), у Радехівському, Станіславському та інших повітах [73, с. 7].

Вища законодавча влада продовжувала в той час перебувати в руках УНР. Однак перші вже тижні повнокровної державотворчої діяльності Ради показали, що вкрай необхідно розширити її склад делегатами з місць, зробити її більш представницьким органом, наближеним до парламенту. З цією метою 15 листопада на засіданні УН Ради було прийнято закон «Про доповнення складу Української Національної Ради делегатами від повітів та більших міст краю» [74, с. 6].

Згідно з законом слід було обрати по одному делегату від кожного повіту, а також від міст: Львова – 4, Чернівців – 2, Станіслава – 2, Перемишля – 1, Дрогобича – 1, Коломиї – 1, Тернополя – 1, Стрия – 1, Ярослава – 1, Самбора – 1, Золочева – 1, Бережан -1, Борислава – 1.

Вибір тих делегатів, говориться у законі, «здійснюють повітові органи за участю просвітних, культурних, економічних і політичних організацій на спільному засіданні», яке скликає повітовий комісар. Обирається і «провірочна комісія», яка затверджує результати і правильність проведення виборів. Вибори належало провести у часі від 22 по 26 листопада.

Впродовж наступних днів було прийнято ще декілька важливих законів, які стосувалися процесу організації державно-політичної системи Західноукраїнської Народної Республіки. Так, 16 листопада на засіданні Української Національної Ради був прийнятий «Закон про тимчасову

адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки» [75, с. 7]. Він став правовою основою діяльності уряду ЗУНР та нижчестоящих органів управління.

Згідно із § 1 на території Західноукраїнської Народної Республіки залишалось в силі попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам, суті та цілям Української держави. До речі, радянські дослідники з цього приводу всіляко критикували Західноукраїнську Народну Республіку, вбачаючи в такому рішенні «незаперечний» доказ «антинародності», «буржуазності» Західно-української Народної Республіки. Але цілком правильно і просто пояснюють це рішення сучасники тодішніх подій і об'єктивні пізніші дослідники. Один із них, доктор Матвій Стахів, зокрема, пише: «Ця постанова була конечна, якщо Західноукраїнська Народна Республіка бажала бути державою з правлінням права. Видати нові оригінальні закони у короткім часі було неможливо, отже, мусили залишатися старі закони, щоб не було хаосу, які мали підлягати поступовій заміні» [76, с. 53].

Далі у законі вказувалось, що всі службовці і «державна служба бувшої австрійської держави, котрі зложать письмове приречення» чесно служити українській державі, залишаються на своїх місцях.

Усі адміністративні органи та інші виконавчі структури на території Західноукраїнської Народної Республіки «підлягають Державному Секретаріату», який є найвищим органом виконавчої влади в державі.

У повіті представником і основним органом державної адміністрації є «український державний повітовий комісар». Повітових комісарів призначає і звільняє державний секретар внутрішніх справ (§5). їх основним правом і обов'язком є «берегти інтереси української державності і протидіяти всяким спробам, скерованим проти неї». Повітовим комісарам підлягають повітові військові коменданти і коменданти жандармерії (§9).

Повітові комісари призначали у селах і містечках громадських комісарів, якщо такі ще не були обрані населенням. Кандидатури вже обраних затверджували. Вони також мали право оголосити розпущеними місцеві «прибічні громадські-ради» і призначити до них нові вибори (§10).

Суди, пошта, телеграф, залізниці були вилучені з компетенції повітових комісарів. У разі виявлення недоліків у діяльності цих служб або зловживань «на шкоду українській державності», комісарам належало негайно «донести о тім Українському Державному Секретаріату, а в наглих випадках видати відповідні зарядження».

В усіх повітах слід було шляхом виборів утворити повітові національні ради (що у більшості випадків уже було зроблено на практиці раніше), а у громадах та містах – громадські і міські ради. До них належало провести вибори на основі загального і рівного виборчого права, щоб населення могло вільно обрати своїх гідних довіри представників і щоб «усунути привілеї польської шляхти, які вона посідала по громадах за Австрії».

Цього ж дня, 16 листопада, на виконання закону і з метою його конкретизації було видано розпорядження Державного Секретаріату «Про державну адміністрацію» [77, с. 9]. У ньому вказувалось, що всі державні службовці колишньої австро-угорської держави, які складуть письмову обіцянку чесно служити Західноукраїнській Народній Республіці, залишаються на своїх місцях. Усі органи виконавчої влади на місцях підлягають Державному Секретаріатові і відповідним галузевим секретарствам. Керівним органом державної адміністрації в повіті є державний повітовий комісар, «якого іменують і усуває Державний секретар внутрішніх справ». Обрані населенням до часу видання цих правових актів повітові комісари повинні бути подані до затвердження Державному секретарству внутрішніх справ. У випадку незатвердження цих осіб ДСВС може призначити інших.

До обов'язків повітових державних комісарів належало: 1) берегти інтереси української державності і протидіяти всіляким спробам спричинити їй шкоду; 2) приймати обіцянки праці і присягу службовців повітових служб і адміністрації; 3) приймати рішення по всіх питаннях, де дотеперішні австрійські службовці «відмовляють служби»; 4) затверджувати всі розпорядження адміністративних повітових властей, які «мають загальний публічний характер»; 5) дозволяти носіння зброї цивільному населенню; 6) вести нагляд над діловодством усіх державних установ і службових осіб у повіті та ін. У справах публічної безпеки повітовому комісару підпорядковувалися повітові військові коменданти і коменданти жандармерії. В усіх інших справах вони повинні тісно співпрацювати (§8). У господарських справах повітові комісари повинні були співпрацювати з повітовими харчовими урядами і «наглядати над виконанням заряджень українського харчового уряду» (§10).

22 листопада українське військо під натиском переважаючих сил ворога було змушене залишити Львів. Вся українська адміністрація, всі державні органи й установи спочатку переїхали у Золочів, потім у Тернопіль. Тут доповнена на підставі листопадових виборів Українська Національна Рада продовжила свою роботу. З'ясувалося, що найсильніша партійна фракція належала націонал-демократам на чолі з А.Горбачевським. Друге місце в результаті довиборів отримали радикали на чолі з Левом Бачинським; третє – соціал-демократи (С.Вітик); четверте – селянсько-радикальна партія на чолі з К.Трильовським. До складу послів потрапили найвизначніші люди краю – письменники Василь Стефаник, Антін Крушельницький, Омелян Попович, Петро Карманський; професори, науковці Кирило Студинський, Мирон Кордуба, Станіслав Дністрянський, Олександр Барвінський, митрополит Андрей Шептицький, священники Андрій Бандера, Степан Онишкевич, правники Сидір Голубович, Роман Перфецький та ін. Всього нараховувалось 152 депутати [78, с. 82]. У Тернополі

переобрано деякі старі і утворено ряд нових комісій, в т.ч. закордонних справ, військову, фінансову, земельної реформи, шкільну та ін. Тут у грудні 1918 р. подав у відставку голова (президент) Державного Секретаріату Кость Левицький і на його місце обрано Сидора Голубовича.

Однак значна віддаленість Тернополя від фронту, від західних кордонів зумовили переїзд Української Національної Ради до Станіслава. Чергове її засідання було призначено на 3-тє січня вже у цьому місті. Сюди і з'їхались її делегати. Всі вони були українцями. Національні меншості, не дивлячись на заклик українських властей вислати до парламенту і уряду своїх представників, не зробили цього. Поляки – тому що були непримиренними ворогами української державності і вважали всю Галичину невід'ємною частиною Польщі, німці й євреї – тому, що не були певні у кінцевому результаті кривавої боротьби і боялися помсти поляків у випадку їх перемоги [79, с. 62].

У соціальному аспекті члени Української Національної Ради представляли усі верстви населення – інтелігенцію, духовенство, робітників і селян (останніх було найбільше).

4 січня 1919 року Українська Національна Рада прийняла декілька важливих законів. Один з них – «Закон, доповнюючий статут Української Національної Ради». Ним утворено постійно діючу Президію Української Національної Ради у складі голови (президента) Ради і чотирьох його заступників. Президент скликав Українську Національну Раду і проводив її засідання. В законі було також записано, що Рада обирає двох секретарів і одного їх заступника – для "ведення канцелярії, протоколів нарад і діловодства Ради" [80, с. 2].

Згідно з цим законодавством Президентом УНРади знову обрано Є.Петрушевича. Його заступниками – Лева Бачинського, Омеляна Поповича, Семена Вітика і Андрія Шмигельського. Секретарями – Степана Витвицького і Осипа Устіяновича. Заступником секретарів – Степана Сілецького.

Прийнято також закон "Про спосіб оповіщення законів і розпорядків". Після прийняття їх УНРадою (законів) чи урядом (розпорядків) закони підлягали публікації у "Вістнику державних законів і розпорядків" за підписом Президента Ради і одного з членів Виділу (див. далі), а розпорядки – за підписом глави уряду чи відповідного секретаря. Набували чинності ці правові акти на восьмий день з дня прийняття (на кожному з них повинна була стояти відповідна дата) [81, с. 1].

На цьому ж засіданні УНРади утворено ще один дуже важливий орган – Виділ УНРади. Він складався з Президента (голови Ради) і дев'яти членів та виконував функції колегіального глави держави.

До компетенції Виділу відносилось:

- 1) призначати членів уряду;
- 2) приймати відставку всього уряду чи окремих секретарів, відкликати їх;
- 3) затверджувати і публікувати закони;
- 4) оголошувати на пропозицію Державного Секретаріату амністії.

Виділ діяв на час обрання УНРади і припиняв діяльність з моменту обрання нового парламенту. Рішення Виділу приймалося більшістю голосів, а у випадку їх рівності переважав голос Президента. Для кворуму достатньо було присутності шести членів Виділу [82, с. 2].

Склад Виділу обрано такий: президент – Євген Петрушевич (нац.-дем.); члени: Лев Бачинський (радикал), Семен Вітик (соц.-дем.), Антін Горбачевський (нац.-дем.), Григорій Дувірак (радикал), Михайло Новаківський (безп.), Теофіл Окуневський (нац.-дем.), Омелян Попович (нац.-дем.), Андрій Шмигельський (радикал), Степан Юрик (нац.-дем.) [83, с. 33].

Слід також згадати ще один закон від 4 січня: «Про незайманість членів Української Національної Ради» [84, с. 3]. У ньому сказано: «Членів Української Національної Ради не можна без її згоди в'язнити ані потягати судово до

відповідальності, хіба що приловиться його на гарячій вчинку». У такому випадку суд повинен негайно повідомити про затримання посла Українську Національну Раду і коли вона не дасть дозволу на затримання, то його слід негайно звільнити. Члени Української Національної Ради, говорилось у законі, не можуть бути притягнуті до відповідальності за те чи інше голосування у Раді і виконують свої обов'язки незалежно від будь-яких інструкцій виборців».

Однак, як згадує сучасник тих подій Микола Чубатий, незважаючи на те, «що Українську Національну Раду відновлено і доповнено свіжими силами з усіх сторін краю, сама вона найкраще почувала, що не є сеймом, вибраним загальним голосуванням, тому працюючи над установленням конче потрібних законів – старалась, щоби зробити якнайскоріше місце новообраному сеймові» [85, с. 14]. У березні 1919р. після довгого обговорення Українська Національна Рада прийняла «Закон про скликання Сейму Західноукраїнської Народної Республіки» [86, с. 15], а у квітні – виборчий закон.

Однопалатний сейм, говорить в першому законі, скликається Президентом Української Національної Ради. У день зібрання сейму Українська Національна Рада припиняє свою діяльність (§1). Сейм складається з послів, вибраних на підставі виборчого закону. Вибори має призначити Виділ Української Національної Ради на неділю або святковий день червня (§3).

Виборчий закон був прийнятий 14 квітня 1919 р. [87, с. 16]. У §1 закону писалося: «Сейм Зах. Обл. Української Народної Республіки складається з членів, вибраних на основі загального без ріжницьі пола, рівного, безпосереднього, тайного пропорціонального виборчого права». Право голосу надавалось громадянам ЗОУНР з 21 року життя. Право бути обраним – з 25 років.

Позбавлялись виборчого права: 1) особи душевнохворі; 2) особи, засуджені судами за вчинення кримінальних злочинів, й

зокрема, за крадіжку, обман, звідництво та ряд інших (в законі перераховуються різні нормативні акти, засудження за якими вело до позбавлення виборчого права); 3) особи, які вже раніше були суджені за злочини та проступки проти виборчої свободи по виборах законодавчих органів ЗОУНР; 4) особи, які більше двох разів протягом останніх двох років були засуджені за пияцтво.

Для виборів до Сейму утворювались виборчі округи, які ділилися на виборчі дільниці, що збігалися з громадами. Великі громади (більше двох тисяч населення) ділилися при потребі на декілька виборчих дільниць. Проведення виборів доручалося виборчим комісіям, склад яких, порядок утворення і діяльність докладно врегульовувалися у законі. Партії, які хотіли брати участь у виборах, подавали в окружні виборчі комісії «кандидатські списки», які повинні бути власноручно підписані не менш як 100 виборцями (§16). Реєстрували кандидатів у послі Сейму окружні виборчі комісії, перевіряючи, чи кандидати «мають право виборності», тобто право бути обраним (вік, відсутність судимості за вказані вище злочини тощо). Рішення окружних комісій можна було оскаржити у Головну виборчу комісію, рішення якої було остаточним (§18). Далі в законі детально регламентувалися порядок висунення та реєстрації кандидатів у депутати, порядок складання виборчих списків, порядок проведення самих виборів, підрахунку голосів, оформлення відповідної документації.

Цікавим положенням закону було те, що при дільничних і окружних виборчих комісіях встановлювався інститут т. зв. «мужів довір'я» – представників громадськості, партій тощо. Вони могли бути присутніми на виборчих дільницях підчас виборів, при підрахунку голосів, підписували разом з членами виборчих комісій усі документи. До речі, це ще один яскравий доказ демократизму політичної системи Західноукраїнської Народної Республіки.

Новий Сейм мав складатися з 226 послів. За переписом 1910 р., який при цьому брався за основу, в Східній Галичині нараховувалось 3.986.153 чол. українців, 809.917 поляків, 688.105 євреїв, 160.000 німців [88, с. 56]. Один посол мав обиратися від 25 тис. населення. Отже, згідно з національним складом населення краю належало обрати 160 українців, 33 поляки, 27 євреїв і 6 німців. З цією метою територію держави було поділено на 12 українських виборчих округів, 5 польських і єврейських, 1 німецький [89, с. 14].

Отже, в Галичині було ліквідовано гостру міжнаціональну боротьбу під час виборів до парламенту та негідну можливість панівною нацією забирати майже усі мандати собі, як це мало місце при попередніх владах (польській, австрійській). Українцям тепер це теж легко було зробити: адже вони стали панівною нацією. Тим більше, що саме так поводитися з ними під час чужоземного панування, під всякими приводами позбавляючи або урізуючи їх представництво в австрійському парламенті, галицькому сеймі і т.д. Але вони, українці, на це не пішли. Маючи переважаючу більшість щодо національного складу населення у краї, вони гарантували національним меншостям пропорційно до їх кількості місця в Сеймі. В жодній державі світу того часу, та й нині ми не бачимо такої національної толерантності, поваги не на словах, а на ділі до людей національних меншин, іншого віросповідання.

Вибраний таким чином Сейм мав бути скликаний через два тижні після виборів, у червні 1919 року [90, с. 15]. Проте несприятливий розвиток військових подій унеможливив як його скликання, так і проведення самих виборів.

З бігом часу зазнав змін (персональних і структурних) вищий виконавчо-розпорядчий орган держави – Державний Секретаріат. Як зазначалось, спочатку Державний Секретаріат складався з голови (президента) і 14 Державних секретарів, які очолювали галузеві секретарства. Однак вже в кінці листопада в силу ряду обставин (деякі секретарі подали у відставку, інші не

приступили до праці взагалі) число секретарств було скорочено. Зокрема, об'єднано секретарства освіти і віросповідання; шляхів, пошт та телеграфу; ліквідовано секретарства суспільної опіки і праці та суспільного здоров'я. Замість цих двох останніх у складі Державного секретарства внутрішніх справ створено відповідні відділи. Вони очолювались т.зв. «товаришами секретаря». До складу цього ж секретарства був введений харчовий виділ. Таким чином, у складі уряду залишилось 10 секретарств.

На початку грудня, як зазначалось, подав у відставку голова уряду К.Левицький і на цю посаду Українська Національна Рада обрала С.Голубовича. Йому доручено сформувати новий уряд республіки. Новоутворений Виділ Української Національної Ради на початку січня прийняв відставку попереднього уряду і затвердив запропонований головою уряду такий новий його склад: головою (президентом уряду) став Сидір Голубович. Він же – секретар фінансів і торгівлі та промисловості.

- 1) Фінанси – Сидір Голубович;
- 2) Торгівля і промисловість – Сидір Голубович;
- 3) Закордонні справи – Василь Панейко;
- 4) Внутрішні справи – Лонгин Цегельський;
- 5) Військові справи заступник – Іван Макух;
- 6) Освіта і віросповідання- Агенор Артимович;
- 7) Земельні справи – Михайло Мартинець;
- 8) Публічні роботи – Мар'ян Козаневич;
- 9) Судівництво – Осип Бурачинський;
- 10) Шляхи, пошта, телеграф – Іван Мирон.

Склад і програма нового уряду були обговорені і схвалені на сесії Української Національної Ради 4 лютого [91, с. 64].

Наголосимо, що ще в кінці листопада 1918 р. Українська Національна Рада, як свідчать деякі джерела, вирішила утворити у складі уряду нові секретарства: польське, єврейське і німецьке – щоб, як зазначалось, «зберегти національні права цих націй в українській державі, бо ... український нарід не хоче ущемляти

права національних меншостей, тільки хоче мати їх повноправними і добрими громадянами Республіки» [92, с. 64].

Проте ця пропозиція Української Національної Ради залишилась нереалізованою: ні поляки, ні євреї, ні німці не побажали створити свої секретарства, виділити до них своїх представників.

В лютому і березні подали у відставку відповідно Д.Вітовський і Л.Цегельський. На місце першого державним секретарем військових справ призначено полковника Віктора Курмановича, його заступником («товаришем») отамана Петра Бубелу. Замість Л.Цегельського заступником («товаришем») державного секретаря закордонних справ став Михайло Лозинський.

У такому складі Державний Секретаріат діяв аж до кінця свого існування.

Уряд проводив свої засідання достатньо часто. Він вирішував не тільки справи, які торкалися виконання законів та інших нормативних актів Української Національної Ради, а й проблем управління всім краєм, військові справи тощо. Головував на засіданнях уряду його голова (президент), а у разі його відсутності – Державний секретар внутрішніх справ.

Продовжувала детальніше регламентуватися компетенція і вдосконалюватися система органів місцевої влади і адміністрації. Вся повнота цивільної влади і управління у повітах далі належала повітовим комісарам. Вони не мали права, однак, втручатися у військові справи, судочинство, справи залізниць, пошти, телеграфу, які були суворо централізованими і підлягали відповідним урядовим органам. В усіх інших питаннях закон Української Національної Ради від 16 листопада 1918 р. надавав їм широку, по суті надзвичайну владу. Саме тому зі старого, австрійського апарату повітової влади (старост) повітовими комісарами не був обраний чи затверджений ніхто. Коли державні відносини на території Західноукраїнської Народної Республіки стали більш

врегульованими, стабільними, почала зменшуватись і надзвичайна влада повітових комісарів. Вони стали більш контрольовані і відповідальні перед конкретними Державними секретарствами, урядом загалом, їх стали регулярно викликати в столицю для звітності.

Дорадчим органом при повітових комісарах були повітові національні ради, які вже в перші дні встановлення української влади згідно із вказівкою Української Національної Ради почали вибиратись населенням повітів (як правило, делегатами від сільських і міських громад, товариств та різних організацій). Їх правове становище спочатку не було однаковим і врегульованим з правової точки зору. Були повіти, де ці ради мали голос чисто дорадчий, але були й такі, де їхній голос був вирішальним, контрольним, де повітові комісари без їх схвалення не вирішували жодних важливих справ. Таке нечітке становище було ненормальним, і Українська Національна Рада це розуміла. Щоб у системі місцевих, зокрема повітових, органів влади і управління навести порядок, вирішено взяти за приклад Велику Україну. Тому Державний Секретаріат спільно з відповідними комісіями Української Національної Ради на пропозицію соціал-демократичної фракції приступили до опрацювання закону про повітові трудові ради, через які селянству і робітникам забезпечено б вирішальний голос у повітовому управлінні та створено правову основу для контролю діяльності повітових комісарів.

Ці ради мали б обиратися всім населенням повіту прямим голосуванням [93, с. 37]. Однак внаслідок змін у військовій ситуації цей законопроект, як і багато інших, не був винесений на обговорення парламенту.

В селах і містах представниками влади продовжували залишатись громадські і міські комісари та «прибічні» ради, яких обирало населення. Для громадських і міських комісарів вищою інстанцією були повітові комісари, а для останніх – Державне секретарство внутрішніх справ. Воно мало свою

президію, яка складалася з голови – Державного секретаря, і голів усіх відділів, які входили до складу секретарства: особового, публічного здоров'я, праці і суспільної опіки, харчового управління, санітарного, інтернованих, публічної безпеки та ін. Декілька слів про ці відділи, зокрема про перший з них.

Особовий відділ займався підбором і розстановкою кадрів в управлінському апараті, стежив, чи не зловживають службовці й адміністратори своїм службовим становищем, чи не займаються хабарництвом, чи не чинять щодо людей несправедливостей. З цією метою у різні організації, установи, як у центрі, так і на місцях, посилались «довірочні урядовці» з відповідними повноваженнями. Вони перевіряли роботу різних службових осіб, зустрічались з населенням, вислуховували його скарги на діяльність відповідних органів і службовців. У простіших випадках ці «довірочні урядовці» мали право карати винних на місці, а коли справа була серйозніша – доповідали про неї на засіданні особового відділу чи навіть Державного секретарства.

Інші відділи займалися державною роботою відповідно до своїх назв.

б) Органи охорони суспільного порядку

Як уже зазначалось, у процесі зламу старого державного апарату в багатьох повітах і населених пунктах була ліквідована колишня австрійська жандармерія – особовий склад її роззброїли, людей розпустили – до речі, в основному це були поляки, частково австрійці і в незначній кількості -українці.

Оскільки жандармерія в Австрії не була політичною поліцією, яку Росії, а загальною поліцією, то замість неї місцеві комісари почали тут же на добровільних засадах формувати так звану «народну міліцію». Часто вона обиралася на зборах чи вічах. Але це була місцева «самодіяльність», а державі треба було мати чітко організовані й дисципліновані органи охорони публічного порядку.

Тому вже 6-го листопада Українська Національна Рада, узгодивши це питання з Начальною командою українських військ, прийняла закон «Про утворення «Корпусу Української державної жандармерії» [94, с. 63]. Цим корпусом керувала Команда української державної жандармерії на чолі з Головним комендантом (ним призначено отамана (майора) Лева індишевського (у лютому 1919р. його змінив підполковник Олександр Красіцький). На місцях належало створити окружні і повітові команди жандармерії та сільські й міські станиці жандармерії. їх особовий склад і комендантів повинні були підібрати повітові комісари спільно з військовими комендантами.

До корпусу Української державної жандармерії можна було включати і колишніх українських жандармів, які не скомпрометували себе за часів австрійського панування. В основному ж набирали нових людей, добровольців, у першу чергу з числа військовослужбовців.

10 листопада з метою виконання закону питання щодо утворення єдиної державної поліції на території Західноукраїнської Народної Республіки було розглянуто Державним Секретаріатом. Після його детального обговорення 13-го листопада у виконання закону Української Національної Ради уряд видав розпорядження, яке негайно розіслав у всі повіти, щодо створення державної жандармерії. У ньому ще раз оголошувалось про розпуск австрійської жандармерії і створення замість неї з використанням її матеріальної бази і спорядження української жандармерії. Організація цієї справи була доручена окружним військовим комендантам і повітовим комісарам [95, с. 6].

Державна жандармерія підпорядковувалась спочатку Державному секретарству військових справ. Але незабаром вона була відокремлена від військової влади, хоч офіцерські звання жандармам присвоювали у наказах Державного секретарства

військових справ про присвоєння офіцерських звань старшинам армії [96, с. 6].

Територія республіки була поділена на 23 відділи жандармерії (Львів, Перемишль, Ярослав, Сянок, Самбір, Рава-Руська, Городок, Дрогобич, Тернопіль, Теребовля, Чортків, Бучач, Станіслав, Городенка, Коломия і т.д.). В усіх повітах були утворені станиці державної жандармерії, які очолювались жандармськими повітовими комендантами. Вони повністю підпорядковувались повітовим комісарам, а по службовій лінії – Команді державної жандармерії. Остання – відділу публічної безпеки секретарства внутрішніх справ.

Для підготовки відповідних службовців, в першу чергу офіцерських кадрів, при Команді державної жандармерії у Станіславі була відкрита спеціальна жандармська школа, куди приймали «здібних, інтелігентних та ідейних хлопців з війська, що заявили охоту стало служити при жандармерії" [97, с. 28].

15 лютого 1919 р. був прийнятий ще один закон Української Національної Ради стосовно жандармерії [98, с. 11]. У §2 цього закону, який називався «Про зміну закону з 25 грудня 1894 р. о жандармерії», підкреслювалося, що «у справах публічної безпеки ... жандармерія підлягає державним повітовим комісарам, а у справах військових, економічних, адміністраційних, контролю служби -своім комендантам. В послідній інстанції підлягає жандармерія у всіх справах Державному секретареві внутрішніх справ». Загальний чисельний стан жандармерії визначав саме він, а чисельний стан у повітах – повітовий комендант у погодженні з повітовим комісаром. Всі видатки з організації і утримання жандармерії взяла на себе держава.

Чисельність Української державної жандармерії навесні 1919 р. становила: 6 булавних старшин, 25 сотників і хорунжих, 1000 жандармів і 4000 пробних жандармів (стажистів) [99, с. 86]. Ось з цими невеликими силами утримувався весь лад і порядок в державі.

Щодо народної міліції, яка утворювалася по багатьох населених пунктах, то вона й надалі продовжувала діяти, де люди цього хотіли, як орган самооборони кожної зокрема громади, орган охорони порядку. Всього на території краю нараховувалося біля 3 тис. «народних міліціонерів». Зазначимо, що в багатьох містах і містечках створено відділи єврейської міліції, яка діяла доволі активно (Львів, Станіслав, Тернопіль, Гусятин, Щирець, Чортківта ін.) [100, с. 90].

в) Суд і судочинство

Судово-прокурорські органи є важливою ланкою державно-політичної системи будь-якої країни. Вони завжди відігравали і відіграють донині велику роль у правозахисній системі держав, які вважають себе демократичними, правовими. У Західноукраїнській Народній Республіці за основу організації судової системи була взята попередня, австрійська. «Устрій судів та виконання самого судівництва, – пише один з сучасників тих подій М.Чубатий, – побіч тих перемін, які були безумовно потрібні, не улягло у нас майже ніяким змінам, тим більше, що й обсада судейських посад не стрічалася з більшими труднощами з огляду на доволі велике число суддів-українців. На перший план висунулася потреба змінити старі австрійські закони, які мали на цілі охорону австрійської держави» [101, с. 24].

21 листопада 1918 р. УН Рада прийняла закон «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» [102, с. 5]. У ньому писалося: «Всі суди, які знаходяться на території бувшого ц.к. вищого суду краєвого у Львові стають судами Західно-Української Народної Республіки і є зобов'язані в її імені виконувати дальше спорове, неспорове і карне судівництво» (§3).

Компетенція колишнього австрійського міністерства судівництва переходила до Секретарства судівництва ЗУНР. Воно мало призначати службовий допоміжний апарат судів. Самих суддів призначав Державний Секретаріат за пропозицією

Секретарства судівництва (§4). Колишній австрійський повітовий суд, писалося в законі, «буде називатись "Повітовий суд Західно-Української Народної Республіки"; колишній окружний суд – "Окружним судом Західно-Української Народної Республіки"».

Австрійські повітові суди у Львові та Чернівцях ліквідувалися, їх компетенція переходила до Окружного суду ЗУНР (§7).

«Закони і розпорядки, – писалося в законі, – на підставі яких в бувшій австрійській державі виконувало судівництво, оскільки вони не противляться державності» українській, залишалися поки що в силі, і на їх підставі мало тимчасово здійснюватися судочинство. Так само «всі закони і розпорядження, які мали на цілі охорону прав і інтересів бувшої австрійської держави, її армії та її органів... мають від тепер аналогічно примінюватися для охорони прав і інтересів Західноукраїнської Народної Республіки, її армії та її органів» (§2).

З дня оголошення цього закону суди повинні були виносити вироки і рішення тільки від імені ЗУНР [103, с. 5].

Виходячи з цього, усіх попередніх суддів, які не скомпрометували себе антинародною, антиукраїнською діяльністю і які присягнули вірно служити українському народові і державі та склали про це відповідну присягу, власті Західноукраїнської Народної Республіки залишали на своїх місцях. Присягу склали й усі інші урядовці та технічний персонал судових органів.

Незабаром Державне секретарство судівництва на чолі з О.Бурачинським розгорнуло дуже активну діяльність по перебудові судової системи. В першу чергу розпорядженням Державного секретарства судівництва на території Західноукраїнської Народної Республіки створено судові округи (12) і судові повіти (130):

- 1) Бережанський (9 судових повітів)
- 2) Буковинський (9 судових повітів)

- 3) Золочівський (11 судових повітів)
 - 4) Коломийський (11 судових повітів)
 - 5) Львівський (17 судових повітів)
 - 6) Перемишльський (10 судових повітів)
 - 7) Самбірський (10 судових повітів)
 - 8) Станіславський (14 судових повітів)
 - 9) Стрийський (9 судових повітів)
 - 10) Сяноцький (14 судових повітів)
 - 11) Тернопільський
 - 12) Чортківський
- (8 судових повітів)
(8 судових повітів) [104, с. 20].

До речі, у фондах Львівського Центрального історичного архіву зберігся цікавий документ, який подає точний національний склад населення по цих судових округах [105, с. 21].

<i>Назва судового округу</i>	українці	поляки	євреї	всього
Бережанський	66%	23%	10%	418,38чол.
Буковинський	68%	Різні – 16,4%	15,6%	401,5чол.
Золочівський	63%	23,5%	12,8%	477,788 чол.
Коломийський	79,2%	8,6%	12%	438,188 чол.
Львівський	58,6%	26,3%	15%	904,724 чол.
Перемишлянський	60,5%	28,8%	10,7%	445,689 чол.
Самбірський	70%	16%	13,2%	470,795 чол.
Стрийський	70%	17%	12,7%	669,976 чол.
Сяноцький	75,7%	13,9%	10%	364,973 чол.
Лемківщина	71,3%	20,2%	8,4%	296,697 чол.
Тернопільський	54%	34%	11,7%	364,355 чол.
Чортківський	65%	23,3%	11,4%	385,950 чол.

Назва судового округу

Всього населення (були ще й особи інших національностей) у цих округах налічувалося 5.745.420. З них українці склали, згідно з цим документом, 66,8; поляки – 19,7%; євреї -11,9%.

Відповідно до цих даних до окружних судів належало обрати суддів (1 мандат від 40 тис. жителів):

	українців	поляків	євреїв	всього
Бережанського окружного суду	8	2	1	11
Буковинського	7	1	2	10
Золочівського	9	2	1	12
Коломийського	9	1	1	11
Львівського	13	5	4	22
Перемишльського	7	3	1	11
Самбірського	9	2	1	12
Станіславського	13	3	2	18
Стрийського	8	1	1	10
Сяноцького	5	2	1	8
Тернопільського	6	3	1	10
Чортківського	8	1	1	10
Всього	102	25	17	144

Як бачимо, і тут, у справі судівництва, власті Західноукраїнської Народної Республіки неухильно проводили лінію на охорону інтересів і прав національних меншостей.

Хоч серед колишніх австрійських суддів у Галичині немало було українців, але все ж дуже відчувався брак суддівських кадрів. Та й не усіх попередніх суддів-українців можна було використати зараз на цих посадах. Потрібні були нові люди, добрі спеціалісти, патріоти. Тому на пропозицію Державного секретарства судівництва (далі ДСС) Українська Національна Рада 11 лютого прийняла закон «Про скорочення підготовляючої суддівської служби» [106, с. 9), яку необхідно було проходити після закінчення юридичного факультету. Це було своєрідне стажування на посаді судді. Воно раніше тривало 3 роки. Названим законом скорочено його до 2-х років, «бо се є конечно з приводу запотребовання судових працівників» – говорилося в законі.

На підставі цього закону видав 11 лютого відповідне розпорядження і ДСС [107, с. 9]. 20 лютого він видав також розпорядження про проведення т.зв. судових іспитів, [108, с. 16]

які повинні були складати кандидати на суддівські посади (крім уже працюючих суддів). Отже, для прийняття цих іспитів (після проходження кандидатом стажування) створювались спеціальні комісії, очолені головами (президентами) окружних судів. Членів цих комісій призначало Державне секретарство судівництва на пропозицію голів комісій. Членами комісій рекомендувалося йменувати професорів правничого (юридичного) факультету з предметів: цивільне право, торговельне і вексельне право, цивільний процес, карне право і карний процес, а також практиків – суддів і адвокатів. Іспитові комісії створювались при окружних судах. Кожна з них повинна складатися з 5-ти чоловік, з яких щонайменше двоє повинні «належати до судейського стану», а один до «адвокатського стану».

Судові іспити були безкоштовні, членам комісій теж нічого не платилося, крім коштів на відрядження. «Судейський іспит» складався з 2-х частин – усного та письмового. У вказаному вище розпорядженні детально регламентується їх проведення, критерії оцінок тощо.

У лютому ДСС було розмежовано компетенцію повітових та окружних судів у цивільному судочинстві [109, с. 8]. Ці суди, очевидно, повинні були розглядати тільки цивільні справи. Бо для розгляду кримінальних справ згідно із законом Української Національної Ради від 11 лютого 1919 р. мали бути створені в повітах трибунали 1-ї інстанції [110, с. 8]. Судців цих трибуналів призначало ДСС, затверджувала Українська Національна Рада або її Виділ. Ними могли бути лише юристи з титулами «радники суду» і «радники Вищого суду». Трибунали 1-ї інстанції діяли у складі: 1) одноособового судді, якщо покарання за вчинене правопорушення не перевищувало 1 року в'язниці або грошова кара – незалежно від розміру; 2) у всіх інших випадках трибунал діяв у складі 3-х суддів.

Діяльність суду присяжних з огляду на воєнний стан тимчасово (на строк до року) була припинена [111, с. 28].

Вищою, другою інстанцією з цивільних і кримінальних справ мали бути, згідно із законом Української Національної Ради від 15 лютого 1919 р. «Про тимчасове виконання судівництва в цивільних і карних справах в другій і третій інстанції в часі надзвичайних відносин, спричинених війною», Вищий суд у Львові і третьою, найвищою інстанцією – Найвищий державний суд [112, с. 12]. Але до їх створення, говориться в законі, «в часі надзвичайних обставин, спричинених війною», функції другої і третьої інстанцій належали спеціально створеним Сенатам: Окремому судовому сенату другої інстанції та Окремому судовому сенату третьої інстанції. Вони згідно із розпорядженням ДСС від 8 березня були створені при окружному суді в Станіслав [113, с. 21].

Членів і голів сенатів призначав Державний секретар судівництва, затверджувала Українська Національна Рада або її Виділ. Засідання Окремих сенатів проходили один раз у місяць.

Розпорядженням ДСС від 23 лютого і 1 березня були врегульовані розміри оплати за судові витрати, судове мито, суми оплат при розгляді цивільних справ, оплата праці покликуваних експертів тощо [114, с. 29]. У компетентних колах обговорювалась пропозиція про створення для розгляду дрібних, зокрема побутових справ, (наприклад, сусідських конфліктів) громадських судів (за зразком колишніх общинних, копних судів). Але реально втілити в життя цю справу не вдалося.

Функції звинувачення продовжувала виконувати державна прокуратура, тепер Західноукраїнської Народної Республіки. Попередні її кадри, якщо це були люди, що гідні довір'я, залишено на місцях. Але їх було всього декілька чоловік, бо прокурорами у Східній Галичині переважно були поляки й австрійці. Отже, прокуратуру довелось створювати заново. Називалась вона «Державна прокураторія», а її найвища інстанція – «Вища Державна прокураторія». Очолити її повинен був Генеральний державний прокурор (його так і не було

призначено). Мала бути утворена й прокуратура в судових округах і повітах. Призначати прокурорів за поданням Генерального державного прокурора повинно було Державне секретарство судівництва [115, с. 25]. Однак реально цього не було зроблено і створення прокуратури у Західноукраїнській Народній Республіці знаходилося лише на початковій стадії.

Не зазнала значних змін організація і діяльність адвокатури. Адвокатам було запропоновано організуватись у Палату адвокатів, встановлено офіційну назву професії – «адвокат». Вони повинні були скласти обіцянку, що будуть дотримуватись законів країни і служити для її добра [116, с. 44].

Окремим розпорядженням ДСС (від 1 березня 1919р.) створено нотаріальну службу Західноукраїнської Народної Республіки [117, с. 27]. У §1 цього розпорядження вказувалося, що «закони і розпорядження, на підставі яких у бувшій австрійській державі урядували нотарі, остають аж до їх зміни чи відміни у правовій силі» остільки, оскільки не протирічать українській державності. «Нотарі повинні скласти присягу на вірність Українській державі і надалі урядувати тільки від її імені. Кожен нотар повинен добре знати українську мову», наголошувалось у §7. Отже, нотаріуси не мусили бути обов'язково українцями. Очолювала нотаріальну службу Нотаріальна палата, яка організаційно підпорядковувалась Державному секретарству судівництва.

Усім правоохоронним органам: судам, прокуратурі, нотаріату, адвокатури – згідно з розпорядженням Державного Секретаріату від 1 березня 1919 р. належало виготовити відповідні вивіски і таблиці українською мовою, з гербом (тризубом) посередині. Якщо на цій території проживали «законно признані національні меншості», то написи слід було зробити ще й на їх мовах. Належало також негайно виготовити відповідні печатки з гербом (українською мовою) [118, с. 28].

Службові оголошення правоохоронних органів слід було вмщати в урядовій газеті «Республіка», яка видавалась у Станіславі.

«Начальною адміністративною владою» над судами, прокуратурою і нотаріатом було Державне секретарство судівництва. Воно ділилося на два основних відділи: особово-управляючий і законодавчий. До першого належало керівництво судами, прокуратурою і нотаріатом, призначення судців, прокурорів і нотаріусів та допоміжного, канцелярського персоналу цих органів тощо. До другого – розробка законодавчих пропозицій для уряду і парламенту, розробка і видання нормативних актів самого ДСС – розпоряджень, нагляд за відповідністю нормативних актів адміністративно-розпорядчих органів законам парламенту. Під наглядом цього відділу знаходилось видання «Вісника державних законів і розпорядків» – офіційного збірника, де публікувались усі законодавчі акти парламенту, уряду, окремих секретарств Західноукраїнської Народної Республіки.

Крім органів цивільної юстиції, зокрема судових і прокурорських, почала утворюватись військова юстиція.

Структура військових судів виглядала так: 1) Найвищий військовий трибунал; 2) військові обласні суди, які діяли на території трьох військових областей, утворених Державним секретарством військових справ 13 листопада. Головами Львівського, Станіславського і Тернопільського обласних військових судів автоматично ставали військові коменданти областей. До складу цих судів входили представники державної жандармерії та коменданти кожного з 4-х військових округів, на які ділилися області; 3) військові окружні суди. Головами їх були окружні коменданти.

Утворено також інститут військової прокуратури. Вона очолювалась Генеральним військовим прокурором. В областях були військові прокурори, а в округах – судові офіцери [119, с. 3].

Військове судочинство належало «поки що виконувати на основі дотичних австрійських законів» [120, с. 3]. Військовим суддям присвоювались старшинські (офіцерські) звання, аналогічні звичайним військовим з додачею слова «суддя» або «судовий». Так, у січні 1919 р. уряд за поданням Державного секретарства військових справ присвоїв військові звання ряду військових суддів. Отже, звання підполковника-судді було присвоєно отаману – судді С.Тисовському, отамана-судді – сотнику-судді О.Подляшецькому, сотників-суддів – 15 особам, поручників-суддів – 3 особам, судових четарів – 13 особам, судових хорунжих – 2 особам [121, с. 3].

Для військових суддів був складений спеціальний текст присяги, яку вони приймали, вступаючи на службу, такого змісту:

«Присягаю торжественно Всемогучому Богу і прирікаю на мою честь бути вірним Українській Народній Республіці і повинуватися її законам і розпорядкам. Присягаю сповняти припоручені обов'язки після мого найліпшого знання і совісті на кожному мені як військовому судді призначенім службовім місці – під час війни і мира, при тім мати все на увазі найвище добро моєї вітчизни, виконувати закони, розпорядки, поуки і поручення моїх зверхників і полишати всякого роду надужиття моєї власті, так Боже мені допоможи. Амінь.» [122, с. 3]. Цей текст присяги був затверджений на засіданні Державного Секретаріату 28 січня, її повинні були приймати не тільки військові судді, а й усі судові службовці [123, с. 7].

Складна внутрішня ситуація, зокрема наявність великого числа ворожих шпигунів і диверсантів, саботаж і відверті терористичні акти цивільного польського населення, збройні його виступи проти української влади, змусили діяти її не так лояльно і м'яко щодо супротивників, як спочатку, а більш твердо і рішуче. 30 листопада розпорядженням Державного Секретаріату на території Західноукраїнської Народної Республіки було введено надзвичайні (польові) суди [124, с. 3].

Це розпорядження було конкретизоване ще одним нормативним актом: 3 грудня 1918р. за підписами голови Державного Секретаріату К.Левицького і заступника державного секретаря військових справ сотника П.Бубели було видане розпорядження про організаційну сторону цієї справи [125, с. 3].

Діяльність цих судів поширювалась на військових і цивільних осіб, якщо вони вчинили злочини проти безпеки, цілісності держави, її обороноздатності, на транспорті, зв'язку тощо. Польові суди утворювались при кожній окружній військовій команді. «Коли б в яким окрузі через недостачу сил судейських або через малу кількість карних справ відпадала потреба чи можливість утворення полевого суду», то у таких випадках належало у порозумінні з сусіднім округом утворити спільний суд.

Судьями польових судів могли бути тільки особи з вищою юридичною освітою, котрі склали суддівський чи адвокатський іспит. Пропозиції щодо персонального складу польових судів, в т.ч. технічного персоналу, мали подати на розгляд і затвердження ДСВС окружні коменданти. Кожен польовий суд повинен був складатися не менше, ніж з трьох чоловік: голови і двох суддів, один з яких виконував функції судді-слідчого, другий – прокурора. При розгляді справ дозволялось керуватися «австрійським законом про військове поступовання карне (§455 і наступні)».

При винесенні смертних вироків їх належало через ДСВС подавати на затвердження уряду Західноукраїнської Народної Республіки.

Крім окружних польових судів ще одним розпорядженням ДСВС (від 28 січня) [126, с. 7] були утворені: Польовий суд Головної команди Українських військ і польові суди військових груп «Північ», «Південь» і «Львів».

Польовий суд ГКУВ розглядав усі офіцерські справи, справи про шпигунство та «про допомогу неприятелю на фронті». Голів і членів цих судів призначав ДСВС. Ще таке

цікаве положення: адвокати і оборонці в польових судах допускалися до слухання справ, але тільки за окремим дозволом ДСВС [127, с. 8]. Про можливість оскарження вироків польових судів у цих нормативних актах не йдеться.

Завершуючи короткий огляд системи правоохоронних органів Західноукраїнської Народної Республіки, слід згадати про ще одну важливу подію, пов'язану з цим питанням.

Отже, 10 березня Виділ Української Національної Ради на пропозицію Державного секретарства судівництва оголосив амністію [128, с. 35].

Амністії підлягали особи, засуджені перед 1 листопада 1918 р. за зраду, образу «маєстату», порушення публічного спокою, шпигунство, бунт і повстання, образу релігії, дезертирство, участь в таємних товариствах і т.д. – всього за 33 види злочинів та ще за 12 військових видів злочинів. Припинялося слідство по незакінчених кримінальних справах, яке почалося перед 1-м листопада. Особи, які не підлягали амністії, могли звернутись зі скаргами і проханнями у трибунали 1-ї інстанції Західноукраїнської Народної Республіки. Відносно них, а також тих осіб, яких справи велись судами чи слідчими органами Західноукраїнської Народної Республіки, можна було застосувати амністію чи помилування у кожному конкретному випадку на пропозицію Державного секретарства судівництва.

20 березня Державне секретарство судівництва опублікувало докладне розпорядження «Про виконання амністії [129, с. 51].

г) Організація збройних сил

Одним з найважливіших завдань, спрямованих на зміцнення державно-політичної влади ЗУНР, зрештою, як і кожної новоствореної держави, було завдання організації збройних сил. Для ЗУНР воно набувало особливого значення ще й тому, що вже з перших днів їй довелось воювати з Польщею. Бої за Львів почались, як зазначалось, уже 1-го листопада і все більше розгорталися та загострювалися [130, с. 43]. Активну участь у

них брало польське цивільне населення. Воно стріляло в українських вояків з дахів, підвалів, вікон будинків. Українська військова команда звернулася до польського населення з пересторогою, що у випадку продовження таких дій мешканці будинків, звідки стріляють цивільні особи, теж будуть каратися, але це мало що змінило [131, с. 32].

Інтенсифікація боїв пояснювалася тим, що польська сторона, не дивлячись на неодноразові пропозиції української влади сісти за стіл переговорів, не бажала цього робити. Вона, правда, сама пропонувала декілька разів короткотермінові перемир'я, але використовувала їх виключно для перегрупування сил та зміцнення своїх позицій.

Опанувавши Перемишль і залізничну колію на Львів, поляки перекидали в місто все нові і нові підкріплення. Одночасно вони розгорнули бойові дії вздовж українсько-польської границі, яка пролягала в основному вздовж ріки Сян. Цієї границі, до речі, польська влада у Варшаві і в Галичині не визнавала, претендуючи на всю Галичину і оголошуючи перед усім світом, що це історичні польські землі [132, с. 34].

Тому все більшого значення набувала організація збройних сил української держави. 1-го і 2-го листопада УН Рада видала звернення «До вояків-українців» колишньої австрійської армії стати на оборону рідного краю. 3-го листопада аналогічне звернення було видане до офіцерів (старшин) [133, с. 4].

2-го листопада українські газети опублікували звернення УН Ради «Український народе! До зброї!» [134, с. 34]. У ньому УН Рада закликала усе чоловіче населення краю стати добровільно зі зброєю в руках на захист своєї держави.

Військовими справами у цей час продовжувала керувати Головна команда українських військ, утворена 1-го листопада УН Радою замість Військового комітету. Її очолював Дмитро Вітовський. Військовим комендантом Львова був призначений полковник Микола Маринич.

5-го листопада у зв'язку з хворобою Д.Вітовського Головну команду очолив генеральний отаман Григорій Коссак, шефом генерального штабу призначено отамана Сеня Горука [135, с. 51]. У цей же день УНРада видала ще одне звернення «Українські вояки» і заклик до українського народу «Під оружжя!» В ньому були сказані знаменні слова: «Кожний народ має бути вільний і рівний, господарем на своїй власній землі! Один народ не сміє більше панувати над іншим!... Та перед лицем цілого світа не повстидалися Поляки заявити, що український народ не хоче бути вільним і рівним іншим, що тільки мусить дальше бути вічним наймитом Польщі! Таким способом чужинці заперечують нам право на самовизначення, хоч Українська Національна Рада признала Полякам на українській землі повну рівноправність і свободу, а з Поляками за Сяном і коло Варшави хоче жити в добрій сусідській згоді... Наш ворог... доти не покине своїх претензій, доки не покажемо йому,... що у нас єдність, порядок і право. До того мусимо мати передовсім своє військо, національну армію... Кому тільки доля Рідного Краю лежить на серці, кому не байдуже щастя дітей і внуків, хто не хоче панщини, хто натомість бажає собі справедливого ладу без хлопа і пана, хто не хоче жити більше в неволі, темності і убожестві, бути визискуваним і поштуркуваним, той зараз як стій пристане до українського війська» [136, с. 4].

Наплив добровольців до лав українського війська був великий. Селянство охоче доставляло воякам хліб, молоко та інші харчі, часто не вимагаючи за це ніякої оплати [137, с. 34].

4 листопада на допомогу Львову прибули з Чернівців Українські Січові Стрільці. Щоправда, їх було небагато – біля 2 тис. чол. Спішили на виручку столиці й загони добровольців з ближчих і дальших повітів краю. Першими прибули добровольці з Золочева, Рави Руської, Комарного, Тернополя, Снятина, Коломиї [138, с. 34]. На жаль, серйозної допомоги у захисті Львова вони надати не могли, оскільки були погано

озброєні, не навчені військової справи, недисципліновані. Зрештою, не тільки вояки не були підготовлені до вуличних боїв, а й чимало старшин виявилися нездатними керувати бойовими діями у специфічних умовах великого міста. Очевидно, саме тому УН Рада 9 листопада знову замінила генерального отамана (командуючого) українських військ. Ним став кадровий військовий, полковник Гнат Стефанів. Григорій Коссак був посланий комендантом Стрийського військового округу [139, с. 32].

Проте необхідність створення регулярної армії ставала все очевиднішою. 13 листопада Державне секретарство військових справ видало важливе розпорядження [140, с. 3]. Вся територія держави була поділена на три військові області: А – Львів, Б – Тернопіль, В – Станіслав. Кожна з них ділилася на чотири військові округи.

А. Область Львів:

1. Округ Львів (5 повітів);
2. Округ Перемишль (6 повітів);
3. Округ Рава Руська (4 повіти);
4. Округ Самбір (4 повіти).

Б. Область Тернопіль

1. Округ Тернопіль (4 повіти);
2. Округ Золочів (5 повітів);
3. Округ Чортків (5 повітів);
4. Округ Бережани (5 повітів);

В. Область Станіслав

1. Округ Станіслав (5 повітів);
2. Округ Стрий (5 повітів);
3. Округ Коломия (4 повіти);
4. Округ Чернівці (7 повітів);

Була також оголошена часткова мобілізація. Всі здатні до військової служби чоловіки з демобілізованої австро-угорської армії 1883-1900 рр. народження підлягали мобілізації. Інші річники повинні були стати на військовий облік. Звільнялись від

військової служби учні середніх шкіл, службовці державної адміністрації, судівництва, пошти і телеграфу, залізниць, учителі, а також особи за станом здоров'я і сімейним станом. Мобілізація не стосувалася національних меншин, а тільки українців [141, с. 1].

Оголошена мобілізація була з розумінням зустрінута населенням. Патріотизм, стремління захистити рідну землю від ворогів були дуже великими. Про це свідчать численні повідомлення тогочасної преси, архівні документи, спогади учасників тих подій. 13 листопада Державне секретарство військових справ встановило текст присяги для військовослужбовців, затверджений постановою Української Національної Ради [142, с. 67].

16 листопада Державне секретарство військових справ (далі ДСВС) видало до всіх окружних військових команд наказ негайно скласти списки всіх офіцерів-українців з вказанням їх звання, загальної і військової освіти, посади і ін. та надіслати ці списки до секретарства. Належало також виявити і взяти на облік усі військові споруди, будівлі, казарми, військове майно, холодну і вогнепальну зброю, особливо скоростріли і гармати, запаси набоїв, обмундирування, медикаментів, продовольства [143, с. 1].

На підставі цих рішень окружні військові команди спільно з повітовими комісарами приступили до формування збройних сил ЗУНР -Української Галицької Армії (скорочено – УГА). Час для цього був найвищий, бо 21 листопада українські частини, які боронилися у Львові, під натиском переважаючих сил ворога були змушені, як зазначалось вище, залишити місто. Владу тут захопив у свої руки Польський тимчасовий урядовий комітет, який оголосив, що Східна Галичина приєднується до Польщі, бо це корінні історичні польські землі [144, с. 56]. У зайнятому поляками Львові почались єврейські погроми, репресії щодо єврейського і українського населення, знущання над його національною і людською гідністю [145, с. 14].

У структурі УГА спершу були такі роди військ і служби:

- 1) піхота;
- 2) кіннота;
- 3) артилерія;
- 4) санітарна служба;
- 5) ветеринарна служба;
- 6) військове судівництво;
- 7) інтендатура;
- 8) канцелярська служба.

Згодом, у грудні-січні, з'явилися ще інші роди військ – повітряні сили («летунський відділ»), комендантом якого був призначений син Івана Франка, поручник УСС Петро Франко (він підпорядковувався безпосередньо ДСВС), [146, с. 1] саперний кіш і ін.

4 лютого 1919 р. ДСВС видав наказ «Про організацію духовництва Українського війська». Згідно з наказом при ДСВС утворено «вищий духовний уряд» під назвою Преподобництво, а при Головній команді українських військ – Польове преподобництво. При всіх військових формаціях, лікарнях, лазаретах встановлювались посади військових духовників, яких призначало Преподобництво. Крім своїх безпосередніх, релігійних обов'язків, вони повинні були вести «метрики смерті» про загиблих у боях чи померлих у лікарнях військовослужбовців, причому не тільки української, а й ворожої армій. Кожного місяця духовники повинні були надсилати ці метрики у Польове преподобництво, де вівся облік полеглим воїнам і звідки повідомлялися їх рідні про цю трагічну подію і місце поховання. Духовники проводили вінчання військовослужбовців, оформляли їх заповіти тощо.

Преподобник ДСВС Микола їжак видав до військових духовників таке ось коротке патріотичне звернення: «До Вас, ВСЧ Пан-отці, які стоїте від початку боротьби рука в руку з українським стрільцем-козаком, з окремим закликком до сповнення обов'язків звертатись не треба. Якщо у Вас серця

горіють правдивою любов'ю до України, до сього віками поневоленого українського народу, не Ви, а та любов горяча буде говорити і діяти. Праці же Вашій хай благословення зішле Предвічна Любов і Пречиста Мати» [147, с. 6].

В УГА були встановлені такі військові звання:

- 1) стрілець;
- 2) старший стрілець;
- 3) вістун;
- 4) десятник;
- 5) старший десятник;
- 6) булавний старший десятник;
- 7) підхорунжий;
- 8) хорунжий (молодший лейтенант);
- 9) четар (лейтенант);
- 10) поручник (старший лейтенант);
- 11) сотник (капітан);
- 12) отаман (майор);
- 13) осавул (потім підполковник);
- 14) полковник;
- 15) генерал-четар;
- 16) генерал-поручник;
- 17) генерал-сотник.

Рішенням УН Ради від 13 листопада і розпорядженням Державного секретаріату військових справ від 5 грудня 1918 р. усім військовим службовцям встановлено державну платню, військову форму і норми відпуску продовольства. Так стрілець одержував 50 сотиків денно, вістун 1 корону, булавний старший десятник – 2 корони 50 с, хорунжий 200 корон місячно, поручник – 300, полковник – 560. Старшинам (офіцерам), починаючи з хорунжого, виплачувались ще квартирні доплати. Рядовим не платили, оскільки вони мешкали в казармах.

Встановлені були ступені класності і оплата праці військовим урядовцям, писарям, зброярам, механікам тощо [148, с. 5]. Була передбачена плата навіть ув'язненим військовим – 20

сот. денно. За використання на різних роботах цивільних робітників, гужового транспорту армія повинна була їм платити (за підводу по 40 корон у день, робітникам – 5 корон і харч). Це були, до речі, високі оплати! З кваліфікованими робітниками (ремісниками) належало укладати відповідні угоди. В окремому «Доповненні до платень Українського Війська» передбачалась виплата певних, причому досить значних сум родинам усіх військовослужбовців і пенсій – сім'ям загиблих воїнів [149, с. 7].

Для чого ми наводимо усі ці дані? Щоб цими короткими штрихами показати, як у надзвичайно складних і напружених умовах власті ЗУНР все детально продумували, врегульовували, проявляли турботу про людей – воїнів і цивільне населення.

У грудні окремими розпорядженнями були врегульовані структура і правове положення окремих військових команд (ОВК) [150, с. 3], на плечі яких ліг відповідальний обов'язок набору і формування військових сил. Ці команди очолювалися, як раніше вказувалося, військовими комендантами. Кожен з них призначав собі заступника (з санкції Головної військової команди). При ОVK створювалися відділи: мобілізаційний, евіденційний, амуніційно-артилерійський, інтендантський, обозний, санітарний, ветеринарний, а також посада коменданта запасного куреня.

До обов'язків ОVK відносились:

- 1) Зберігання ладу і спокою в окрузі.
 - 2) Формування з демобілізованих українських вояків колишньої австрійської армії та добровольців відділів української армії.
 - 3) Виявлення, облік і зберігання військового майна.
 - 4) Дислокація військових частин в окрузі і ін. [151, с. 4]
- Окружні коменданти повинні були також негайно організувати санітарну службу, «зробити здатними до служби» санітарні установи, лікарні, аптеки тощо. У кожному окрузі належало призначити головного санітарного лікаря [152, с. 7].

Особливої уваги від ДСВС вимагав підбір старшинських (офіцерських) кадрів. Старшинами в УГА призначались, зазвичай, старшини-українці колишньої австро-угорської армії, тобто ті особи, які мали відповідну військову освіту і військовий, у т.ч. бойовий досвід. Про це старшинам слід було представити відповідні документи, а при їх відсутності (втраті) – свідків, покази яких завірялись окружним комендантом. Якщо кандидат на офіцерське звання не мав закінченої офіцерської школи, то для присвоєння йому такого звання (у вигляді винятку) він повинен був мати щонайменше загальну середню освіту і практичний військовий досвід. Відтак йому належало обов'язково закінчити школу старшин.

Особи, які претендували на офіцерське звання і представили необхідні документи, проходили ще спеціальну «іспитову комісію» при окружній військовій команді. Вона присвоювала їм молодші офіцерські звання – хорунжого і четаря. Вищі офіцерські звання присвоював ДСВС. Військові звання присвоювались старшинам в порядку черговості звань, тобто «наростання. У виключних випадках – «за спеціальні заслуги і здібності» допускалось підвищення поза черговістю [153, с. 2].

Усі офіцерські номінації остаточно затверджував парламент на пропозицію ДСВС. Про це було сказано в §3 розпорядження ДСВС від 26.XI.1918 р. [154, с. 1]. Проте фактично це робив Державний Секретаріат.

Щоб не допустити анархії, самозванства у військових званнях, ДСВС у січні 1919 р. встановив, що регулярно (раз у три місяці) буде публікуватись «Спис іменовань у війську» [155, с. 8]. Перший з них був опублікований за період з 1 листопада 1918р. по 1 січня 1919р.

У ньому, зокрема, були присвоєні звання полковників підполковникам Кравцу Антону і Слю-сарчуку Костянтину, отаманам Вітовському Дмитру та Коссаку Грицю, сотнику Стефаніву Гнату. Звання підполковників – отаманам Паппу де Яноші та Федоровичу Володимирі; отамана – сотнику Ерле

Альфону, Букшованому Йосипу, Горуку Сеню і ін. (всього 13); сотників (61), поручників (111), четарів (69), хорунжих (5) [156, с. 10]. Зазначимо, щодо УГА приймалися і вступали добровольцями не тільки українці, а й австрійці, угорці, євреї, чехи та ін.

1 березня Державний Секретаріат на пропозицію ДСВС знову присвоїв офіцерські звання великій групі військових, суддів та жандармів. Серед них звання полковників – підполковникам Вариводі Антону, Курмановичу Віктору, Тарнавському Мирону; підполковників – отаманам Бриковичу Станіславу, Вітошинському Амброзію, Вольфу Адольфу і ін. [157, с. 7].

22 квітня розпорядженням ДСВС була введена єдина форма для Українського війська («зеленаво-землистою кольору»), відзнаки за родами військ, старшинські відзнаки тощо [158, с. 65].

Наголосимо, що вже на початок 1919 р. була утворена численна (понад 100-тисячна), дисциплінована й патріотично настроєна армія [159, с. 140]. Велика заслуга у цьому належала Державному секретарству військових справ та Головній команді українського війська. Державне секретарство військових справ ділилося на відділи (або департаменти) та служби: загальний, мобілізаційний, амуніції, технічний, санітарний, військового судівництва, інтендантський, пресовий, канцелярія, кур'єрська служба зв'язку та ін.

Головна команда складалася з оперативного та матеріального відділів. До першого належали референти: оперативний, зв'язку, розвідки, амуніційний, летунства, залізничних шляхів і автомобільний; до другого: персональний, інтендантський, санітарний, ветеринарний, військового духовенства, військового судівництва тощо.

Очоловав УГА Начальний вождь зі своїм шефом Генерального штабу. Оскільки дотеперішні коменданти збройних сил, зокрема, під час боїв у Львові – Д.Вітовський,

Г.Коссак. Г.Стефанів – на цю посаду, на думку УН Ради, не надавались, не маючи відповідного досвіду, то з великої України був запрошений досвідчений бойовий генерал Михайло Омелянович-Павленко. Він разом з полковником Євгеном Мишковським на початку грудня прибув у Галичину і 9 числа був призначений Начальним вождем УГА [160, с. 45], а полковник Мишковський – шефом Генерального штабу, змінивши на цій посаді отамана Сеня Горука – досвідченого бойового старшину, який, однак, не розумівся на штабній роботі [161, с. 141].

Під керівництвом ДСВС генерал Омелянович-Павленко і полковник Мишковський енергійно приступили до реорганізації українських збройних сил і створення з них регулярної, дисциплінованої, боєздатної армії. У складі УГА було утворено три корпуси. 1-й корпус очолив полк. В.Курманович (потім полк. Й.Микитка, далі полк. А.Шаманек); 2-й корпус – полк. М.Тарнавський (потім полк. А.Вольф); 3-й корпус – полк. Г.Коссак (потім полк. А. Кравс). 1-й корпус займав фронт від Сокаля по Жовкву-Яворів, 2-й – оточував Львів, 3-й – від Львова аж по Карпати.

До складу кожного корпусу входило по 4 піхотні бригади. Кожна бригада складалася з 3-5 піхотних куренів, полку артилерії (4-5 батарей легких гармат по 4-6 гармат кожна і однієї батареї важких гармат), кінної сотні, технічної сотні, сотні зв'язку і допоміжних відділів (санітарного, інтендантського та ін).

Навесні 1919 р. у бригадах проведено реорганізацію. Кожна бригада тепер складалась із двох полків піхоти (по три курені кожен) та інших названих вище військових підрозділів. Кожна бригада мала свій порядковий номер і назву округи, звідки черпала резерви і поповнення (1-ша коломийська, 2-га бережанська і т.д.).

Бригада в середньому нараховувала 5 тис. вояків плюс відповідна кількість старшин. На фронті, згідно з даними

учасників тих подій, перебувало біля 60 тис. вояків, а з резервами, тилowymi частинами, військовими школами і ін. УГА на весну 1919р. нараховувала біля 125 тис. чол. [162, с. 139]. Коли зважити, що ще понад 100 тис. українських вояків і старшин з колишньої австро-угорської армії знаходилось у полоні (в Італії, Сербії, Росії) або не встигло повернутись з віддалених фронтів до краю [163, с. 79], то можна зробити висновок, зіставляючи кількість військ з кількістю українського населення Східної Галичини, що боротьба за визволення рідної землі з-під іноземного гніту, за свою державність набула масового, всенародного характеру і сама УГА теж була народною армією, яка воювала за рідний край, за свій народ.

Слід відзначити, що в армії приділялася велика увага ідейно-політичній роботі. Правда, спеціальних політичних працівників (комісарів) введено не було. Але в УГА служило старшинами, підстаршинами й рядовими стрільцями багато відданих патріотів, особливо з інтелігенції, тобто з найбільш політично свідомої частини народу, яка в масовому порядку записувалась добровольцями в УГА – вчителів, лікарів, інженерів, художників, письменників, поетів, студентів й учнів старших класів гімназій. Ось вони та ще військові духівники вели цю т.зв. «політичну» роботу в армії. Це вони потім створили про боротьбу УГА низку прекрасних патріотичних пісень, які нині співає вся Україна, високохудожніх прозових і поетичних творів, художніх картин тощо. Для армії видавалась спеціальна газета «Стрілець», виходили окремі корпусні газети, листівки, плакати, публікувались щоденні оперативні військові зведення. Державне секретарство військових справ видавало «Вісник ДСВС». Автори цих рядків виявили в архівах 13 чисел цього «Вісника».

Великим недоліком, однак, УГА був брак досвідчених офіцерських кадрів. Колоніальне становище Східної Галичини за часів австро-угорського панування зумовило те, що в австрійській армії було непропорційно мало офіцерів-українців.

Так, на 1000 офіцерів припадало лише 2 українці, але аж 27 поляків [164, с. 323]. До того ж більшість українських офіцерів були молодші від поляків за рангом. Отже, на весну 1919 р., у розпал українсько-польської війни, в УГА служило всього 1412 офіцерів [165, с. 80]. Це значить, що в середньому один офіцер припадав на 80-90 вояків. А коли врахувати, що певна частина офіцерів служила у військових урядах, штабах тощо, то ці числа ще більше зміняться. З погляду потреб боєздатної, модерної армії це було мало, просто неймовірно мало. До того ж переважна більшість офіцерів були не кадровими військовиками, а офіцерами запасу, резервістами з цивільного населення.

Другим недоліком і бідою УГА був різкий брак озброєння, патронів, військового спорядження, обмундирування, взуття, медикаментів, харчів. Словом, не вистачало всього [166, с. 79].

Оточена з усіх боків ворогами або недоброзичливими сусідами українська держава без жодної допомоги и підтримки, залишена сама на себе, не могла ніде дістати найнеобхідніші для боротьби за виживання матеріальні засоби. Тим не менш слід підкреслити, що саме ця бідна, голодна, погано озброєна Українська Галицька Армія довго, самовіддано, героїчно чинила опір мілітарному натискові значно численнішої, прекрасно озброєної і спорядженої армії Польщі, яку підтримували західні держави – Франція, Англія, США, Італія та ін.

Підводячи підсумок, можна сказати, що задосить короткий строк, чітко й організовано були сформовані основні ланки державного механізму Західноукраїнської Народної Республіки – центральні і місцеві органи влади і управління, правоохоронні органи, збройні сили. Ось як оцінює цю справу професор історії і політології Йоркського університету в Торонто (Канада), сучасний відомий дослідник історії України Орест Субтельний: «...на відміну від східноукраїнських урядів, ЗУНР швидко і чітко утворила свій державний апарат, в т.ч. місцевий... Галичани не

займалися поширеними на сході радикальними експериментами..., а спиралися на старі австрійські моделі...

Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали західноукраїнській державі, їй вдалося забезпечувати на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністра-тивного апарату – це досягнення, яке могли повторити рідко хто з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України. Великою мірою воно стало наслідком схильності галичан до суспільної організованості, що дуже розвинулося у довоєнні десятиліття... Чи не найбільш вражаючим організаторським досягненням західноукраїнського уряду стала Галицька армія. ...» [167, с. 322].

§ 3. Об'єднання ЗУНР і УНР в єдину соборну Українську державу

Одним з найважливіших, історично вагомих політичних актів ЗУНР, який не втратив значущості і в наш час, був «Акт злуки» ЗУНР і УНР. Об'єднання у перспективі західних і східних земель України в єдину соборну національну державу було стратегічним завданням як листопадової революції в Галичині, так і національно-державного будівництва в Україні того часу. Керівники ЗУНР хоч в силу ряду причин і проголосили на території Східної Галичини окрему державу, проте не мислили її довготривале існування у відриві від усієї України. У Східній Галичині, по суті, взагалі не було сепаратистських, самостійницьких політичних настроїв. Про це свідчать факти. Так, вже 5 листопада, на п'ятий день після взяття влади, УНРада вислала у Київ двох представників (Й.Назарука і В.Шухевича) з метою встановити контакт з гетьманськими властями в Україні і визначитися щодо якнайшвидшого возз'єднання західноукраїнських земель з усією Україною.

Утворивши 9 листопада уряд ЗУНР – Державний Секретаріат, УНРада одним з його найважливіших завдань поставила «вжити всіх заходів для з'єднання всіх українських земель в одну державу». Виходячи з цього, Державний Секретаріат вирішив негайно зав'язати тісні стосунки з владою Української держави у Києві, розпорядився терміново виїхати у Київ уповноваженому послу ЗУНР проф. Григорію Микитею з відповідними вірчими грамотами.

Державний Секретаріат дав йому доручення прохати керівництво Української держави вислати у Львів повноважну комісію для переговорів [168, с. 92].

Щоправда, тоді до цих переговорів справа не дійшла, бо поки Г.Микитей прибув у Київ, то там 14 листопада гетьман П.Скоропадський оголосив про федерацію з Росією та

сформував новий уряд, з якого майже повністю усунув українців. У цих умовах посол ЗУНР вирішив не висовувати негайно питання про возз'єднання, а почекаати подальшого розвитку подій у Києві. Він навіть не подав вірчих грамот [169, с. 94] і мав рацію, бо незабаром гетьманат був повалений Директорією.

Зайнятий організацією важкої оборони перед польською військовою агресією, Державний Секретаріат зміг повернутися до проблеми возз'єднання тільки наприкінці листопада. Розуміючи, що возз'єднання могло реалізуватися тільки на ґрунтовних правових, конституційних засадах, Державний Секретаріат розробив проект відповідного попереднього договору і з цим проектом послав до Директорії, яка перебувала в той час у Фастові, делегацію (Д.Левицького і Л.Цегельського).

Після детального обговорення цього проекту Директорія і делегація ЗУНР 1 грудня 1918 р. підписали «Передвступний договір», основними моментами якого були:

§1. Західноукраїнська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитися в найкоротшій часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою, значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усією своєю територією і населенням як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку.

§2. Українська Народна Республіка заявляє цим рівно ж свій непохитний намір злитися в одну державу з Західноукраїнською Народною Республікою...

§3. Влада обох Республік вважають себе зобов'язаними цю державну злуку можливо в найкоротшій часі перевести в діло, щоб обидві держави утворили справді одну неподільну державну одиницю.

§4. Західноукраїнська Народна Республіка з огляду на витворені історичними обставинами окремі правні інституції та культурні й соціальні окремішності життя... як будуча частина

неподільної УНР дістає територіальну автономію, якої межі означить у хвилі реалізації злуки...окрема спільна комісія... Тоді також будуть установлені детальні умови злуки обох держав».

Цей договір від імені Директорії підписали В.Винниченко, П.Адрієвський, Ф.Швець, С.Петлюра. Він імені уряду ЗУНР Л.Цегельський і Д.Левицький [170, с. 67].

Отже, виходячи зі змісту і суті цього «Попереднього договору», йшлося не про федерацію обох держав – УНР і ЗУНР, як стверджували деякі політики [171, с. 70], а про повну ліквідацію ЗУНР як окремої держави і її входження до складу УНР. З іншого боку, це був акт передусім політичний, програмний, який належало конкретизувати відповідними державно-правовими актами. Разом з тим він давав змогу заманіфестувати перед усім світом про неподільність української землі, єдність і солідарність всього українського народу. Він також дав можливість обом урядам взаємно собі допомагати – матеріально, у військових питаннях, дипломатично тощо.

У міжчасі влада ЗУНР робила дальші кроки для закріплення і реалізації цього договору. На найближчій сесії УНРади, яка розпочалась 3 січня 1919 р. у Станіславі, була прийнята Ухвала «Про злуку Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою». «Українська Національна Рада, – наголошується в Ухвалі,— виконуючи право самовизначення Українського Народу, проголосує торжественно з'єднання з нинішнім днем ЗУНР з УНР в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найшвидшого переведення цієї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізованя договору про злуку.

До часу, коли зберуться Установчі збори з'єднаної Республіки, законодавчу владу на території бувшої ЗУНР

виконує Українська Національна Рада. До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, як виконуючий орган... Української Національної Ради» [172, с. 1].

Після одногосного прийняття цієї Ухвали президент УНРади Є.Петрушевич сказав: «Ухвалений закон полишиться в нашій історії одною з найкращих сторінок... Сьогоднішній крок піднесе нашого духа і скріпить наші сили. Від сьогоднішнього дня існує тільки одна Українська Народна Республіка. Нехай вона живе!» [173, с. 68].

Одночасно УНРада вибрала делегацію у складі 65 представників на чолі з Левом Бачинським, яка мала виїхати у Київ і урочисто нотифікувати ухвалу про об'єднання ЗУНР з УНР Директорії й усьому українському народові.

22 січня 1919 р. у Києві на Софіївській площі в святковій обстановці (день оголошений неробочим) у присутності багатьох тисяч людей були зачитані Ухвала УНРади від 3 січня і Універсал Директорії, в якому говорилось: «Дня 3 січня 1919 р. ... Українська Національна Рада,.. як представниця волі всіх українців бувшої Австро-Угорщини і як найвищий законодавчий орган, святочно проголосила з'єднання Західноукраїнської Народної Республіки і Української Народної Республіки в одну суверенну Українську Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західних братів, Директорія... рішила прийняти до відома це з'єднання і введе його в життя згідно з умовами, які означено в Ухвалі Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 року.

Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка.

Віднині український народ, увільнений могучим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної незалежної Української Держави на добро і щастя робочого народу" [174, с. 105].

Наступного дня, 23 січня 1919 р., обидва надзвичайно великої історичної уваги документи були зачитані на сесії Трудового Конгресу, яка відкрилася у столиці. «Акт злуки» був одностайно ратифікований Конгресом. Після об'єднання змінено назву «ЗУНР» на «Західну Область Української Народної Республіки» (ЗОУНР), [175, с. 65], а назву уряду – на Раду Державних Секретарів, хоч на практиці продовжували переважно вживатися попередні назви – «ЗУНР» і «Державний Секретаріат». Хай цей знаменний Акт злуки не був закріплений наступними конкретними державно-правовими кроками і практичними діями, хай невдовзі обидві частини України – західну і східну – знову захопили вороги, інтервенти, але він все одно відбувся, конституційно оформлений і узаконений. Це – величне національне свято возз'єднання, соборності українських земель, що століттями були розірваними, розшматованими чужинцями.

Як правильно пише відомий сучасний письменник Михайло Косів, тільки нашою малодушністю, покірливістю можна пояснити той факт, що на догоду тоталітарній, імперській, фальшивій комуністичній ідеології ми довго намагалися вдавати, що ані цих юридично правомірних документів, ані цього найвеличнішого свята соборності України у нас, в історії нашого народу взагалі не було [176, с. 95].

Тому не 17 вересня 1939 р., а день 22 січня 1919 р. є і повинен бути національним святом соборності (возз'єднання) українського народу воєдино. Звідси й починається у новітній час наша єдність, втрачена ще в часи падіння Київської Русі.

Здійснивши все, що було можливим за тих складних умов у справі возз'єднання українських земель, обидві сторони водночас вирішили, що договір про возз'єднання має ще бути

ратифікований Установчими зборами об'єднаної республіки, які належало утворити на основі всенародних виборів і скликати у найближчий час.

Тому до часу, коли все це буде реалізовано, «до часу, коли зберуться Установчі збори з'єднаної Республіки», вирішено (на пропозицію делегації ЗУНР) не міняти організацію влади в Галичині. Зрештою, історичні обставини в обох частинах України справді не сприяли реорганізації у даний час влади, для цього не було ні часу, ні організаційних засобів та можливостей. Крім того, існували також розходження у політичних проблемах. Відповідальні політики Галичини вважали, що ЗУНР, як колишня складова частина австро-угорської монархії, на підставі «14 пунктів» президента США В.Вільсона, покладених в основу діяльності Паризької мирної конференції, має більше шансів на міжнародне визнання.

А Наддніпрянська Україна, як складова частина колишньої Російської імперії, багатьма західними впливовими політиками розглядалася тільки в аспекті відбудови «всеросійської держави». Антанта у той час робила ставку на сході Європи на дві сили: російську контрреволюцію (Колчак, Денікін) та новостворену Польську державу. Незалежна українська держава її не цікавила [177, с. 42].

Далі. Галичина вела у той час війну з Польщею, тоді коли керівництво УНР якраз не хотіло цієї війни і розраховувало на допомогу Польщі у боротьбі проти більшовиків, навіть коштом територіальних уступок [178, с. 95]. Цього якраз боялися галичани, знаючи, що Польща насамперед заявить претензії саме на Галицькі землі. Крім того, військова допомога з України, на яку вони дуже розраховували, виявилась марною надією: Директорія сама потребувала війська.

Існували й інші політичні фактори, що викликали взаємну недовіру й обережність: серед проводу УНР не було єдності, «не було певної думки – ні політичної, ні соціальної... Більшість його стояла за радянську платформу, за союз з більшовиками

проти Антанті». Це В.Винниченко, В.Чехівський, М.Шаповал, М.Грушевський та ін. Вони погоджувались на встановлення в Україні Радянської влади, щоправда, «не московської, а української». Проти нього заперечував провід ЗУНР, стоячи «на антисоціалістичних позиціях і висуваючи подвійну мету: боротьба з Польщею та Совецькою Росією» [179, с. 106].

Тому збереглася й окрема дипломатична служба УНР і ЗУНР. ЗУНР вперто намагалася здобути визнання інших держав, закінчити війну з Польщею. Вона ще на початку листопада утворила посольства у Відні (Ст.Дністрянський), Берліні (О.Колесса і Е.Левицький), Швейцарії (В.Гемницький, І.Левицький), Будапешті, Празі, підтримуючи з цими державами фактичні контакти, оскільки лише Австрія визнавала легітимність представництва ЗУНР.

Крім того, існували місії ЗУНР у Белграді, Римі, Ватикані, пізніше – у США, Канаді й Бразилії [180, с. 43].

У перших числах листопада, як зазначалось, влада ЗУНР послала представників і на Паризьку мирну конференцію. Делегацію очолив секретар закордонних справ Василь Панейко. Її діяльності керівники ЗУНР надавали надзвичайно великої ваги. Вони сліпо увірували в «право» західних «наддержав» вирішувати долю всіх народів і країн післявоєнної Європи. Правда, ці претензії «наддержав» Антанті, передусім Англії, Франції і США, мали під собою реальний ґрунт, оскільки не було в світі на той час мілітарної чи економічної сили, яка могла б з ними вести конкуренцію. Проти їх волі яка-небудь невелика держава у Європі могла б у той час виникнути хіба що в результаті щасливого, випадкового збігу обставин. Тим-то намагання ЗУНР встановити з цими «наддержавами» контакт, домогтися їх прихильності, визнання можна зрозуміти. Щоправда, непохитна віра в міжнародне право і мораль, зокрема у проголошені В.Вільсоном славнозвісні «14пунктів», зіграла погану службу керівництву ЗУНР. Ця сліпа віра у демократизм, справедливість державних керівників провідних західних

держав, які в першу чергу керувалися не ідеями «вищої справедливості» і моралі, а економічними і політичними інтересами своїх країн, була однією з основних причин падіння як ЗУНР, так і УНР.

Отже, після проголошення «злуки» обох українських держав вони не об'єднали своїх посольств і закордонних місій, але вирішили створити об'єднану делегацію на Паризьку мирну конференцію, щоб провадити спільну, єдину закордонну політику.

§ 4. Соціально-політичні та економічні перетворення в ЗУНР. Освіта, культура, охорона здоров'я, соціальне забезпечення

Однак повернемося до внутрішніх проблем молодій Українській державі. Українська Національна Рада та Державний Секретаріат продовжували діяльність щодо організації державного життя країни, створення її правової основи, розв'язання наболілих соціально-економічних, політичних та інших проблем.

У цьому плані слід звернути увагу на два важливі закони. Отже, 15 лютого 1919 р. УН Рада ухвалила закон «Про державну мову» [181, с. 12]. Встановлювалося, що державною мовою ЗОУНР є мова українська. Цієї мови, пишеться в законі, «вживають у внутрішнім і зовнішнім урядуванні всі державні власті і уряди, публічні інституції і державні підприємства». Ось ще важливе положення закону, яке, серед багатьох інших фактів, спростовує більшовицько-комуністичне звинувачення керівників ЗУНР в «буржуазному націоналізмі». У §3 закону чітко зафіксовано: «... національним меншостям полишається свобода уживати як усно, так і в письмі їх рідної мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інститутами і державними підприємствами». Як бачимо, національним меншинам країни гарантувалося право не тільки мати свої школи, бібліотеки, видавати періодичні видання тощо (все це було записано в «Тимчасовому основному законі» та низці інших правових документів, про які вже йшлося вище), а й вільно користуватися рідними мовами у повсякденному та державному житті, в офіційних зносинах з владою.

Залишалось чинним і рішення Державного Секретаріату від 10 листопада, що всі закони, урядові акти та інші правові документи, які мають загальнодержавне значення, слід

публікувати на чотирьох мовах – українській, польській, єврейській і німецькій [182, с. 5].

8 квітня 1919 р. УН Рада ухвалила закон «Про право горожанства (громадянства: Автори) на Західній Області Української Народної Республіки» [183, с. 69]. Згідно з цим законом, кожна особа, яка у день його проголошення мала право приналежності до однієї з громад краю, вважалася громадянином Української Народної Республіки. Якщо хто-небудь з дорослих осіб краю не хотів набувати громадянства, то повинен був до 20 травня подати про це заяву (від свого імені та імені неповнолітніх дітей). Однак такої заяви органи влади могли не прийняти, якщо «заявляюча сторона цією заявою хоче лише ухилитися від громадянських обов'язків». Якщо ж заява прийнята, то така особа одержувала правовий статус «чужинця» і могла при бажанні в будь-який час виїхати за межі ЗОУНР. У випадку залишення в краї чужинці «повністю користають з оборони і опіки права ЗОУНР». Всім іншим особам, які автоматично (за станом приналежності до громади) не набували прав громадянства, але хотіли його набути, надавалося право звернутися з відповідною заявою «до політичної влади 1 -ї інстанції». Також слід було мати згоду будь-якої громади про їх прийняття до складу громади та подати «заяву вірності Українській Народній Республіці».

Рішення про надання громадянства в ЗОУНР приймав Державний Секретаріат. Оскаржити таке рішення можна було до Відділу УН Ради (§4). В окремому параграфі закону зазначалось, що громадяни Придніпрянської України – УНР – є повноправними громадянами у ЗОУНР (§2).

10 квітня Державний Секретаріат видав розпорядження, яким уточнював деякі положення цього закону [184, с. 70]. Так, заява чоловіка і батька про надання громадянства автоматично поширювалась на дружину і неповнолітніх дітей. Службовці, котрі до цього не склали службової присяги, повинні були з одержанням громадянства присягти вірності ЗОУНР в

державному повітовому комісаріаті. Але змусити їх до цього ніхто не міг. Повітові комісаріати лише виготовляли списки службовців, які відмовилися від присяги і надсилали їх до уряду. У розпорядженні також називались документи, необхідні (крім заяви) для отримання громадянства.

Не менш гострими і важливими, ніж політичні, були й економічні проблеми в ЗУНР, які Українська держава отримала у спадок від старого ладу й австрійської держави. Їх теж належало терміново вирішити. На це чекали мільйони людей у краї.

Одним з найболючіших у Східній Галичині вже декілька століть було земельне питання. Як уже зазначалось, майже половина орних земель та пасовищ, більша частина лісів, водойм за Австрії в Галичині належали поміщикам і церкві, а понад дві третини селянських господарств були малоземельними або безземельними. Тому проблема земельної реформи тут завжди була гострою.

Безземельне і малоземельне селянство весь час боролось за переділ землі, особливо після початку епохи революцій в Європі 1917-1918 рр. (у Росії, Австро-Угорщині, Німеччині), за ліквідацію поміщицького землеволодіння.

Керівники ЗУНР добре розуміли актуальність і значимість цієї пекучої проблеми. За спогадами сучасників цих подій, «земельна справа займала найбільше праці Української Національної Ради. Над нею працювали усі політичні партії і окрема комісія в УН Раді» [185, с. 75], яку очолив Лев Бачинський. Різними політичними діячами, депутатами, партіями було складено декілька проектів закону про земельну реформу [186, с. 26], що детально обговорювалися в земельній комісії та на засіданнях УН Ради. Депутати, переважно обережні, помірковані політики ще старого, «австрійського» виховання, остерігались, очевидно, діяти у цій справі похапцем. Ось що писала у своїй передовій урядова газета «Республіка» на початку квітня 1919р.: «... земельна реформа заважить на

взаємних відносинах до сусідів та дальших держав... Від реформи буде залежати їх... прихильний чи ворожий настрій до нас. Отже, Ленін чи Вільсон. Коли ми не рішені, то виявимо много більшу політичну зрілість, коли сей проблем відложимо ще на тиждень чи два..." [187, с. 67]. Ця позиція газети була виявом гострих дискусій і суперечок, які точилися уже багато тижнів у парламенті та уряді з приводу суті та способу проведення земельної реформи, зокрема щодо надання селянам землі за викуп чи без нього. Наприклад, на засіданні УН Ради 3 квітня депутат С.Данилович наголосив: «Мусимо дати народові землю за викупом. Хто говорить, що маємо привласнювати без викупу, той хоче, щоби ми робили революцію проти цілого світу, який може нас повалити... Ми повинні збудувати новий лад дорогою еволюції, нав'язуючи до старого ладу» [188, с. 66]. Таких помірковано-консервативних поглядів дотримувалися й інші політичні діячі.

Безконечні дискусії, затягування у вирішенні земельної проблеми, довготривала відсутність конкретних кардинальних рішень з інших наболілих соціально-економічних питань, зокрема щодо негайного поліпшення матеріального становища селянської бідноти і робітників, дуже шкодили — загальній справі зміцнення української державності в Галичині. Недарма колишній Державний секретар військових справ Д.Вітовський (12 лютого він подав у відставку з цієї посади) на засіданні УН Ради 27 березня був змушений заявити, що «Національна Рада дотепер нічого не дала ані робітникам, ані селянам, тому викликала незадоволення. Вона повинна розв'язатися, проголосивши восьмигодинний робочий день праці для робітників,... порішивши, що земля великих власників переходить у власність селян...» [189, с. 67].

Характерно, що навіть сам Головний отаман УНР С.Петлюра 25 квітня 1919 р. надіслав до Державного Секретаріату телеграму такого змісту: «Маю цілком певні повідомлення про неспокій у військах і серед населення на

грунті незадоволення політикою Державного Секретаріату в соціальних питаннях, а особливо по земельних. Це може скінчитись катастрофою і розвитком більшовизму. Соціальні реформи, а особливо у земельному питанні, а також припинення процесів за відшкодування поміщицьких збитків... мусять бути розв'язані позитивно в першу чергу..., щоб не було... неминучих конфліктів в житті населення Західної України» [190, с. 2].

Побоювання С.Петлюри були небезпідставними. Знетерпеливлене тривалим очікуванням реформи галицьке селянство збиралось на сходки, які самочинно виносили рішення про розподіл поміщицьких земель, наприклад, у Яворівському, Дрогобицькому, Калуському та інших повітах. У Яворівському повіті на сходці селян вирішили давати «по 15 моргів землі українцям, які служать у війську, а іншим селянам-українцям – тільки по чотири» [191, с. 15].

Селяни деяких сіл громили поміщицькі маєтки, ділили реманент, продовольчі запаси. Часто їм у цьому допомагало військо, яке перебувало у даній місцевості [192, с. 24].

Нетерплячість галицького дрібного селянства легко зрозуміти: крім гострого безземелля воно у той час терпіло (зрештою, як і міська біднота, робітництво) великі злигодні, часто голод. Адже багаторічні військові дії, безконечні реквізиції воюючих армій доценту підірвали економіку, господарство краю. Це засвідчують і численні прохання про матеріальну допомогу, що надходили від різних сільських і міських громад до властей. Так, Бродівська повітова національна Рада 25 березня телеграфувала урядові: «...прохаємо вислати свого відпоручника познайомитися із страшними обставинами нашого повіту, який, зданий виключно на власні сили, умирає з голоду. Всякі наші дотеперішні прохання (до) Держсекретаріату не мали, або мали дуже малий успіх. Все кінчиться досі на обіцянках» [193, с. 2]. З Тернопільського повіту (1 квітня): «...Ми всі мешканці громади Дітківці естесьмо дуже бідні... всі наші господарства в часі

австрійської війни знищені..., не маємо куска хліба, ані картоплі, не осталося ні одної хати... Діти наші вмирають з голоду і холоду... Дайте нам поміч...» [194, с. 7]. Аналогічні скарги і прохання надсилались зі Зборівського повіту, Дрогобича,

Борислава та ін.

Комісар М.Дрогобича А.Рудницький, наприклад, доповідав 7 квітня урядові: «...населення Міст Дрогобича і Борислава стоїть перед найстрашнішою голодовою катастрофою... Польські легіонери, відступаючи, безпощадно ограбили і знищили у селян все..., підпалили військові і харчові магазини..., відтак переходила через Дрогобиччину повінь російських військовополонених, «ввертаючих домів..., решту все реквізують військові фронтові відділи... Селяни є зовсім знищені... тюелення міст голодує..., нема ні одного грама муки, поширюється в застрашуючий спосіб тиф холодовий плямистий, а цілі десятки умирають денно з голоду. А голоде лихим дорадником» [195, 4].

Роки війни зумовили в Галичині не тільки голод, пошесті, епідемії, а й масове знищення селянських господарств. Були дощенту зруйновані десятки міст і містечок, майже повністю спалено 650 сіл, знищено 200 тис. житлових будинків, 233 тис. господарських будівель. Десятки тисяч людей жили в землянках і куренях [196, с. 91]).

Як доказ справедливості передбачень Д.Вітовського і С.Петлюри, 30 березня у Станіславі зібрався з'їзд робітничо-селянських союзів, де гостро постало питання про землю, тривалість робочого дня та ін. [197, с. 118].

Дійсно, до цього часу влада нічого суттєвого не зробила і в інтересах робітництва. Щоправда, ще у зверненні «До українського народу» та інших документах УН Рада обіцяла робітникам встановити 8-годинний робочий день, підняти матеріальний рівень життя, поліпшити умови праці, проживання тощо. Але конкретних правових актів, які б узаконили ці обіцянки, поки що не було прийнято.

УН Рада, очевидно, не наслідилась досягнути на підвалини економічного життя всього західного світу – святенність і недоторканність приватної власності, боячись звинувачень у «нігілізмі», «більшовизмі» і т.д. з боку західних держав, на підтримку яких вона дуже розраховувала.

А більшовизм, якого боявся весь західний світ, боялися й керівники ЗУНР, завдяки своїм актуальним і популістським гаслам потрохи укорінювався в усіх близьких до Росії державах. Протиставити ж його популярним соціальним демагогічним гаслам: «Мир народам», «Земля селянам», «Фабрики робітникам», «Геть визискувачів – поміщиків і капіталістів» – нічого ефективного і настільки ж заманливого ні керівники ЗУНР, ні УНР не змогли.

Однак зауважимо: на західноукраїнських землях такого поширення, як на Великій Україні, більшовизм ні тоді, ні в майбутньому не набув. Цьому перешкодила низка факторів. Насамперед це антиукраїнська політика більшовиків на Східній Україні, їх завзята русифікаторська діяльність. Далі – вкорінені з поколінь у свідомості населення Східної Галичини любов до свого народу, мови, історії, повага до закону, правопорядку, віра у непорушність приватної власності тощо.

Однак і тут більшовицькі ідеї і гасла серед частини (хоч і невеликої) населення знаходили уважних слухачів. Поширювали їх деякі колишні військовополонені, які вертались з Росії і України, Ігавпеціанські агітатори-більшовики, що їх систематично посилали в Галичину (як і в інші країни Центральної і Південно-Східної Європи) ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Переважно це були розпропаговані більшовиками галичани – полонені колишньої австрійської армії [198, с. 25]. Більшовицькі ідеї знаходили прихильників передусім серед робітництва, невдоволеного бездіяльністю властей у соціальних питаннях. Уже в листопаді 1918 р. у робітничих центрах – Львові, Дрогобичі, Стрию, Станіславі – виникли невеликі прокомуністичні гуртки, а у деяких містах – ради робітничих

депутатів (Дрогобичі, Стебнику), декілька солдатських рад [199, с. 117].

У лютому 1919 р. у Станіславі на конференції комуністів і лівих соціал-демократів була створена компартія Східної Галичини. У квітні 1919 р. при ЦК КП(б)У в Києві створено спеціальне Галицьке комуністичне бюро, а у травні Пленум ЦК КП(б)У розглянув питання про організацію Галицького комуністичного центру і накреслив заходи для поширення більшовицьких ідей у Галичині. Туди були послані нові групи підпільників-пропагандистів [200, с. 26].

Під впливом більшовицької агітації 14 квітня 1919 р. у Дрогобичі збунтувалась частина робітників. До них примкнули деякі «народні міліціонери» міста і солдати військового гарнізону. Під проводом комуністів В.Коцка, Г.Михаця та І.Кушніра вони утворили робітничо-солдатську раду, а владу повітової національної Ради оголосили поваленою [201, с. 1]. Керівництву ЗУНР не вдалось умовити повсталих припинити бунт і мирно врегулювати всі проблеми. Тоді проти них була застосована сила. Вже наступного дня, 15 квітня, заворушення було придушено, винних у його розпаленні заарештовано. Проте, незважаючи на воєнний, надзвичайний стан, ніхто з них страчений не був. Навіть слідство по цій справі (бунт проти існуючої влади, держави) не було закінчено. Деякі заарештовані, котрих погано охороняли, втекли, а інші були звільнені з ув'язнення. Здатних до військової служби відправлено на фронт.

Тому нічим іншим, як наклепом чи злісною інсинуацією можна назвати оцінку цих подій їх учасниками-комуністами та радянськими дослідниками, що писали про «жорстоку», «криваву», «дикунську» розправу над повстанцями та ін. [202, с. 86]. Інших значних виступів проти влади ЗУНР, коли не брати до уваги різних дрібних інцидентів, не було. Більшість населення, розуміючи важливість і складність того історичного здвигу та об'єктивні труднощі свого уряду і парламенту, терпляче зносила злигодні і тягар війни та розрухи, в тому числі

робітництво і селянство. «Мотиви, якими керувалася більшість УН Ради, – згадує М.Стахів, – дуже добре розуміла селянська маса. Вона виявила максимум політичного розуму, бо не піддалася розпоясаній демагогії «ліваків», які за всяку ціну хотіли викликати рух селянства за негайний забір великої земельної власності і розподіл її на подобу часів жовтня-грудня у Росії. Село розуміло мотиви УН Ради і прийняло їх з повним довір'ям» [203, с. 81].

Але економічна ситуація залишалася напруженою. Незабаром забила тривогу і преса, критикуючи неповороткість влади в галузі економіки, боротьби з голодом і розрухою, вимагаючи енергійно взятись до відбудови народного господарства [204, с. 56].

Все це змусило уряд і УН Раду, які не хотіли тривалий час брати на себе відповідальність, вважаючи себе органами тимчасовими і відкладаючи розв'язання глобальних проблем, наприклад, земельної, до закінчення війни або хоч до скликання Сейму – повноважного законодавчого органу, діяти рішучіше. В сільські громади була розіслана спеціальна анкета з запитом щодо шляхів розв'язання земельного питання [205, с. 75].

Активізувалась робота в цьому напрямі й у самій УН Раді. Нарешті, 14 квітня 1919 р. був ухвалений закон про земельну реформу [206, с. 42]. Він мав 23 параграфи. Ось його основні положення:

"§1. ЗОУНР бажає наділити землею всіх тих рільників, які землі зовсім не мають або посілість яких не вистачає для проживлення їх родини...».

§2. З цією метою конфісковувались землі:

1) поміщицькі; 2) всі «посілості мертвої руки, фундаційні, монастирські, єпископські, церковні»; 3) «землі, які дотеперішні власники набули для спекуляції»; 4) «посілості, яких власники чи посідачі не обробляють своїми силами, хоч би вони не підпадали під припис перший»; 5) «всі посілості, які своїм

простором переступають означену границю, оскільки вони не підходять під ніякий з попередніх родів посілості».

Всі конфісковані землі «творять Земельний фонд ЗОУНР, яким до часу розділу між селянством управляють Обласна, повітові та громадські земельні комісії».

Далі в законі регламентувався порядок утворення і склад зазначених земельних комісій. Громадські комісії, які мали безпосередньо зайнятися розподілом землі, обиралися в складі б членів і 3-х їх заступників усіма мешканцями даної громади загальними, рівними, прямими і таємними виборами. Сьомим членом був за посадою комісар (голова) громади. Але не він очолював, як би здавалось, комісію, а той, кого виберуть головою члени комісії.

Зі створеного земельного фонду належало наділити землею всіх бажаючих, «які займалися рільництвом», у такій послідовності:

1) «жовнірів-інвалідів, що втратили своє здоров'я у війнах, ведених Українською Народною Республікою;

2) вдів і сиріт по тих, що полягли у цих війнах або внаслідок них;

3) жовнірів-інвалідів зі світової війни 1914-1918рр.; сиріт і вдів, що їх батьки або мужі втратили життя в цій війні або внаслідок її;

4) сиріт і вдів невоєнних осіб;

5) інших безземельних і дрібноземельних рільників».

Частину земель Обласній земельній комісії належало залишити «на цілі земельно-громадського господарства держави, громад та земельно-корисних економічних, культурних і добродійних заведень, для творення взірцевих господарств, рільничих шкіл» тощо.

Пасовища і полонини, які не були до цього часу власністю селян чи церкви, «переходять у власність громад».

Щодо лісів, то вони не підлягали розподілові, а переходили у «власність і безпосередній заряд ЗОУНР». Лише ліси, які «не

творюють комплексу, який надається до раціональної або охоронної лісової господарки», могли залишатися у приватних власників.

Водойми (ставки, озера, болота) ставали теж власністю колективною – громад, за винятком суднохідних і сплавних рік.

У §20 закону наголошувалося, що перелічені у §2 категорії земель «вже тепер переходять у заряд Держави, яка через свої органи передасть цей заряд громадським земельним комісіям».

Отже, земельну проблему нібито можна було вважати вирішеною. Але при цьому зауважимо суттєві недоліки закону.

По-перше, згідно з §18, наділення людей землею не могло розпочатися перед закінченням війни і поверненням «жовніврів і полонених додому». Отже, це наділення відкладалося на невизначений час. По-друге, в законі не було сказано про те, як конфісковувались землі – з відшкодуванням їхнім попереднім власникам, чи ні. Це питання закон (§19) відкладав до вирішення майбутнього парламенту (Сейму). По-третє, в законі не зазначено, за платню чи без неї наділялись люди землею. Це теж мав вирішити Сейм.

У §21 населення попереджалося: «за самовільне захоплення, ділення вивласнених на основі цього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентаря і земних плодів, оскільки це не становить вчинків, які підлягають карному закону, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, до якої може бути прилучена грошова кара до 10000 корон» [207, с. 95].

Оскільки складається враження, що земельний закон загалом був детально і старанно розроблений, то чим же пояснити такі явні його недоробки, про які ми тільки-но вели мову? Очевидно, знову ж таки непослідовністю, «дипломатичними міркуваннями» більшості членів УН Ради. Як зауважує у своїй праці Матвій Стахів, це робилося тому, «щоб ці питання були продискутовані ширше..., щоб... Сейм у цій справі був висловом виразної публічної opinio». А головне, напевне, полягало в тому, що «ухвала про просту конфіскацію

нетрудової землі і передання її негайно в руки наділених селян безплатно означала б в очах Антанти, що ЗОУНР – це півбільшовицька держава...», а це неминуче «сталося б при допомозі рухливої польської пропаганди. Якщо не було б тих міркувань зовнішньо-політичного характеру, – пише М.Стахів, – то УН Рада рішила б, напевно, земельну реформу відразу інакше» [208, с. 81].

Видання земельного закону у наведеному вигляді викликало невдоволення селян та гостру його критику, зокрема на Великій Україні, де згідно зі земельним законом Директорії (січень 1919 р.) земля була конфіскована у поміщиків і церкви без компенсації і наділялося нею селян безоплатно.

Стосовно промисловості, то як уже зазначалося, провід ЗУНР не захотів, беручи до уваги насамперед зовнішньополітичні обставини, націоналізувати, як це було в Росії та Україні, промислові підприємства, шахти, нафтові вишки тощо. Але їх діяльність взяло під контроль Державне секретарство публічних робіт. Як пише М.Чубатий, «йому підлягали гірничі уряди по цілій області, управи державних салін, державна рафінерія нафти,... до нього належав також нагляд над приватними

гірничими підприємствами, як вугілля, копальнями нафти і т. п.....він наглядав над правильним їх функціонуванням» [209, с. 39]. На колишні державні підприємства були послані для керівництва й організації їх функціонування українські державні урядовці. Приватні підприємства перебували лише під контролем держави.

Назване секретарство взяло під своє управління всі колишні державні бази і склади різних матеріалів, машин, сировини. Використовуючи цю невелику матеріальну базу, воно приступило до організації господарської відбудови краю. Були взяті на облік усі державні й приватні запаси будівельних матеріалів, налагоджено виробництво цегли, заготовля лісу, щоб

з початком весни приступити до відбудови. Почато ремонт шосейних і залізничних шляхів, мостів тощо.

У повітах були утворені «технічні уряди», які підлягали Державному секретарству публічних робіт і безпосередньо займалися всіма питаннями економічного будівництва. При них діяли так звані будівельні експозитури [210, с. 39]. Секретарство також взяло у своє управління всі державні ліси. Заготівля лісу на будову йшла під чітким контролем, за спеціальними дозволами. За вирубки лісу в приватних власників держава платила їм відшкодування. Ліс для будови сім'ям військовослужбовців і бідним відпускався безкоштовно [211, с. 39].

У Дрогобичі утворено спеціальний «нафтовий комісаріат», який встановив суворий контроль над видобутком і продажем нафти.

Дуже гострою і складною у ЗУНР, як уже згадувалося, була харчова проблема. Постійні реквізиції у населення харчів, худоби, фуражу воюючими сторонами – австро-угорськими та російськими військами, нищення ними посівів і запасів продовольства (щоб не дістались ворогові) призвели до того, що населення багатьох міст і сіл голодувало. Почастішали випадки голодної смерті. Не вистачало харчів для армії ЗУНР, для лікарень, лазаретів, сиротинців, будинків престарілих тощо. «В Галичині, – згадують сучасники, – була велика нестача харчів і повний брак промислових виробів» [212, с. 114].

Усі державні органи республіки були зайняті розв'язуванням цієї проблеми. Проте безпосередню відповідальність за неї ніс Державний харчовий уряд, прирівняний у правах до Державного секретарства. Очолював його Степан Федак. Після реорганізації у січні 1919 р. харчовий уряд увійшов як окремий відділ до складу Державного секретарства внутрішніх справ. У повітах йому підлягали повітові харчові управи, створені за вказівкою УН Ради вже у перші дні взяття влади.

Часу гаяти не можна було. Насамперед взято на облік всі склади і запаси продовольчих товарів і товарів першої необхідності, їх оголошено власністю держави. Приватним власникам за них виплачувалась компенсація. Відкрито державні магазини, через які населенню продавалися продовольство і промислові товари. Однак їх вистачило ненадовго, бо запаси були невеликі. Вже взимку почав відчуватися великий брак харчів, особливо борошна, картоплі, цукру.

Продовольча ситуація різко ускладнилася тим, що через Галичину проходили великі маси колишніх військовополонених, які у зв'язку з закінченням війни їхали додому: з заходу на схід і навпаки. Це був нескінченний потік десятків тисяч людей. Їх, голодних і виснажених, треба було хоч би нагодувати. Крім того, різні вояки і демобілізовані часто припускалися на території краю розбоїв, грабежів, насильств щодо місцевого населення, були розповсюджувачами різних інфекційних захворювань, передусім тифу [213, с. 4].

Отже, потреба боротьби не тільки з голодом, а й з пошестями та епідеміями набувала все більшої гостроти. Певну допомогу у забезпеченні населення Галичини харчами надавала Директорія. Нею був призначений «Головно уповноважений українського уряду по харчуванню Галичини і Буковини», який прибув у Станіслав. Він займався організацією і доставкою продовольства з України у ЗУНР, а також посередництвом між кооперативними спілками Великої України і Харчовим урядом та кооперативними спілками ЗОУНР.

Крім торговельних зносин (ЗУНР поставляла в Україну нафту, деревину, а одержувала гроші, продовольство, зброю, патрони), уряд УНР надавав Галичині добродійну, безкоштовну продовольчу допомогу, яка скеровувалась насамперед у голодуючі та деякі інші найбідніші й розорені повіти краю. Зокрема, до середини березня з України тільки для Гуцульщини безкоштовно було доставлено 90 вагонів харчів. Всього до

початку квітня в Галичину прибуло 223 вагони зерна, 730 вагонів цукру, 127 вагонів інших продовольчих товарів тощо. Для закупівлі картоплі уряд України виділив бідному населенню ЗУНР грошову допомогу – 5 млн. гривень [214, с. 29]. Спираючись на цю допомогу, влада ЗУНР відкривала у містах і містечках спеціальні їдальні та роздаточні пункти, де міській бідності, людям похилого віку та дітям надавались безкоштовні обіди, виділялись продовольчі пайки та інша допомога [215, с. 29].

Проте це виявилось недостатнім. Тому Державне секретарство внутрішніх справ, розпорядившись узяти на облік і під контроль усі запаси продовольства, суворо регламентувало їх витрати. Було введено два без м'ясні дні на тиждень, заборонено питлювати зерно, виготовляти печиво, до хліба належало додавати четверту частину картоплі [216, с. 114].

Заборонено вивіз «предметів поживи» за межі держави. Навіть перевезення більших партій харчу з повіту в повіт здійснювалося тільки за дозволом повітових харчових управ.

Заборонявся вивіз за кордон промислових товарів, устаткування, сировини, зокрема нафти, бензину, мастильних матеріалів.

Оскільки наближалася весна, пора посівної, а наділення селян конфіскованими поміщицькими та ін. землями мало наступити згідно зі законом, після закінчення війни, то Державне секретарство земельних справ 21 лютого видало розпорядження «В справі примусової управи землі на рік 1919» [217, с. 18]. Цим розпорядженням встановлювалося, що «всі ґрунти, придатні для рільництва, мають бути оброблені і нікому не вільно лишати такого ґрунту облогом». Орні землі, які власник не міг сам обробити, переходили «під заряд Держави», і вона через рільничі повітові комісії здавала їх в оренду, в першу чергу безземельним і малоземельним. Так само належало вчинити з непотрібним власникам живим чи мертвим сільськогосподарським інвентарем.

Власники і орендатори, які не могли чи не хотіли обробляти своїх земель і не проголосили про це або не здали землі в оренду, підлягали штрафу від 200 до 500 корон за кожен гектар землі. Хто ж навмисно залишив свою землю без обробітку (чи запаси насіння, чи інвентар) або навмисне чи у злісний спосіб унеможлилював обробіток і засів землі, ніс кримінальну відповідальність: міг бути засуджений до ув'язнення від 1 до 6 місяців і, як додаток, мусив сплатити грошову кару від 100 до 50000 корон [218, с. 19].

З іншого боку, уряд намагався в міру можливостей допомагати найбіднішому селянству у проведенні посівної. Так, 5 квітня він прийняв рішення про виділення «найбіднішому населенню на закупку збіжжя на насіння» 10 млн. гривень. Ця сума була розділена серед найбільш знищених війною повітів і роздана селянській бідності [219, с. 65].

Проте всі ці заходи лише дещо лагодили, але не ліквідували продовольчої кризи в державі. Займалася влада ЗУНР і питаннями охорони здоров'я населення. Ще в грудні усім повітовим комісарам наказано призначити повітових санітарних лікарів, створити санітарні комісії, вжити заходів до відкриття лікарень, поліклінік, аптек. Це в міру можливостей і було зроблено. Керував організацією і діяльністю медичної служби санітарний відділ секретарства внутрішніх справ, який очолював доктор Іван Куровець. Була збільшена оплата праці всіх медичних працівників, їм видавалися продовольчі пайки.

Проте лікарів, санітарів, медсестер дуже не вистачало, як і найнеобхідніших медикаментів. Не зважаючи на це, медична служба зробила багато для надання медичної допомоги населенню краю та десяткам тисяч військовополонених, які переїжджали через Галичину. Була здебільшого ліквідована й грізна пошесть тифу, яка почала, було, поширюватись у краї [220, с. 81].

Не залишались поза увагою влади, незважаючи на багато інших пекучих проблем, і питання культури та освіти.

Насамперед вимагало демократизації й українізації шкільництва. Це почало робити вже у перші дні української влади стихійно саме населення. Далі справу в свої руки взяла держава. В кожному населеному пункті були відкриті українські народні (початкові) школи.

Національні меншини – поляки, євреї, німці – могли відкривати або залишати (якщо вже діяли раніше) свої школи. Ніякого спеціального дозволу на це не вимагалось, лише слід було таку школу зареєструвати у секретарстві освіти. В неукраїнських школах з 3-го класу вводилася як обов'язковий предмет українська мова. В усіх школах знято як таку німецьку мову [221, с. 81].

Серйозних змін зазнала середня шкільна ланка. За австрійської влади у Східній Галичині (1918 р.) діяло всього 5 українських державних гімназій, декілька приватних, не було жодної української реальної гімназії, вчительської семінарії, ремісничої або господарської школи. Зате всюди діяло багато польських середніх шкіл, гімназій тощо. Тому в повітах, не чекаючи вказівок згори, стали їх перетворювати в українські. Цей стихійний рух узаконив уряд та його секретарство освіти. Однак уряд попередив повітових комісарів, що там, де є національні меншини, належить зберегти щонайменше одну середню школу чи гімназію для них. Де до цього їх не було, потрібно відкрити, щоб неукраїнське населення могло вчити дітей рідною мовою. Вчителі цих шкіл повинні були скласти обіцянку на вірність Українській державі [222, с. 117].

До речі, з цього дозволу негайно скористались євреї, яких за австрійської і польської влади не визнавали як націю і які не мали жодної державної школи, і німці. Єврейські гімназії були відкриті в Станіславі, Тернополі, Стрию і Коломиї, німецька – в Станіславі. Поляки не захотіли скористатися з цієї можливості. Вчителі їхніх шкіл і гімназій відмовились скласти обіцянку бути лояльними щодо української влади [223, с. 117].

Українських середніх шкіл за часів ЗУНР відкрито біля 30, з них 20 гімназій, 3 реальні школи, 7 вчительських чоловічих і жіночих семінарій [224, с. 186]. Проте різко відчувався брак досвідчених учительських кадрів. Почали приймати на роботу «навіть людей без повних університетських студій». З іншого боку, в деяких гімназіях не відкривали старших класів, бо, як пише очевидець, майже вся молодь записалася добровольцями у військо [225, с. 34].

Оскільки до українських середніх шкіл і гімназій записалось чимало єврейських дітей, які погано володіли українською мовою, то заняття з ними частково велись польською та єврейською мовами.

13 лютого 1919 р. УН Рада прийняла закон «Про удержавлення українських шкіл», а 14 лютого – закон «Про удержавлення українських приватних гімназій і жіночих учительських семінарій» [226, с. 15], згідно з якими всі школи: громадські, середні, гімназії, реальні, рільничі й інші оголошувались державними, а вчителі – державними службовцями. Мовою викладання і навчання стала українська. За національними меншинами законодавчо закріплено право створити свої школи, де вести заняття рідною мовою. В неукраїнських школах вводились як обов'язкові предмети історія та географія України, українська мова. Всі педагоги державних шкіл повинні були скласти «службове приречення» на вірність державі і народові.

Дозволялося відкривати і приватні школи, але за погодженням з Державним секретарством освіти і при умові, що засновник і вчителі будуть громадянами Української держави та виконуватимуть усі вказівки шкільної влади.

Для полегшення вступу дітей у середні фахові школи, гімназії і для відповідної їх до цього підготовки розпорядженням Державного секретарства освіти від 1-го травня в усіх повітових містах відкривалися підготовчі курси

для дітей. Уряд виділив для них відповідні кошти і запаси харчів [227, с. 35].

Вчителі народних шкіл українською владою були оголошені державними службовцями, і їм почала видаватися заробітна платня (до цього часу їх утримували самі громади). Розпорядженням Державного секретарства освіти від 16 лютого усім вчителям підвищено заробітну платню [228, с. 83]. Також встановлено (а хто отримував – то підвищено) пенсії усім вчителям-пенсіонерам, вдовам і сиротам по вчителях. Розміри заробітної плати і пенсії встановлювалися залежно від кваліфікації, стажу роботи і кількості членів сім'ї – утриманців [229, с. 16]. 7 квітня був виданий ще один закон УН Ради «Про підвищення і регулювання платні вчителів» [230, с. 53].

У зв'язку зі зростанням цін на товари першої необхідності та продовольство всім державним службовцям, у тому числі і вчителям, а також пенсіонерам, вдовам і сиротам декілька разів виплачувалась так звана одноразова надзвичайна допомога [231, с. 31].

Розпочато підготовчі праці до серйозної реформи шкільної справи, необхідність якої для української влади була очевидною. При Державному секретарстві освіти створено відповідну компетентну комісію, до якої ввійшли досвідчені фахівці та представники громадськості. Комісія розробила детальну анкету, яку розіслано в усі повіти, щоб місцеві вчителі та широка громадськість – «від робітника і селянина до адвоката» – могли висловити свої міркування і пропозиції [232, с. 83]. Почалась робота по розробці нових шкільних програм і підручників. 7 квітня УН Рада видала спеціальний закон «Про утворення Державного видавництва шкільних книжок» [233, с. 54]. Усім школам запропоновано користуватись тільки підручниками і книжками цього видавництва.

Розпочато роботу до відкриття українського університету. Оскільки Львів, де знаходився університет, перебував у польських руках, то тимчасово в Станіславі відкрито

університетські філософське і правниче відділення, щоб дати змогу студентам старших курсів закінчити навчання [234, с. 117].

Державне секретарство освіти взяло під свою опіку справи культури і мистецтва, виділило субсидії і вживало заходи щодо відкриття театрів, бібліотек, видало розпорядження збирати і зберігати в бібліотеках і архівах зразки всієї друкованої продукції, яка видавалась у ЗУНР [235, с. 83].

УН Рада, уряд, окремі державні секретарства приймали багато різних нормативних актів в усіх галузях життя, вживали організаційні заходи, спрямовані на їх реалізацію. Так, був налагоджений залізничний рух на території краю, для чого відбудовано або відремонтовано мости і переїзди, залізничні станції, рухомий склад залізниці. Через брак вугілля паровози часто опалювались дровами. Оскільки не вистачало машиністів, бо поляки відмовились працювати на Українську державу, довелось звернутись за допомогою у Київ. Міністерство шляхів УНР прислало в Галичину декілька десятків машиністів та інших залізничників [236, с. 32]. Залізничникам була суттєво збільшена заробітна платня, в Станіславі відкрито тримісячні залізнично-технічні курси, що дало змогу дещо злагодити кадрову проблему на залізничному транспорті. Створено залізничну дирекцію, у повітах і містах – «начальні уряди залізничних шляхів».

Відновлено, хоч теж з великими труднощами, роботу пошти, телеграфу, телефону. На телеграфі введено українську мову й азбуку. В Станіславі утворено дирекцію пошти і телеграфу [237, с. 33].

У березні були прийняті закони «Про заборону продажу, здачі в оренду і закладу великих посіlostей (табулярних)» та «Про заборону конфіскації майна під час війни», [238, с. 21] у квітні – розпорядження Державного Секретаріату «Про створення західноукраїнського товарообмінного бюро (біржі)».

Був розроблений і затверджений статут цього бюро та інше [239, с. 61].

У березні Державне секретарство внутрішніх справ видало «Розпорядження для урядників в державній адміністративній службі» [240, с. 46]. В ньому зазначалося, що до служби в державних органах можуть бути допущені тільки громадяни Української Народної Республіки, «бездоганного проведення, що володіють українською мовою в слові і письмі і не переступили сорокового року життя». Остання вимога не стосувалася тих службовців, які вже працювали.

Не могли бути службовцями державного апарату особи, засуджені за кримінальні злочини та проступки проти публічного порядку, моралі чи користолюбство; особи недієздатні; неоплатні боржники, проти яких порушена судова справа; особи, що поведінкою «викликають публічне погіршення». Поміж начальником і підлеглим на державній службі не могло бути «споріднення, ані посвоячення по лінії прямиї, а по лінії бічній до другого степеня». Всі прийняті на державну службу особи повинні після однорічного стажування скласти перед відповідною комісією спеціальний іспит – письмовий і усний: щодо знання законодавства, вміння ним користуватися, вміння складати відповідні документи, знання своїх повноважень і обов'язків тощо. Кандидат, який двічі не склав таких іспитів, «має бути зі служби звільнений». Навіть канцелярські працівники повинні були задовольняти певні вимоги: «знати признані в державі мови; поправно читати і писати; знати канцелярську маніпуляцію» [241, с. 47].

Ще однією важливою проблемою державного і економічного життя була справа фінансів. Державне та господарське будівництво, відбудова промисловості, сільського господарства, освіти й культури, зокрема організація і оснащення збройних сил, ведення війни – все це вимагало величезних коштів. Звідки їх було взяти? Власних грошей ЗУНР не мала, ніде і ні за що було їх надрукувати. Отже, перед

урядом, зокрема Державним секретарством фінансів, постало дуже складне завдання. У грудні на засіданні уряду вирішено залишити в обігу австрійські гроші - корони. Довго дискутували: штемплювати їх, чи ні. Зрештою, постановили, що не треба [242, с. 3].

Зі встановленням тісних контактів з Наддніпрянською Україною, а особливо після об'єднання ЗУНР і УНР, вирішено поруч з коронами ввести в обіг гривні й карбованці УНР. У січні 1919р. УНРада видала про це відповідний закон («Про впровадження в ЗОУНР у законний обіг гривень і карбованців УНР») [243, с. 48]. Встановлено такий курс грошей: корона дорівнювала гривні; карбованець Порівнював двом гривням або двом коронам. У законі наголошувалось, що гривні і карбованці є офіційною, поруч з коронами, валютою на території ЗОУНР, і «всі державні органи, установи, інституції і приватні особи зобов'язані їх приймати нарівні з коронами».

Але грошей потребувалось значно більше, ніж їх було в наявності. Не було чим виплачувати заробітної платні службовцям, військовим та ін. Вони терпіли, розуміючи складність ситуації. Як згадує М.Чубатий, «загал українських державних службовців бідував, а працював в надії, що се лиш переходовий стан, – прикрий для держави, прикрий і для них.» [244, с. 30].

Основних джерел державних прибутків було два – нафта і грошова допомога з УНР. Заводи і фабрики майже усі були знищені війною, обладнання їх поламане або вивезене, отже, промислова продукція майже не випускалась і не продавалась. Навіть з таких «традиційних», вигідних для держави джерел прибутків, як виробництво тютюну і алкоголю, не можна було скористатися, бо «тютюнові фабрики у Монастириськах і Винниках переняли ми знищені і нечинні, а гуральні стояли з приводу браку картоплі», – пише М.Чубатий [245, с. 30]. Залишалась нафта, яку продовжували добувати і при можливості вивозили за кордон (в Угорщину, Чехословаччину)

та на Надніпрянську Україну, вимінювали на військове спорядження, озброєння, харчі, медикаменти. Зрештою, її було небагато, бо більшість нафтових джерел і вишок не діяли.

«У нас, – згадує М.Чубатий, – по суті не було ніякого фінансового плану, ніякого навіть провізоричного бюджету, а зробити його було неможливо. Дотеперішні видатки робилися з дня на день», [246, с. 31] в міру появи грошей чи матеріальних засобів.

Фінансова комісія УН Ради і Державне секретарство фінансів рятували ситуацію, як могли. Розробили проект створення рахункового департаменту, проект бюджету на 1919 р. та ін. З самого початку взято під суворий облік всі грошові запаси в банках і ощадних касах, у повіті скеровано розпорядження про «перекинення готівки з тих кас, де її багато, до державної скарбниці та до порожніх кас» у сусідніх повітах [247, с. 34].

Важливим джерелом державних прибутків могли б стати податки з населення. Однак влада ЗУНР розуміла, що із збідованого, знедоленого, пограбованого дощенту чужинцями галицького населення було б аморально їх стягувати, і не робила цього. Щоправда, згідно з рішенням УН Ради від 19 листопада 1918р. спробовано стягти хоч би частково «залегли податки» та заборгованості [248, с. 34]. При цьому виявлено почуття справедливості: стягувати належало їх так, щоб «не переслідувати податковими жаданнями найбідніших верств і знищених війною власників». Зроблено спробу випустити внутрішню державну позику, але цей намір не реалізовано, як низку інших з приводу несприятливих для ЗУНР зовнішньополітичних і військових обставин.

Зазначимо ще й такий безперечний факт: в усьому державотворчому житті, в усіх соціально-економічних, політичних, культурних, освітніх перетвореннях в перших рядах будівників української державності йшли священики греко-католицької церкви. Близько 20 священиків враз з трьома

єпископами були членами УН Ради (у Київській Центральній Раді не було жодного священика). Священик С.Юрик входив до складу Виділу УН Ради. Член УН Ради отець П.Філяс опрацював проект конституції української держави [249, с. 33]. Священики були членами, а іноді й головами повітових національних рад. Кількадесят польових духівників діяли в рядах армії. Всі вони допомагали людям у біді, підтримували їх морально, виховували у вірі в справедливість їхньої боротьби, вірі в перемогу, допомагали чим могли, в тому числі матеріально, потребуючим та знедоленим. Велика ж заслуга в усіх починаннях, у тому, що “панував, – як пишуть сучасники, – у цих часах повний лад і спокій в Галичині” [250, с. 34].

Отже, в західноукраїнській державі кипіла державотворча робота в усіх галузях життя, усіх сферах діяльності. Коли зважити, що праця ця тривала всього декілька місяців, у часі, коли майже навкруги був фронт, йшли завзяті бої, то можна сказати, що результати її були надзвичайно великі. Український народ на західноукраїнських землях наочно довів усьому світові, що незважаючи на багатовіковий гніт і неволю, довготривалу, ще з часів Галицько-Волинської держави, відсутність державності, він зберіг національну гідність, організованість, політичну зрілість, що він вповні може стояти в ряді інших культурних європейських народів.

Звичайно, як у державотворчій, так і в соціально-економічній діяльності керівників та представницького органу ЗУНР – УН Ради не все відбувалося гладко, були серйозні упущення, помилки. Передусім це стосується зовнішньої політики, зокрема безмежної, майже сліпої віри у справедливість та демократизм Антанти. По-друге, це серйозні прорахунки у соціально-економічній сфері, зокрема катастрофічна за наслідками недооцінка важливості та необхідності проведення вкрай наболілих реформ у земельному питанні, робітничому питанні, реформ в інтересах міської і сільської бідноти, так званих низів суспільства, які становили

більшість населення краю. Національний ентузіазм, хвиля патріотичного піднесення були, звичайно, дуже високими. Але вони потребували підкріплення, зміцнення серйозними соціально-економічними заходами. Цього, на жаль, своєчасно зроблено не було.

§ 5. Хід війни та дипломатична діяльність ЗУНР.

Причини її поразки, історичне значення

Війна з Польщею продовжувалась. Польща, яка у 5 разів перевищувала Східну Галичину територією і у 6 разів – населенням та була значно розвиненіша в політичному і економічному відношенні, надсилала у Галичину все більше військових сил. Правителі ЗУНР з самого початку усвідомлювали, що без допомоги ззовні у цій війні Українській державі з її обмеженими матеріальними і людськими ресурсами не вистояти. Спершу головну надію покладали на допомогу Великої України, розраховуючи, що тоді вдасться витіснити поляків за межі української етнографічної території, зокрема за річку Сян, яка була природним кордоном між обома державами, і підписати з ними якщо не мир, то хоч би довготривале перемир'я. А остаточно завершить справу Паризька мирна конференція на засадах права на самовизначення народів, проголошеного В.Вільсоном [251, с. 73].

Однак влада Директорії в Україні не зміцнювалася, а слабшала, її війська відступали до галицьких кордонів. Не ЗУНР одержувала військову допомогу від Директорії, а навпаки [252, с. 91].

У такій ситуації правлячі кола ЗУНР покладали щораз більшу і, по суті, єдину надію на Паризьку мирну конференцію. Там діяла делегація ЗУНР, згодом об'єднана з делегацією УНР в єдину делегацію Української держави. Проте справи цієї делегації просувалися невдало. Західні держави не хотіли нічого слухати про Україну, намагаючись створити на антибільшовицьких засадах єдину, в крайньому випадку федеративну Російську державу. До її складу мала, на їх думку, увійти й Україна [253, с. 148].

Негативну роль на міжнародній арені для України відіграли також тісні контакти Центральної Ради та її уряду з Німеччиною

й Австро-Угорщиною, які завершилися підписанням Брестського миру.

Знала Антанта і про ЗУНР, державницькі перспективи якої були дещо кращі, оскільки у Вільсонівській програмі мирного врегулювання європейських міжнаціональних і політичних проблем за народами колишньої Австро-Угорської імперії визнавалося право на самовизначення.

Очевидно, через це делегація ЗУНР у Парижі на чолі з В. Панейком фактично діяла самостійно. «Для Панейка і Томашівського, – згадує заступник державного секретаря закордонних справ ЗУНР М.Лозинський, – проголошення з'єднання неначе не існувало: вони стояли на тім, що Галичина є окрема держава ...якої справу треба трактувати окремо від справи Української Народної Республіки» [254, с. 115]. Можливо, в цьому й була певна рація, якщо взяти до уваги категорично негативне ставлення Антанти до ідеї створення незалежної української держави за Збручем.

Проте В.Панейко не домогся в Парижі нічого вагомого. Цьому значною мірою перешкодили поляки, які мали значно сильнішу дипломатичну службу, тісніші контакти з правителями та урядами західних держав. Делегати Польщі на Паризькій мирній конференції І.Падеревський та Р.Дмовський були особисто знайомі з президентом США В.Вільсоном, прем'єр-міністрами Франції і Англії Ж.Клемансо і Ллойд-Джорджем та ін. Особливо велику підтримку їм надавала Франція, намагалась на східних кордонах Німеччини утворити менш-більш міцну, прихильну собі державу – Польщу.

Поляки постійно закидували держави Антанти меморандумами, заявами тощо, в яких зображали Східну Галичину як історично польську територію, українців краю – русинами, тобто етнографічною групою польського народу. Вони, мовляв, занадто відсталі, щоб мати власну державу, а їх особність як нації – це «вигадка німців»; вони, крім того, дуже схильні до «про-більшовицьких тенденцій», а в Галичині

воюють з поляками не галицькі українці, а послані Петлюрою війська [255, с. 324]. Українців поляки зображали не інакше як «хлопськими бандами», котрі все нищать, палять, грабують і мордують мирне польське населення.

До речі, після об'єднання УНР і ЗУНР начальник Польської держави Ю.Пілсудський писав у Париж: «Русини (тобто галичани. – *Автори*) і більшовики (тобто східні українці) порозумілися, щоб атакувати нас». Поляки зуміли переконати голову Паризької мирної конференції Жоржа Клемансо, який від усієї душі ненавидів Німеччину, що саме німці «зорганізували» в Галичині українську державу, бо хотіли «створити свій власний блок народів» [256, с. 45].

Зав'язаним прихильником поляків у конфлікті із ЗУНР був і президент В.Вільсон, на якого вплинув Ж.Клемансо. На одному із засідань Верховної ради Антанти Вільсон, будучи інформованим виключно в пропольському напрямі, навіть запропонував вислати у Київ ноту, щоб Петлюра забрав з Галичини свою армію (малася на увазі УГА) і не розпалював конфлікт з Польщею [257, с. 45].

Тільки англійський прем'єр-міністр Ллойд Джордж був обережнішим в оцінці подій у Галичині, не дуже довіряючи польським та французьким інформаціям, і загалом прихильно ставився до українців та їх проблем [258, с. 173].

Отже, польська дипломатія і пропаганда як у Парижі, так і у всій Західній Європі «виявилася більш ефективною, оскільки європейці майже нічого не знали про Україну та українців», – пише відомий західний історик Орест Субтельний [259, с. 325].

Не знаючи про всі закулісні аспекти політики і мотиви рішень країн Антанти, які були між собою зв'язані всякими явними і таємними договорами та угодами, кожна з яких вела свою політику, відстоювала власні інтереси, але яких об'єднував страх перед більшовиками, ЗУНР, вірячи у демократизм і справедливість Антанти, продовжувала важку боротьбу з Польщею.

У лютому була закінчена реорганізація армії, війська набули бойового досвіду. Це дало можливість командуванню УГА перейти від оборони до рішучіших дій.

17 лютого корпуси Г.Коссака і Й.Микитки завдали удару в напрямку Городка і Судової Вишні, захопили залізницю і відрізали Львів від основних сил ворога. Осадний корпус почав штурм околиць Львова. Успіх галичан налякав Польщу і її західних покровителів. Вже 18 лютого командуючий УГА генерал М.Омелянович-Павленко отримав з Парижа телеграму з вимогою припинити військові дії і зустріти місію Антанти на чолі з французьким генералом Бартелемі. 22 лютого ця місія справді прибула в Галичину. У її складі були: від Англії – генерал де Віарт та два полковники, від США – професор Лорд і поручик Фастор; від Італії – майор Стабіле і поручик Парголезі та ін. [260, с. 86].

Бартелемі й інші члени комісії, як згадує у своїх спогадах М.Омелянович-Павленко, накинулись на нього і прем'єр-міністра С.Голубовича, гостро вимагаючи припинити бойові дії по всьому фронту. Це було на користь поляків. Але український уряд погодився на перемир'я. Не всі, однак, були такої думки. На знак протесту подав у відставку Державний секретар військових справ Д.Вітовський. Відставка була прийнята, і його замінив на цьому посту В.Курманович.

Комісія Бартелемі визначила між воюючими сторонами демаркаційну лінію, поза яку повинні були відступити українські війська. Лінія залишала понад третину краю враз зі Львовом і дрогобицько-бориславським нафтовим басейном на польському боці [261, с. 36].

Це викликало обурення серед широкої громадськості та в рядах армії. Уряд і спеціальна делегація УНРади, які вели переговори, відкинули пропозицію комісії. Про те, що ця комісія дійсно була необ'єктивною, тенденційною, засвідчує її власний рапорт до Комітету з польських справ при Верховній раді країн Антанти, який недавно був виявлений дослідниками.

Ось що у цьому рапорті писалося: «Положення під Львовом критичне: над поляками висить марево, що будуть побиті українцями, як не одержать швидкої допомоги. Втрата Львова матиме для Польщі катастрофічні наслідки, а водночас це зрозуміють як поразку держав Антанти. Його втрата зміцнить позицію більшовиків та водночас заохотить всіх німецьких агентів, що на терені Східної Галичини ведуть агітацію проти Антанти» [262, с. 78]. Коментарі зайві.

Проблема Східної Галичини неодноразово розглядалася як на засіданнях Ради десятиох, так і Верховної воєнної ради Антанти. На них запрошували польських делегатів або зачитували їх меморандуми. Але жодного разу не запрошували українську делегацію, не зачитували її заяв чи інших документів. Цьому категорично противились головоючій Ради десятиох – французький прем'єр-міністр Жорж Клемансо і головоючій Верховної воєнної ради – теж француз, маршал Фердинанд Фош [263, с. 78].

Делегацію ЗУНР взагалі тривалий час тримали подалі від Парижа, у Відні, бо французи не давали їй візи для прибуття в Париж. Французькі політики чинили постійний тиск на інші країни Антанти, щоб якомога швидше дати згоду на відправку в Польщу армії під командуванням генерала Ю.Галлера, сформованої у Франції з польських емігрантів і повністю оснащеної Францією.

Перемир'я, на яке вимусив українців погодитися генерал Бартелемі, поляки використали для перегрупування своїх сил, довозення свіжих частин і боєприпасів. Львова українцям відбити не вдалось.

Далі вірячи у справедливість Антанти, хоч діяльність комісії Бартелемі повинна була її насторожити, УНРада 7 квітня вислала у Париж ще одну делегацію – полк. Д.Вітовського і заступника державного секретаря закордонних справ М.Лозинського. Але й вона довго не одержувала візи від французької влади і змогла приїхати у Париж тільки 7 травня.

Нерішучість у веденні війни, зволікання, укладання частого перемир'я, що було тільки на користь полякам, деморалізуюче впливали на армію. Недарма командувач УГА генерал Омелянович Павленко у квітні писав до Державного Секретаріату: «Вічні вижидання на чужі втручання та на се, щоб відтягнути час, доправили її (армію) на край прірви» [264, с. 17].

На своєму засіданні наприкінці березня Верховна рада Антанти дала згоду на перекинення до Польщі армії генерала Ю.Галлера – «для боротьби з більшовиками», але не з українцями в Галичині. Як стверджує відомий американський дослідник українського походження доктор Матвій Стахів, це зафіксовано у протоколах засідань Верховної ради Антанти у Парижі [265, с. 160]. До кінця квітня близько 80 тис. солдатів і офіцерів, на озброєнні яких було приблизно 900 кулеметів, 200 гармат, літаки, бронепоезди тощо, перевезено у Польщу. Вони приготувались до наступу.

Одночасно французька влада дала своїй військовій місії в Яссах у Румунії розпорядження, Щоб та «порадила» румунам атакувати українців, зайняти Покуття та встановити спільний румунсько-польський кордон, як цього домагався голова польської делегації в Парижі Р.Дмовський [266, с. 93].

22 травня Державний Секретаріат одержав від повітової військової команди в Коломиї телеграму, що румунський комендант буковинського фронту генерал Н.Петале повідомляє про наступ румунських військ, які, мовляв, «змушені konieczністю встановити зв'язок між своїми фронтами» і займуть Покуття та Коломию [267, с. 105].

Це справді трапилося 24 травня. Під загрозою опинився Станіслав. Влада, державні установи і служби ЗУНР, не маючи достатніх сил, щоб відбити наступ нового ворога, були змушені евакуюватись до Бучача, потім до Заліщик і Чорткова.

Щоправда, ще 18 квітня Верховна рада Антанти призначила для вияснення причин конфлікту в Галичині й укладення між

воюючими сторонами перемир'я ще одну комісію – під головуванням британського (бурського) генерала Луїса Боти. Прибувши наприкінці квітня у Варшаву, а згодом у Галичину, комісія 12 травня подала воюючим сторонам проект договору про перемир'я, загалом вигідний для українців [268, с. 161]. Але з ним не погодились поляки і продовжували воєнні дії. Вони вже зосереджували в Галичині армію генерала Галлера. Залишалось тільки знайти привід ввести її в бій. Коли ж прем'єр-міністр Польщі І.Падеревський заявив на засіданні польського Сейму, що він зобов'язався у Парижі припинити наступ польських військ у Галичині та чекати на результати праці комісії Л.Боти, армію ж Галлера взагалі не застосовувати у боях проти українців, то в Сеймі піднялася хвиля обурення, бо Паризька конференція, мовляв, хоче позбавити Польщу «плодів певної перемоги». Падеревський пригрозив відставкою. Вихід із ситуації знайшов Ю.Пілсудський. Він оголосив, що бере на себе відповідальність за всі воєнні дії, бо це, за його словами, не є ніякий наступ, а тільки захист від наступу українців [269, с. 105]. Отже, 14 травня війська Ю.Галлера атакували УГА по всьому фронту.

З цього приводу запротестував тільки Ллойд Джордж, заявивши 21 травня на засіданні Верховної ради Антанти, що Галлер не мав права воювати з українцями в Галичині, бо українці та більшовики – це не одне і те ж. На його домагання західноукраїнську делегацію, яку нарешті допустили в Париж, прийняв президент В.Вільсон, вона була заслухана й на Верховній раді Антанти. Через декілька днів Верховна рада вирішила послати у Варшаву телеграму з вимогою припинити наступ армії Галлера у Галичині, укласти перемир'я з українцями. Але доки ця телеграма була через канцелярію Ж.Клемансо відправлена, доки дійшла та ще польська влада зробила вигляд, що її не одержали, а потім – що перекручено її зміст, доки відправляли з Парижа нову телеграму [270, с. 2], час шов, армія Галлера відтіснила українські війська все далі на

схід, до Збруча. Серед них почалася зневіра, дезорганізація, дезертирство [271, с. 40].

Від Директорії ЗУНР не одержувала вже давно ніякої допомоги, вона сама була майже повністю витіснена більшовиками з України.

У такій критичній ситуації керівники Західноукраїнської держави (і за це слід віддати їм належне) не опустили рук, вирішивши боротись до кінця. 9 червня 1919 р. на спільному засіданні Виділу, депутатів УНРади та членів уряду Є.Петрушевич був проголошений диктатором «з правом виконувати всю військову і цивільну владу, яку виконував досі Виділ УНРади і Державний Секретаріат» [272, с. 107].

Диктатуру, як згадує М.Лозинський, було встановлено шляхом тимчасового делегування влади з боку УНРади й уряду. «Коли б настали нормальні відносини, Диктатор мав обов'язок зложити владу, яку вони йому передали, знов в їх руки. Оцінка, коли се має статися, залежить від Диктатора» [273, с. 107].

Факт встановлення у ЗУНР диктатури галицькими політичними колами, партіями і широкою громадськістю був оцінений позитивно – як своєчасний і необхідний.

Інакше поставилася до цього Директорія. Вона не визнала диктатури й утворила законом від 4 липня при своєму уряді окреме міністерство для Галичини, яке очолив С.Вітик. Через нього хотіла Директорія, на думку С.Ярославина, «виконувати в Галичині свою владу» [274, с. 41]. Крім цього, вона позбавила Є.Петрушевича членства в Директорії, яке він одержав після Акту злуки. С.Ярославин стверджує: була вчинена навіть спроба заарештувати диктатора [275, с. 41] (за допомогою, до речі, старшини УСС І.Сіяка, який подався згодом до більшовиків). Отже, відносини між Директорією і властями ЗУНР значно ускладнилися.

Для здійснення виконавчої влади диктатор утворив новий орган – Колегію головно уповноважених. Вона виконувала функції уряду. Головно уповноважені мали повноваження

міністрів, але без міністерської самостійності та відповідальності – тільки як найвищі урядовці диктатора. Головно уповноваженим внутрішніх справ став С.Голубович; закордонних справ – С.Левицький; шляхів – І.Мирон; преси і пропаганди – Й.Назарук. Військовими справами вирішив керувати сам диктатор через військову канцелярію, а директором її призначив отамана Долежала [276, с. 95]. Замінив він і Начального коменданта (командувача) армії. Замість генерала М.Омеляновича-Павленка ним став наддніпрянський генерал Олександр Греков.

В українське суспільство та армію прийшла нова надія. Диктатор віддав наказ про негайний контрнаступ українських військ. Почався він дуже успішно. Як пишуть очевидці, «настав час найбільшого підйому духу в Галицькій армії. Хто пережив ці хвилини – не забуде їх ніколи. Все рвалося на фронт, були випадки, що старшини відбирали собі життя, коли командування залишало їх в тилу» [277, с. 42].

Незабаром українські війська, значно слабкіші й набагато гірше оснащені від ворога, зайняли Чортків, Тернопіль, Золочів і знову наблизились до Львова, підійшовши під Бібрку, Ходорів, Миколаїв.

Зі звільнених територій масово вступали до УГА нові добровольці. Дослідники називають дані – 80-90 тисяч осіб [278, с. 95]. Але в армії закінчувалися боєприпаси, добровольців нічим було озброїти. Прийняли всього 15 тис. чоловік – інших відправили по домівках [279, с. 93].

Польська влада послала в Галичину значне підкріплення. Кількість військ тут доведено до 110 тис. В той же час в УГА налічувалось всього 50 тис. вояків, бо значні сили довелось відправити на допомогу С.Петлюрі, а добровольців нічим було озброїти, і стрільці УГА, залишившись фактично без боєприпасів, втомлені безперервними 20-денними боями, не встояли перед ударами свіжих польських дивізій.

Ще один удар завдала їм та всьому західноукраїнському населенню Антанта. 25 червня 1919р. Верховна рада Антанти прийняла таке рішення: «Щоб забезпечити особи і майно мирного населення Східної Галичини зі сторони більшовицьких банд, Верховна рада Союзних і заприязнених держав вирішила уповноважити збройні сили Польської республіки продовжити свої операції аж по річку Збруч. Це уповноваження в жодному випадку не може вплинути на пізніше рішення Верховної ради у справі політичного стану Галичини» [280, с. 2].

Цей ганебний документ підписали: від імені США – В.Вільсон, Великобританії – Л.Джордж, Франції – Ж.Клемансо, Італії – В.Орландо.

Мотивуючи це рішення, державний секретар США Роберт Лансінг сказав: «...Треба признати, що це населення (тобто українці. – Автори) є на 60% неписьменним, тому воно не здатне управляти само собою. Потрібний час на виховання, доки воно буде зрілим до автономії [281, с. 15].

Ганебне рішення Антанти викликало хвилю обурення в усій Україні. Делегації УНР і ЗУНР в Парижі, а також диктатор Є.Петрушевич надіслали до Верховної ради Антанти рішучі протести. Численні протестаційні збори і віча відбулися у багатьох містах і селах Галичини.

Але протести нічого не допомогли. Підтиском поляків 16-18 липня 1919 р. основна частина військ УГА, державна влада, установи й організації ЗУНР, численні біженці відійшли за Збруч, на територію, яку контролювала ще Директорія [282, с. 95]. Друга, менша частина військ УГА, перейшла на територію Чехословаччини, де була інтернована.

Здатися полякам українські війська не побажали. Вони присягнулися, зокрема ті частини, які перейшли за Збруч, продовжувати спільно з наддніпрянськими українцями боротьбу за волю України.

Тимчасовим осідком державної влади ЗУНР став Кам'янець-Подільський. Відступ галичан у Східну Україну та

їхнє з'єднання з силами Директорії було важливою подією в історії українського національного руху. Вперше західно- та східноукраїнські політики і державні діячі, що впродовж століть наголошували на існуванні історичних братніх зв'язків, увійшли в довготривалий масовий контакт. «Тепер, коли українська революція вступила в свою завершальну стадію, – пише з цієї нагоди відомий західний вчений-політолог О.Субтельний, – виникла нагода пересвідчитися, чи здатні вони до співпраці» [283, с. 325].

Затиснені на невеликому клаптику подільської землі, оточені з усіх боків ворогами, обидва уряди, однак, не втрачали надію на визволення України, на остаточну перемогу. Надія ця мала під собою реальний ґрунт. У військовому відношенні українці давно вже не були такими сильними. Галицька армія налічувала близько 50 тис. боєздатних вояків. Серед усіх армій, що воювали в Україні: української, більшовицької, білої – вона була чи не найдисциплінованішою і дійовою. Сильнішою, загартованою в боях стала і 35-тисячна армія С.Петлюри, з якою узгоджували дії численні партизанські загони в Україні.

На адміністративний апарат Директорії позитивний вплив мали також сумлінні галицькі службовці, котрі почали працювати в ньому. «Вперше, – пише О.Субтельний, – на території України, яку контролювала Директорія з'явилася подоба права, порядку і стабільності. У цей багатообіцяючий момент ... українцям належало виконати дві умови. Вони повинні були налагодити гармонійні взаємини між двома урядами, а також переконати Антанту в необхідності постачання їм зброї» [284, с. 326].

Але життя засвідчило, що розбіжності між двома українськими урядами були більшими, ніж здатність розв'язати їх. Директорія та її уряд претендували на верховенство. Західноукраїнська влада мала сильнішу армію й ефективніший апарат управління. Вона не бажала дотримуватись політики, з якою не погоджувалась, бо в державному і військовому

будівництві наддніпрянський уряд проявив безвідповідальність, щоб не сказати сильніше – бездарність. Як згадує наддніпрянський генерал М.Капустянський, цей уряд «не вмів організувати влади..., не напружував зусиль, щоб своєчасно забезпечити хоч армію одягом, харчами, ліками, він взагалі ставився до армії невиразно», при організації держави «бракувало інтелігентних сил», а урядові партії «тримались за свої портфелі і владу та не бажали співпраці з рештою українських партій і відомих національних діячів» [285, с. 21].

Мали місце й значні ідеологічні розходження. Галичани небезпідставно називали наддніпрянців «напівбільшовиками», бо до складу вищих державних органів України входили майже тільки представники соціалістичних партій, а останні галичан – консерваторами. «Галичани, – пише О.Субтельний, – що вирізнялися високою організованістю й національною свідомістю, із зневагою дивилися на організаційну розхлябаність східних українців, їхній соціальний радикалізм і схильність до імпровізаторства. Зі свого боку, східні українці вважали галичан провінційними, збюрократизованими...» [286, с. 326].

«Провід УНР, – констатує ще один західний дослідник-українознавець Н.Полонська-Василенко, – з самого початку готовий був прийняти програму більшовиків за умовою, що на Україні будуть встановлені Ради українські». А «провід ЗУНР ставив подвійну мету: боротьбу з Польщею та Совецькою Росією і через це готовий був на спілку з Денікіном» [287, с. 117].

Отже, на передній план з усією очевидністю виступили значні історичні, психологічні та політичні розбіжності, які накопичувалися між східними й західними українцями упродовж століть.

Галичани вживали всіх можливих заходів, щоб не потрапити під панування Польщі, що означало б для них економічну деградацію, знищення всіх історично-культурних

цінностей, надбань, мови і повільну, але неминучу національну смерть. Тому незалежницька ідеологія була у них такою популярною. Вони тривалий час були певні, що Наддніпрянська Україна допоможе їм у визвольній боротьбі. Але Україна могла зробити це тільки тоді, коли б відбила нашість ворогів, створила власну сильну державу, бо для більшості її населення, політиків і державних діячів проблеми відірваної протягом багатьох століть від українських земель Галичини були другорядною справою, якою вони не мали змоги глибоко зацікавитись. Згадаймо, що ще Б.Хмельницький, зумовивши в Галичині сильні протипольські повстання, залишив її напризволяще, бо не мав змоги прилучити до гетьманської держави.

Те саме повторювалося тепер. Директорія не змогла створити сильної держави й армії, втратила майже всю свою територію і тепер сама очікувала допомоги від ЗУНР. Це означало для керівників, армії ЗУНР необхідність припинення антипольської боротьби, залишення рідного краю, рідних, близьких під владою жорстокого ворога.

Державницька слабкість Східної України зумовлювала галичан йти самостійним шляхом, але глибокі почуття національної гідності, солідарності, історичної спільності з усім українським народом не дозволяли порвати зв'язків з Директорією. У травні, наприклад, підчас генерального польського наступу влада і військове командування ЗУНР обговорювали реальну можливість відступити у Карпати і, спершись на допомогу Чехословаччини, якої можна було очікувати, продовжувати боротьбу [288, с. 46]. Але все ж таки перемогло почуття національної солідарності, бо такий варіант означав негайну і повну ліквідацію Української наддніпрянської державності.

І ось між обома властями почались тертя, незгоди. Як пише історик Сидір Ярославин, соціалістичні «наддніпрянські керманічі», спираючись на галицьких соціал-демократів на чолі з С.Вітиком, почали проти Є.Петрушевича таку завзяту

боротьбу, наче не було більшого ворога України від нього [289, с. 105]. Велася вона й у наддніпрянській пресі. Не залишався в боргу і Є.Петрушевич. Щоправда, зауважимо, коли до Кам'янця приїхала від радянського уряду делегація з пропозиціями до галичан перейти на бік Радянської влади і взамін за це запропонувала допомогу в боротьбі проти Польщі, у визволенні Галичини Є.Петрушевич навіть не побажав з нею зустрітись [290, с. 47].

Розходження між галичанами і наддніпрянцями виявилися також у ставленні до А.Денікіна, з яким перші під впливом Антанти готові були порозумітися, а УНР воліла знайти компроміс з Польщею або з більшовиками. 24 вересня 1919 р. обидва уряди – УНР і ЗУНР все-таки дійшли до згоди і видали спільну декларацію про боротьбу з Денікіним [291, с. 97].

Попри всі внутрішні розбіжності українська влада енергійно готувалась до активних дій. На цей час обидві армії зберігали окремішність – галицька підлягала своїй Начальній команді, командувачем був генерал-четар М.Тарнавський, а наддніпрянська – штабові Придніпрянської дійової армії (з шефом штабу – отаманом Ю.Тютюнником, потім – отаманом В.Сальським).

Для об'єднання операцій обох армій утворено Штаб головного отамана, начальником якого призначено генерала М. Юнакова, а заступником – генерала-четаря В.Курмановича. Головнокомандувачем усіх збройних сил став Головний отаман С.Петлюра.

На початку серпня 1919 р. почався контрнаступ українських військ проти більшовиків. Відбувався він успішно, більшовики відступали [292, с. 100]. Не останню роль у цьому відіграв також наступ військ генерала А.Денікіна з Дону.

Населення Наддніпрянської України спочатку з недовірою (приймаючи їх за австрійців), а далі з прихильністю зустрічало галицькі війська. Вони нічого не грабували, не крали, поводитись дисципліновано. До них населення почало

звертатися навіть для вирішення адміністративних, майнових, судових справ, бо дотеперішні «партійні доктринери не вміли... та навіть не мали часу наладити адміністрацію», – згадує генерал М.Капустянський [293, с. 51]. Галичани проводили у містах і селах велику культурно-освітню працю: організовували вистави, концерти, вечорниці, читали реферати, засновували читальні «Просвіти», розповсюджували газети й книжки. Були випадки, що коли галицька частина покидала якусь місцевість, то до командування негайно з'являлася звітдам делегація громадян з проханням залишити цю частину з обіцянкою утримувати її своїм коштом [294, с. 51].

30 серпня 1919 р. галицькі частини, якими командував генерал А.Кравс, здобули Київ. Наступного дня у столицю мала намір тріумфально повернутись Директорія. Але того ж дня, 30 серпня, у Київ вступили й денікінці. У деяких місцях дійшло до перестрілки. Але галичани ще в той час не знали, як поводитися щодо денікінців, бо на відповідні запити у Штаб головного отамана вони чіткої відповіді довго не одержували, а потім Штаб відповів, щоб з денікінцями «не вдаватись у ворожі акції» [295, с. 58]. Крім того, як згадує генерал М.Капустянський, «ні сам Головний отаман, ні його штаб, ні вищі військові чинники не бажали починати боротьбу з денікінцями в момент спільної боротьби з червоною армією» [296, с. 110].

Отже, галичани не хотіли нажити нового ворога, тому на вимогу денікінського генерала Бредова відступили з Києва. Це викликало велике розчарування серед наддніпрянців, які з політичних міркувань відчайдушно прагнули повернутися до столиці. Ще більше не порозумілися між собою правителі обох частин України, обізрилися одна на одну українські армії. Очевидно, галичанам все ж таки справді не слід було віддавати Києва, хоча з цього приводу пізніше у пресі і літературі було висловлено багато різних думок «за» і «проти».

Стосовно А.Денікіна, то, будучи надто самовпевненим і безапеляційно відстоюючи «єдиную и неделимую Россию»,

заявляючи, що «никакой Украины не было, нет и не будет», він відмовився навіть розглядати кілька висунутих С.Петлюрою пропозицій про об'єднання зусиль у боротьбі з більшовиками і віддав у вересні наказ про наступ проти армії УНР [297, с. 121]. Водночас Денікін попередив свої війська, щоб не воювати без кінцевої потреби з галичанами, а денікінські дипломати переконували покровителів з Антанти не признавати Української держави, не надавати їй ніякої матеріальної допомоги [298, с. 327]. Великих зусиль їм для цього докладати не доводилось, бо Антанта, як зазначалося, сама намагалась допомогти Денікінові відновити цілісну, єдину антибільшовицьку Росію [299, с. 50].

Отже, політичні маневри державних правителів України не дали результату. Почалась війна і з денікінцями.

Під натиском нового ворога, з неспинними боями відступали українські війська на захід. Правда, в запеклих жовтневих боях галицька армія завдала сильних ударів денікінцям у районі Брацлава, Монастирища, Христинівки. Але більшого через брак сил досягти не вдалось. Незабаром українські війська були відтіснені в район Жмеринки-Вінниці. Уряди повернулись у Кам'янець-Подільський. Оточена знову звідусіль ворогами, позбавлена постачання, поповнень, без одягу, взуття, боєприпасів українська армія гинула.

Особливо важко було галичанам. Виснажені, голодні війська вразила ще й епідемія тифу. Не вистачало лікарень, медикаментів, лікарів. За якихось кілька тижнів велика кількість вояків померла, помирала або була уражена хворобою. В строю після всіх боїв і тифу залишалось всього близько 8-10 тис. осіб. Власне тоді розвалилась горда колись галицька армія.

Не кращим було становище наддніпрянської армії, хоча вона перебувала на своїй території і вихід з тяжкого становища її вояки знайшли легко: почали масово дезертирувати, розбігаючись по домівках. В армії С.Петлюри, як стверджували очевидці, залишилось всього біля 2 тис. вояків [300, с. 145].

Наддніпрянський уряд перестав давати галичанам кошти на покриття витрат і харчування, «хоч гроші були й уряд роздавав десятки мільйонів партіям, повстанцям і різним авантюристам на організацію військових частин, які ніхто ніколи не бачив», – згадує С.Ярославин [301, с. 52].

Все більше тривожили провід ЗУНР щораз тісніші контакти С.Петлюри з Польщею. Висланий ще у січні до Варшави представник уряду УНР Курдиновський вів там переговори щодо протекторату Польщі над Україною «і зовсім відрікся від Галичини» [302, с. 65]. В серпні до Польщі була вислана ще одна дипломатична місія на чолі з Ф.Пилипчуком, який зайняв щодо Галичини таку ж позицію. Це використали польські дипломати на мирній конференції у Парижі, заявляючи, що Україна не має з приводу Галичини жодних претензій до Польщі [303, с. 67].

1 вересня український і польський уряди підписали у Варшаві угоду про військове перемир'я. Після цього у жовтні влада УНР вирішила послати у Польщу постійну дипломатичну місію для переговорів щодо подальших відносин між обома країнами. Очолив місію А.Лівицький. До неї було введено і трьох галичан, щоб вони відстоювали інтереси свого краю.

А денікінці продовжували наступ. 10 листопада вони захопили Жмеринку, відрізавши основні сили УГА від власного уряду і наддніпрянців. П'ять тисяч галицьких стрільців опинились віч-на-віч з 15-тисячним денікінським угрупованням. Вони, може, і пробились би до своїх, але зв'язували руки тисячі хворих і поранених, котрі лежали у всіх лікарнях, лазаретах, у всіх навколишніх селах. Залишити їх на поталу жорстокому ворогові галичани не могли. До того ж галицьке командування «було невдоволене диктатором, що він не переїздить на стало до Вінниці, осідку Начальної команди УГА, та тратить час на безперервні переговори з Петлюрою, що не доводять ні до чого». Диктатор же, хоч і знав про це все, «вважав за свій

обов'язок витримати з отаманом Петлюрою до кінця» [304, с. 64].

У ставці Головного отамана в ці дні відбувалися постійні, але безрезультатні наради. В них брало участь від наддніпрянців щораз менше людей, бо «наддніпрянські керманічі... реагували на наступаючу катастрофу... виїздом за кордон, звичайно, на державні кошти». Недарма 12 листопада на нараді обох урядів у Кам'янці-Подільському галичанин І.Макух, тодішній товариш міністра внутрішніх справ у наддніпрянському уряді, заявив, що «сьогодні на Раді міністрів говорило вісімнадцять діловодів, бо міністри повтікали за кордон» [305, с. 66].

Беручи до уваги критичний стан покинутої напризволяще наддніпрянською владою і Головним отаманом галицької армії, її командування вирішило діяти самостійно. 25 жовтня воно послало (без відома Є.Петрушевича) до денікінської армії своїх представників у справі обміну полонених і для неофіційного в'язання справи щодо укладення перемир'я. Денікінці на це погодились, виставивши відповідні умови і вимагаючи відповіді до 3 листопада ввечері [306, с. 189].

4 листопада у Жмеринці відбулась нарада за участю С.Петлюри, Є.Петрушевича, прем'єр-міністра уряду УНР І.Мазепи, вищих військових командирів обох армій. Від імені всіх військових наддніпрянський генерал В.Сальський заявив: «Пане Головний отамане, війна властиво скінчилася. Ми переможені ворогами. А вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії... Мілітарній силі ворогів не треба багато напружень, щоб добити рештки героїв. Тепер політика мусить забезпечити їх від фізичного знищення. Військо зробило все – тепер діло правительства шукати виходу» [307, с. 271].

Під час цієї наради Є.Петрушевич одержав від генерала М.Тарнавського телеграму, що коли нарада не прийме якогось кардинального рішення, то Начальна команда почне діяти самостійно [308, с. 192]. Обурений Є.Петрушевич, повернувшись у Кам'янець, 5 листопада видав наказ про

усунення генерала М.Тарнавського і шефа штабу УГА полковника А.Шаманека з посад і призначення командувачем генерала-четаря Йосипа Микитки, шефом штабу – генерала-четаря Ціріца [309,с192].

Однак генерал М.Тарнавський, не одержавши ще цього наказу, вирішив діяти самостійно. Він послав до денікінців повноважну делегацію, яка 6 листопада 1919 р. підписала з ними договір про перехід УГА до складу Добровольчої армії. Галицька армія мала пройти переформування, відпочити і матеріально забезпечитись у районі Погребище-Липовець. Вона не повинна була брати участь у боях з військами УНР. Галицький уряд, згідно з договором, та інші українські власті мали переїхати в Одесу [310, с. 1].

Підписання договору викликало велике замішання, обурення в правлячих колах УНР і ЗУНР. С.Петлюра вимагав розстрілу генерала М.Тарнавського без суду і слідства. Але Є.Петрушевич віддав його до польового суду. Суд виправдав генерала, зваживши на ті обставини, які змусили його вчинити такий крок. У вирокі було записано, що він рятував армію, яка була вже небоєздатна, від остаточної загибелі [311, с. 86]. На таке порівняно м'яке рішення суду вплинула, без сумніву, позиція Є.Петрушевича, котрий за будь-яку ціну намагався зберегти рештки галицької армії, маючи на неї великі надії у боротьбі за звільнення рідного краю від польських загарбників.

Щоправда, денікінські війська на той час потерпіли вже нищівні поразки від більшовиків, відступали на південь. Чи міг бути виправданим перехід саме до них? На це відповів сам генерал М.Тарнавський, якого потім довго різні політичні чинники, преса звинувачували у зраді: «Ми знали, що Денікін на той час був вже політичним трупом... Але цей труп мав ще достатньо сил, щоб нас знищити... Отже, ми рятували себе, знаючи, що Денікін швидко впаде... і ми зможемо ще послужити українській справі» [312, с. 201].

Новий командувач УГА визнав договір з денікінцями недійсним, хоч петлюрівський уряд вирішив все-таки почати з ними переговори про перемир'я. Але денікінці відмовлялись їх вести з наддніпрянцями. До речі, останні розраховували також на порозуміння з більшовиками, з якими нав'язали контакт за посередництвом швейцарського комуніста Пляттена. На його пропозицію уряд УНР вислав до більшовиків 2 листопада делегацію на чолі з О.Красовським [313, с. 103]. Отже, це було ще до того, коли стало відомо про переговори УГА з денікінцями.

У такій ситуації правителі ЗУНР вирішили емігрувати за кордон. 15 листопада під загрозою денікінського полону Є.Петрушевич разом з іншими державними діячами через Румунію виїхав у Відень. Одночасно С.Петлюра з владою й армією УНР перебрався на Волинь, під польську границю, а 5 грудня виїхав до Польщі.

17 листопада Й.Микитка підписав новий договір з денікінцями про входження УГА до складу їх армії. Галичани зберігали свою військову автономію, організацію, командний склад, мову тощо. Армія відводилась у тил на відпочинок [314, с. 103].

Так, внаслідок трагічного збігу обставин армія, яка місяцями боролася за волю рідного краю, українського народу загалом, опинилась на боці лютого ворога України. Війська УНР незабаром опинились на території іншого ворога України – Польщі, де були інтерновані й відправлені у спеціальні табори.

Денікінці під ударами більшовиків відступали далі на південь, так що їм не судилося розпоряджатися галицькою армією.

На початку 1920 р. Червона армія, переслідуючи денікінців, наблизилась до місць розташування УГА. Командування УГА перед її приходом спробувало домовитись з румунами про переведення армії на їх територію, але румуни не погодились. У Бірзулі (нині Котовськ) при штабі армії утворився ревком на

чолі з А.Музичкою. Він заарештував і видав генералів Микитку і Ціріца більшовикам [315, с. 76] та домовився про злуку УГА з XI армією більшовиків. Командувачем УГА тимчасово став полковник Шаманек, а опісля – підполковник Вітошинський. Штаб УГА перебував у Балті. Більшовики незабаром прислали свого командувача, галицького комуніста Василя Порайка з шефом штабу М.Івановим. Армія одержала назву Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА).

Налічувала вона в той час уже понад 20 тис. вояків і 1373 старшини [316, с. 95], бо виздоровіло чимало хворих і поранених. З них було сформовано три піхотні і одна кінна бригади. В усіх частинах введено інститут політкомісарів, які пильно стежили за кожним кроком і наказом командирів. Чимало старшин було замінено, ліквідовано відзнаки УГА тощо. Серед вояків розгорнули пробільшовицьку пропаганду політкомісари і спеціальні агітатори, намагаючись посіяти недовір'я та ненависть до старшин, прищепити свої ідеали [317, с. 151].

Але стрільці, старшини УГА слабо піддавались цій агітації. Виник таємний комітет, який підтримував по радіо і через кур'єрів зв'язок з українським командуванням у Польщі та українською місією у Румунії. С.Петлюра, однак, не захотів встановити з галичанами контакт, не давав ніяких вказівок.

Коли у квітні 1920 р. почалась війна радянських республік з поляками, всі бригади ЧУГА були кинуті на фронт, але кожна – у складі іншої більшовицької дивізії, навіть армії. Підпільний комітет намагався тримати з ними зв'язок. Було вирішено при найближчій нагоді перейти на бік об'єднаних українсько-польських військ. 23 квітня II і III бригади, які очолювали відповідно сотник Ю.Головінський і сотник Й.Станимир, відкрили фронт і перейшли на бік поляків. Поляки тут же інтернували ці галицькі війська, роззброїли. Майже весь особовий склад цих бригад, зокрема всі старшини, потрапили за колючі дроти польських концтаборів у Пикуличах, Вадовичах,

Бугшопак, Домб'ю, Тухлі. Доля їхня була трагічна. Багато стрільців і старшин залишилось там навіки [318, с. 89].

Перша бригада (нею командував галичанин-комуніст М.Баран), яка вчасно не одержала повідомлення про виступ II і III бригад, продовжувала хоробро битись з поляками, поки біля Фастова була оточена і склала зброю. її спіткала доля II і III бригад.

Після цих подій більшовики заарештували всіх стрільців і старшин УГА, які ще залишилися з ними – у запасних частинах, резервах, у штабі в Бірзулі тощо. Частину з них було розстріляно, зокрема старшин, усіх інших вивезено в концтабір Кожухово під Москвою, а потім в інші концтабори. Саме вояки УГА були першими в'язнями радянського концтабору СЛОНу (Соловецьких таборів особливого призначення). Серед них – і колишній начальник штабу УГА Сень горук. їх масово знищували більшовики у застінках ЧК, топили у морі. Наприклад, 217 вояків і старшин УГА були потоплені біля Соловків на баржі у Білому морі [319, с. 71].

Так закінчила існування Українська галицька армія, яка гідно, твердо, жертовно захищала свій край і народ від ворогів. Вона весь час йшла під славним прапором визвольних соборницьких ідей – як в Галичині, так і у Наддніпрянській Україні. В ім'я цих ідей на полях битв і в концтаборах Польщі та Росії загинуло близько 50 тис. галицьких вояків [320, с. 105]. Смерть їх не була даремною. Увесь світ почув про Україну, про її народ – що це не якийсь другорядний етнос, а народ, який хоче здобути від природи і Бога належну йому волю, жити власним державницьким життям, незважаючи на багатотисячні спроби сусідів задавити, знищити, денационалізувати його.

З ліквідацією Української галицької армії боротьба політичних керманів за українську державність не припинялася, хоч тепер доводилось її вести в значно складніших умовах.

20 листопада 1919 р. комісія з польських справ Верховної ради Антанти підготувала проект договору між країнами Антанти та Польщі щодо Східної Галичини. Отже, «бажаючи покласти кінець нещасному конфліктові, який від довшого часу нищить Східну Галичину, та бажаючи завести в сім краю правління, яке ... забезпечувало би особисті, політичні і релігійні свободи його населення (а хіба ж ЗУНР їх не забезпечувала?! – Автори).... вважаючи, що Польща ... і тепер найкраще кваліфікована, щоб завести свobodне і правильне правління у Східній Галичині», – отже, виходячи з цих «вагомих» і «справедливих» аргументів, Антанта пропонувала Польщі мандатне управління цим українським краєм на 25 років. За Галичиною закріплювалась певна політична автономія [321, с. 160].

Текст цього договору навіть не було доведено до відома делегації ЗУНР у Парижі. Навіщо! Хіба ж Антанту цікавили українці-більшовики?! Делегація довідалась про нього тільки з газет і гаряче запротестувала, справедливо наголошуючи, що перш, ніж вирішувати долю будь-якого народу, треба хоч би запитати про це його самого.

Щоправда, цей договір не набув законної сили. Не погодилась його підписати сама Польща, домагаючись, щоб Верховна рада визнала Східну Галичину частиною Польщі, а отже, визначення правового статусу краю стало б внутрішньою справою Польщі.

Активні дипломатичні переговори повели польські державні діячі з владою УНР. Як згадує М. Лозинський, «уся преса Придніпрянщини з більшим або меншим натиском вказувала на потребу згоди з Польщею, формуючи відповідну громадську думку" [322, с. 173] 3-го жовтня, як зазначалось, до Варшави виїхала постійна дипломатична місія УНР на чолі з Андрієм Лівіцьким. 2 грудня 1919 р. ця місія видала декларацію, в якій зрікалася від імені Директорії Східної Галичини та українських земель на північ від неї на користь Польщі [323, с. 201]. Члени

місії – галичани не підписали цієї декларації і на знак протесту вийшли зі складу місії (Витвицький, Горбачевський, Новаківський).

Ця декларація послужила правовою основою для укладення 21 квітня 1920 р. у Варшаві договору, підписаного від імені УНР міністром закордонних справ А.Лівицьким, від імені Польщі – міністром закордонних справ Я.Домбським.

Договір містив такі умови: 1. Польський уряд визнавав право УНР на незалежне існування на території, межі якої будуть визначені договорами УНР з сусідами. Польща визнавала Директорію і Головного отамана С.Петлюру найвищою владою УНР. 2. Кордони між УНР та Польщею встановлювалися вздовж р. Збруч, а далі – вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією. 3. Обидва уряди зобов'язувалися не укладати жодних міжнародних договорів, спрямованих на шкоду обох держав. 4. Взаємне забезпечення культурно-національних прав обох національностей. Аграрне питання буде в Україні розв'язане конституцією. Має бути між обома державами укладена військова конвенція і т.д. [324, с. 53]

Отже, за визнання своєї влади С.Петлюра та інші тодішні керманічі України зреклися Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся на користь Польщі.

Цей крок Петлюри викликав хвилю обурення в усій Галичині та широких політичних колах української еміграції. Він мав дуже далекосяжні негативні міжнародно-правові наслідки для Галичини.

Польсько-українська війна з більшовиками 1920 р., як відомо, закінчилася для союзників невдало.

У липні 1920 р. розпочалися польсько-радянські мирні переговори, які відбувалися спочатку під Мінськом, а потім були перенесені у Ригу. В переговорах брала участь делегація Радянської України на чолі з Д.Мануїльським. Характерно, що крім нього самого ніхто з членів делегації навіть не знав української мови [325, с. 56]. УНР хоч і надіслала в Ригу на

переговори делегацію (її очолював С.Шелухін), однак проти її участі в переговорах виступили як Росія, так і Польща.

12 жовтня 1920 р. у Ризі був підписаний договір про перемир'я і прелімінарні умови миру між РРФСР, УРСР та Польщею, згідно з яким кордон між ними був встановлений так, що під владою Польщі знову опинились вся Західна Україна і Західна Білорусія. Остаточний мирний договір був підписаний на таких же умовах між радянською і польською сторонами 21 березня 1921 р. у Ризі.

Зазначимо, що і тоді, у 1920-1921рр., Польща не одержала повних прав на Східну Галичину, а виступала там тільки як тимчасовий правитель, бо згідно зі ст.91 Сен-Жерменського договору, підписаного ще 10 вересня 1919 р. між державами Антанти, з одного боку, та Австрією – з другого, суверенні права над Східною Галичиною поки що залишались в Антанти.

Прибувши до Відня, Є.Петрушевич скликав нараду послів УНРади, які там перебували. Прибув сюди і заступник голови делегації УНР у Парижі В.Панейко. Є.Петрушевич і В.Панейко інформували послів УНРади про стан справ. Характерно, що незважаючи на антигалицьку діяльність влади УНР, нарада одноголосно висловила за «сполучення всіх українських земель в одній самостійній і суверенній українській державі, ...бо українці Західної області хочуть ділити долю з придніпрянською Україною і з нею разом злучитися в тій державно-правній формації, яку виборє собі український нарід...» [326, с. 203]. Прийнято і вислано у Варшаву протест з приводу декларації місії А.Лівицького та протест з приводу запропонованого Антантою договору з Польщею щодо Східної Галичини [327, с. 203].

У Відні Є.Петрушевич утворив «закордонний галицький уряд», або «уряд диктатора ЗУНР», який складався з чотирьох міністрів: закордонних справ (С.Витвицький, потім – К.Левицький); фінансів, торгівлі та промислу (В.Сінгалевич); преси і пропаганди (К.Левицький, потім – О.Назарук),

закордонних справ (В.Панейко). До складу уряду входили також Військова канцелярія (Я.Селезінка) та Президіальна канцелярія (Л.Петрушевич) [328, с. 112]. Є.Петрушевич та уряд ЗУНР не лише піклувалися про численну галицьку еміграцію. Основним їх завданням було відстоювати справу Східної Галичини, Західноукраїнської держави (ЗУНР) на міжнародній арені.

Документи Центрального державного історичного архіву у м. Львові та інші матеріали засвідчують про їхню активну дипломатичну діяльність, спрямовану на боротьбу за відновлення української державності. Вони посилали свої делегації, численні ноти, заяви, протести до міжнародних конференцій у Ризі, Парижі, Генуї та ін. [329, с. 1]. Дипломатичні представники ЗУНР у США, Канаді, Франції, Німеччині, Англії, Чехословаччині, навіть Бразилії, Аргентині та інших країнах домагалися відновлення української державності. Це завдання було однією із причин поїздки за океан митрополита Андрея Шептицького у вересні 1921 р.

Зауважимо, що організатором, душею цієї активної міжнародної діяльності західноукраїнської влади був Є.Петрушевич. Він неодноразово надсилав звернення до населення Галичини із закликом продовжувати боротьбу з окупаційним режимом; у різних європейських газетах і журналах публікував матеріали про Східну Галичину та боротьбу її населення за незалежність тощо [330, с. 56].

Після повернення у Париж В.Панейко, виконуючи вказівки наради послів УНРади та Є.Петрушевича, оголосив про вихід галичан зі складу делегації УНР і створення окремої місії ЗУНР [331, с. 204], яка продовжувала активну діяльність серед політичних чинників країн Антанти.

Еміграційна влада ЗУНР вислала до Риги на польсько-російські переговори свою делегацію на чолі з К.Левицьким, яка протестувала там проти вирішення сторонами справи державної приналежності Східної Галичини без волі її населення, одначе договірні сторони не взяли протесту до уваги. Тоді делегації

Східної Галичини і Білоруси (яка теж прибула у вересні 1920 року до Риги) видали спільну ноту «До всіх» і спільний протест з приводу «імперіалістичного захвату їх земель на основі Ризького прелімінарного договору» [332, с. 215].

У листопаді 1920 р. Є. Петрушевич вислав делегацію на засідання Ліги Націй у Женеві. Вона вручила там ноту в справі Східної Галичини та зустрілася з багатьма діячами різних країн.

Внаслідок цих заходів Рада Ліги Націй 23 лютого 1921 р. розглянула справу Східної Галичини і прийняла рішення, що Східна Галичина не є частиною Польщі, останній не дано мандата «завести адміністрацію тої країни», бо Польща «є тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини». Вирішено питання «щодо визначення правного становища Галичини і відносин в тім краю передати Раді послів" [333, с. 216].

Це був, безперечно, значний дипломатичний успіх еміграційної влади ЗУНР, в якій знову воскресли надії на відновлення української державності. Нею був розроблений «Проект основ державного устрою Галицької Республіки» [334, с. 45], який 30 квітня 1921 р. запропоновано Раді послів Антанти та Раді Ліги Націй.

Цей проект Конституції Галицької Республіки складався з 12 розділів (42 статті). Державна її територія мала обнімати українські землі від Збруча по Перемишль включно. Кордон з Польщею пролягав би по річці Сян. «Державними народностями є українці, поляки, євреї, що користуються рівними правами в області політичного життя. Інші народності творять національні меншості, що їх права і охорону запоручає (гарантує. – Автори) конституція.» За формою правління Галицька Республіка мала бути демократичною парламентарною республікою. Законодавча влада належала парламенту – Державній Раді, обраній на 5 років громадянами на підставі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорціональною системою виборів без різниці статі, національності, віросповідання тощо.

Вибори делегатів (послів) парламенту повинні проходити окремо серед народностей, тобто кожна з них обирала пропорційно до своєї кількості делегатів і, відповідно, кожна з них мала б представників у парламенті. Парламент обирав голову-президента і 4-х його заступників – віце-президентів. Президент повинен бути українцем, а щонайменше один віце-президент – поляком і один – євреєм.

Крім цього, передбачався пост одноособового глави держави – Президента Галицької Республіки. Він повинен був обиратися прямими виборами всім населенням країни строком на 6 років. Президент формував уряд, який був вищим виконавчим органом країни. При цьому слід було «узгляднювати національну проблему», тобто національні меншини повинні бути мати в уряді своїх міністрів. Президент і уряд несли відповідальність перед парламентом.

Внутрішньою урядовою мовою мала стати українська, а зовнішніми урядовими мовами – українська, польська і єврейська. За національними меншинами закріплено право звертатися в усі державні органи та інституції рідною мовою, і обов'язок цих органів відповідати людям тією ж мовою. Місцевій владі, де компактно проживали національні меншини, надано право «встановлювати для себе внутрішню урядову мову», тобто мову цих національностей.

Службовцями державних органів та інституцій могли «бути іменовані лише громадяни держави, що володіють щонайменше двома мовами національностей держави».

Початкові (народні) та середні й професійні школи мали бути «зorganizовані зокрема для всіх трьох головних народностей, а науки в цих школах мається подавати у рідній мові учеників». Щодо вищої школи – університетів, інститутів, то «вони є для всіх доступні..., а їх устрій уладжують окремі закони».

Далі проект передбачав створення для реалізації державної самостійності Галицької Республіки «міжкоаліційної комісії

Антанти» та «адміністративної ради», до якої українці делегують 7 своїх представників, поляки Східної Галичини – 3, євреї – 2.

Можна б наводити й інші положення «Проекту основ», але й наведених достатньо, аби ще раз категорично заперечити обвинувачення влади ЗУНР у «буржуазному націоналізмі» та антинародності. Наголосимо, що такі обвинувачення абсолютно не відповідають дійсності, засновані на політичному кон'юнктурництві, що по суті є грубою фальсифікацією нашої історії. Навпаки, політика ЗУНР, подобається це комусь чи ні, від самого початку і до кінця базувалася на продуманих врівноважених демократичних принципах і засадах, на основі справедливості та поваги до всіх націй, була спрямована на захист національних і релігійних інтересів усіх народів, які проживали на західноукраїнських землях.

Проте ні Ліга Націй, ні Рада послів Антанти аж ніяк не поспішали повернути Східній Галичині державність. Щоправда, держави Антанти, уступаючи домаганням влади і населення ЗУНР, різних політичних чинників, демократичної преси, вирішили порушити справу Галичини на міжнародній конференції в Генуї, що мала відбутися навесні 1922 р. Для розгляду і підготовки відповідного рішення ця проблема була передана для вивчення в окрему підкомісію. Але Генуезька конференція не завершила роботу через взаємні незгоди представників західних держав і радянської Росії. Галицьку справу знову відкладено.

Восени 1922 р. в Польщі мали відбутися вибори до Сейму. В зв'язку з цим 10 вересня Є.Петрушевич опублікував до українського населення Галичини заклик про бойкот виборів. Він знайшов відгук серед широких верств українців. Польська влада у зв'язку з цим пробувала через своє міністерство закордонних справ досягти з еміграційною українською владою якоїсь згоди. Є.Петрушевич погоджувався на такі контакти, але більшість членів уряду висловилося проти них, небезпідставно

вважаючи, що полякам довіряти не можна. В українців, крім того, ще залишалась надія, що Антанта, яка сама проголосила принцип самовизначення народів, зрештою справедливо вирішить справу Східної Галичини [335, с. 76].

Та у зв'язку із зміцненням влади більшовиків у Росії, Білорусії, Україні, інших частинах колишньої Російської імперії, західні держави намагались якнайшвидше створити між ними і собою міцний бар'єр. Важливою ланкою цього бар'єру мала бути Польська держава, і чим вона була б міцніша – тим краще. Особливо в цьому плані старалась Франція, яка, крім того, хотіла бачити у Польщі надійного союзника-сателіта на східних кордонах Німеччини – історичного ворога Франції.

Західним державам потрібно було тільки якоїсь вагомої підстави, щоб розв'язати проблему Східної Галичини на користь Польщі. Справа для Франції та Польщі полегшувалась тим, що ліберальна партія у Англії на парламентських виборах 1922 р. потерпіла поразку і її лідер, прем'єр-міністр Англії Ллойд-Джордж, який до цього часу протривав домагаючись Франції і Польщі щодо Східної Галичини, був змушений піти у відставку.

Незабаром була знайдена і формальна підстава для розв'язання питання щодо Галичини. 26 вересня 1922 р. польський сейм прийняв закон про воєводську автономію у Східній Галичині та утворення тут українського університету [336, с. 1553]. Той факт, що закон так ніколи й не був втілений у життя, західні держави вже не цікавив. Знову активізували діяльність у політичних сферах Європи польські дипломатичні представництва і місії [337, с. 111]. Раду послів Антанти всіляко переконували, що польські власті сповнені добрих намірів створити українцям усі умови для їх культурного та іншого розвитку.

10 березня 1923 р. політичний комітет Ради міністрів Польщі визначив умови, на яких він хотів би затвердження східних кордонів Польщі, остаточно на той час ще не визначених. У цьому документі зазначалося, що «Польща...

прагне і буде прагнути до врегулювання відносин у так званій Східній Галичині, беручи до уваги національні права і потреби місцевого населення» [338, с. 115].

І ось 14 березня 1923 р. на пропозицію спеціальної комісії Ради послів Антанти, остання признала Східну Галичину без жодних застережень Польщі. Цей документ підписали: Р.Пуанкаре (Франція), Р.Авеззала (Італія), Е.Філіпсон (Англія), Матсуда (Японія).

Рішення Ради послів про анексію Східної Галичини Польщею з обуренням зустріла демократична громадськість світу. Преса багатьох країн розцінила його як акт насильства над волею українського населення краю, яке, за визначенням австрійської газети «Wiener Ring», постійною національно-визвольною боротьбою дало яскравий доказ небажання визнавати польську окупацію [339, с. 34]. Відомий французький письменник Ромен Роллан назвав це рішення «одним з тих політичних злочинів, з яких зшиті договори з 1919 і наступних років» [340, с. 76]. Рішучий протест висловили також радянські уряди Росії та України, заявивши, що це є актом насильства над волею західноукраїнського населення і тому рішення Ради послів Антанти для Радянських республік не має сили [341, с. 241].

Хвиля обурення прокотилась по всій Східній Галичині. Відбулись численні віча протесту та походи. 18 березня, зокрема, грандіозне 40-тисячне віче і демонстрація протесту відбулися у Львові. Присутні поклялися не скоритися іноземним окупантам і продовжувати боротьбу за звільнення рідного краю. Присягу приймав найстаріший посол УНРади 80-річний Юліан Романчук [342, с. 74].

Після прийняття Радою послів Антанти цього ганебного рішення втратили сенс існування українська влада ЗУНР і її дипломатичні представництва за кордоном.

У травні 1923 р. президент Є.Петрушевич розпустив уряд, усі інші органи і установи, а також дипломатичні

представництва і місії ЗУНР [343, с. 77]. Цю дату слід вважати конечною в героїчній і трагічній історії існування та діяльності ЗУНР.

Однак боротьба народу Східної Галичини не припинялась. «Власна держава, хоч і не довго існувала, переродила населення Західних земель, – писав учасник тих подій М.Заклинський, – виростила у великій його частині державницьку настанову і уможливила його гідну постанову й опір проти пізнішої польської неволі та дала силу нашим революційним організаціям – УВО, ОУН і врешті найважливішій – УПА» [344, с. 75].

Після припинення діяльності еміграційної влади і органів ЗУНР більшість їх діячів повернулися до краю. Тільки президент Євген Петрушевич вважав, що є уповноваженим УНРади, яка наділила його певними обов'язками і не звільнила від їх виконання, зокрема до кінця служити рідному народові. Він і далі проводив у Відні велику дипломатично-пропагандистську діяльність, видавав друкований орган – газету «Український прапор». Коли під тиском польської влади спочатку Австрія, а потім Чехословаччина відмовили йому в проживанні, він переїхав до Берліна, де жертвовно продовжував діяльність, поки вистачило коштів і сил. Помер Євген Петрушевич у злиднях, там же, в Берліні, на 77-му році життя (29 серпня 1940 р.), де і похований.

Як заповіт залишив він слова, виголошені 1923 р. на засіданні Ліги Націй: «Самими голослівними заявами і протестами, самим пасивним чеканням на ласку світу український народ нічого не досягне, коли не докаже своєї волі до державної незалежності активною боротьбою» [345, с. 78].

Які ж висновки можна зробити з усього сказаного, чого вчить нас досвід 1918-1923 рр. Передусім виникає запитання: чому в період, коли почали розпадатися багатонаціональні імперії, т.зв. тюрми народів, і майже всі нації Східної Європи, утому числі зовсім невеликі – фіни, литовці, латиші, естонці та

інші домоглися незалежності, а 30-мільйонному українському народу не вдалось цього зробити?

Розглядаючи основні причини невдачі українського народу в національно-визвольних і державницьких змаганнях, необхідно взяти до уваги внутрішні та зовнішні, об'єктивні й суб'єктивні обставини, а також різні соціально-економічні, політичні умови життя і боротьби східних та західних українців.

На сході України основними причинами поразки були, очевидно, внутрішні: це відставання і нерозвиненість процесу національного відродження народу, прихід до влади ідеалістичних, патріотично налаштованих, але недосвідчених в політиці та процесі державотворення інтелігентів, які почали діяти, перш ніж зрозуміли, чого вони прагнуть; що ніяк не могли вирішити, яка мета важливіша: соціальні зміни чи національне визволення. Далі – це слабкість соціальної бази українського руху 1917-1920 рр. Це численні помилки, прорахунки або й пряма практична бездіяльність вождів українського народу в той час, зловживання політичними дискусіями, парламентськими дебатами, зведення особистих поррахунків, боротьба за здійснення особистих політичних амбіцій.

Щоправда, це все якоюсь мірою має виправдання. Правильно писав видатний зарубіжний український історик і політолог Іван Лисяк-Рудницький ще у 70-х роках: "Між молодими національними державами, які виринули у Східній Європі під кінець першої світової війни, жодна не була обтяжена такими труднощами, як Україна. Вбивча рука російського царизму викривила і припізнила нормальний розвиток країни. Українство вгиналося в 1917 році під тягарем велетенських історичних занедбань, і весь цей тягар треба було підняти нараз, тоді як інші бездержавні нації мали змогу розв'язувати ці вступні проблеми степенево, впродовж кількох десятиліть. Наприклад, у старій Росії не існувало ані однієї школи з українською мовою навчання. Україна стала рівночасно

перед такими неспівмірними завданнями, як, з одного боку, створення мережі народних шкіл, а з другого – формування самостійного державного апарату, армії, дипломатичної служби. Можна додати, що імперська Росія, що в її тіні так довго довелося жити більшості українського народу, була надзвичайно поганою виховною установою щодо підготовки населення до самоуправління та політичної зрілості" [346, с. 42].

Зазначає Іван Лисяк-Рудницький і значний негативний ефект "підривної пропаганди, що виходила з Москви та перешкоджала консолідації демократичної Української Народної Республіки" [347, с. 43].

І до цього всього – пряме збройне втручання зовнішніх антиукраїнських сил – російських більшовиків та білогвардійців, поляків. Однак, на нашу думку, якби українська держава на великій Україні була міцна й організована, то вона змогла б захиститися від цього нашестя.

Інакше виглядали справи на західноукраїнських землях. За силою національного руху, розвитком національної свідомості та патріотизму західні українці, як наголошують дослідники, вт.ч. зарубіжні, не поступалися іншим східноєвропейським народам, котрі завоювали незалежність [348, с. 330]. До того ж вони вирізнялися організованістю, виконавською дисципліною.

Створена на західноукраїнських землях держава – Західноукраїнська Народна Республіка – була в державно-правовому розумінні належно організована, з налагодженим і достатньо чітко функціонуючим законодавчим, адміністративно-виконавчим, правозахисним апаратом. Створена була і належна їй правова основа. У цьому відношенні ЗУНР майже ні в чому не поступалася іншим новоствореним країнам Східної та Південно-Східної Європи. В основі всієї її діяльності містилися принципи Закону, Правди, Порядку і Справедливості. Встановлювались вони в республіці не насильством і терором, який у деяких її сусідів був введений у

ранг державної політики, а через взаємне порозуміння, злагоду, переконання, тобто через демократичні суспільні механізми.

Всі державно-правові акти та документи ЗУНР проголошували принципи народного суверенітету, народовладдя, намагалися встановити національну рівність і справедливість, називали конкретні шляхи їх досягнення. Звісно, чимало рішень і законодавчих актів мали незакінчений характер, були тимчасовими, зумовленими факторами війни. Бо ж остаточно вирішувати майбутній державний та суспільно-економічний лад мав або сейм Західної України, або Всеукраїнські Установчі збори.

І ще раз категорично заперечимо проти фальшивих звинувачень влади ЗУНР у буржуазному націоналізмі, антинародності тощо. Нічого подібного тут не було і в помині. Навпаки, у всіх дотичних нормативних актах, практичній діяльності постійно фігурувала не показова, а реальна турбота про національну рівноправність, забезпечення і гарантування всім національним меншинам, які населяли Західну Україну, тих самих прав, що й українцям.

Жодного випадку державного насильства над людьми інших націй, національної дискримінації, єврейського погрому чи чогось подібного не було: навіть щодо поляків, з якими йшла війна і які щодо українців, зокрема полонених і цивільного населення, поводитись брутально, нещадно [349, с. 390]. Даремно польська влада після зайняття тих чи інших місцевостей запопадливо опитувала польське населення, чи чинили українці «морди і гвалти», тобто терор, вбивства і розбої щодо поляків – такого майже не було, [350, с. 162] якщо не брати до уваги, звичайно, «акцій» кримінальних злочинців. Не був закритий жоден костел, жодна синагога, школа, бібліотека. Не заборонена жодна польська газета тощо.

Широким був спектр політичних прав і свобод, проголошених законодавством ЗУНР: це й свобода слова, друку, мітингів і зборів, недоторканість особи, свобода організації

будь-яких союзів, товариств і партій, свобода преси і видання будь-якої літератури, це встановлення загального, рівного, прямого виборчого права, таємного голосування, пропорційної виборчої системи тощо. Хіба навіть тільки ці права, проголошені у воєнний час, не дають нам підставу назвати ЗУНР справді народною, демократичною республікою? А безпрецедентний у світовій державно-політичній системі факт гарантування за кожною національною меншиною на виборах вищих і місцевих органів влади певної, пропорційної до її чисельності, кількості депутатів? А пропозиція влади ЗУНР кожній національній меншині утворити у складі українського уряду національні міністерства-секретаріати? Таких прикладів у ЗУНР можна назвати багато.

Не було також між різними верствами населення ЗУНР гострих та складних соціальних протиріч. Як пише у спогадах наддніпрянець М.Капустянський, «галицький народ не був розбещений революційними гаслами... Народні маси й інтелігенція йшли поруч один одного, підтримуючи і борючися спільним фронтом..., тому галицький уряд мав глибоке коріння в населенні...» [351, с. 22].

Звичайно, керівництво ЗУНР припустилось і багатьох серйозних помилок. Це певна політична нерішучість, політика вичікування, відкладення на пізніші часи розв'язування гострих соціально-економічних проблем, неенергійне, нерішуче ведення війни, м'якотілість, зайва толерантність щодо нещадних ворогів, і головне – майже сліпа віра у всемогутність і справедливість Антанти, тобто надія на когось, а не на власні сили, на свій народ.

Основною ж причиною поразки ЗУНР були не згадані нами, а агресія набагато сильніших ворогів – Польщі та Румунії, тобто зовнішні причини. Якби не ця агресія, то доля не тільки Західної, а й, напевне, Східної України склалась би цілком інакше й українці вже давно мали б свою державу, що гідно

стояла б у ряді, сміємо думати, найрозвиненіших демократичних держав Європи.

Одначе поряд з гіркотою тяжкої поразки цей час, 1918-1923 рр., приніс українцям і певні здобутки. Значно зросла, зокрема на Східній Україні, національна свідомість, яка поширилася на всі верстви суспільства. Народ здобув, упевненість у власних силах, почуття поваги до себе, почуття самоцінності. За ці роки і після них здійснилася якщо й не переможна соціально-політична, то хоч національна революція. І це був великий крок вперед, крок до державності. Цей період, притаманні йому події створили реальну основу для наступного періоду боротьби, появи плеяди відданих борців-патріотів за національне визволення, відродження української соборної держави.

Встановлення, суть та діяльність радянської влади в Україні (1917-1922 рр.)

§ 1. Встановлення і розвиток радянської влади в Україні (1917-1922 рр.)

Внаслідок збройного повстання в Петрограді 25 жовтня 1917р., а згодом у всій Росії було проголошено владу рад. Але реальну владу дуже швидко, майже непомітно, зосередило керівництво більшовицької партії на чолі з В.Леніним. Він став головою нового уряду – Ради Народних Комісарів (РНК). Проте вищі радянські органи ще мали в своєму складі представників інших ліво соціалістичних партій. До Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) увійшло, зокрема, 10 делегатів від рад України, в тому числі В. Аверін, Г.Петровський, В.Примаков, П.Старостін та ін. [1, с. 172]. Це засвідчило, що даний орган зазіхав на поширення влади на Україну. При цьому склад і політика Української Центральної Ради (УЦР) мали б бути змінені відповідно до нової влади. Це, за задумом більшовиків, мало б бути досягнуто шляхом перевиборів УЦР, внаслідок яких вони отримали б у ній більшість.

Але чи були політичні та соціальні умови для встановлення радянської влади в Україні? Відповідь на це питання дали загальні демократичні вибори до Всеросійських установчих зборів у листопаді 1917 р. Більшовики дістали тут лише 10% голосів, а українські соціалісти-революціонери та українські соціал-демократи – 75% [2, с. 27].

Аналізуючи результати виборів, «вождь» революції констатував; «дані про вибори до Установчих зборів показують, що ще в листопаді 1917 року на Україні здобули більшість українські есери і соціалісти (3,4 млн. голосів + 0,5 = 3,9 млн.

проти 1,9 млн. за російських есерів при загальній кількості голосів на всій Україні 7,6 мільйонів)» [3, с. 18].

Селянство України становило тоді 85% її населення і через свою Селянську спілку приєдналося до УЦР [4, с. 215]. Відомий більшовик Микола Скрипник з цього приводу писав: «українське селянство за часів Жовтня ще не розшарувалося класово і являло собою майже на всій території України неусталену революційну стихію, що була ще під впливом ...лозунгів діячів Центральної Ради» [5, с. 153]. Пролетаріат становив меншість серед населення. Промислові робітники в Україні були переважно росіянами, євреями, зрусифікованими українцями та ін. Тому в організаціях більшовицької партії в Україні, що спиралися на робітників, вони становили 75% [6, с. 304]. Як зазначив один із перших істориків більшовицької партії та її ветеран Микола Попов, «більшовики на Україні були партією росіян і зрусифікованого пролетаріату», чужого українським масам [7, с. 127]. Вони мали вплив переважно в зрусифікованих районах України, зокрема на підприємствах вугільно-металургійного комплексу Донбасу і Придніпров'я, в Харкові та деяких містах півдня України. В жовтні 1917 р. в Україні більшовики налічували близько 55 тис. [8, с. 225], зокрема у Донбасі та Придніпров'ї – понад 20 тис, Катеринославській губернській організації 22 тис, Харкові – 3 тис, Києві – 4 тис, Одесі – 3,4 тис. [9, с. 169]. Але це було мало, тому російські більшовики вживали великих зусиль, щоб поширити в Україні декрет про землю і так дістати підтримку українського селянства. Тільки агітаційний відділ Петроградського Військово-революційного комітету (ВРК) за місяць (з 25 жовтня по 25 листопада 1917 р.) скерував в Україну 50 агітаторів. У середині листопада Центробалт за вказівкою ЦК РСДРП(б) відрядив сюди велику групу матросів-агітаторів [10, с. 202]. Проте основна маса селян ще продовжувала зв'язувати сподівання з національно-революційними силами у ЦР.

ЦК РСДРП(б) вважав, що радянська влада в Україні може бути встановлена рішучим використанням наявних політичних і військових сил, якщо вони дістануть допомогу безпосередньо з радянської Росії. У «Циркулярному листі місцевим партійним організаціям з питань практичної роботи» на початку грудня 1917 р. вимагалось «...щоб Ради прямо висловлювалися, чи підтримують вони нову революційну владу, тому, що тільки революційні Ради можуть проводити політику Народних комісарів. Всі ради, що не висловилися за підтримку нової революційної влади, повинні бути переобрані» [11, с. 44]. Для здійснення цих планів лише за листопад 1917 р. ЦК РСДРП(б) направив тільки на допомогу більшовикам Донбасу 24 агітатори [12, с. 176]. Однак навіть у таких регіонах, де більшовики мали певний вплив, їм доводилося вдаватися до насильницьких методів захоплення влади іменем рад. Самі ж ради здебільшого не виявляли готовності до встановлення свого повновладдя. Так, 17 листопада пленарне засідання обласного комітету рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів відхилило більшовицьку вимогу переходу влади до рад у Донбасі та Криворіжжі. В Юзівській раді, наприклад, на її пленумі, де з 162 депутатів було 50 більшовиків, 31 жовтня прийнято резолюцію, що засуджувала Петроградське збройне повстання [13, с. 177].

Для того, щоб втримати владу там, де вона фактично перейшла до них, більшовики утворювали революційні штаби, військово-революційні комітети, використовуючи їх як бойові штаби, що мали застосовувати військово-диктаторські методи для придушення будь-якого політичного опору. Спроба захоплення влади такими засобами була зроблена й у Києві в жовтні 1917 р. В цей час тут утворилося три табори, кожен з яких претендував на владу – Центральна Рада, ради робітничих і солдатських депутатів, яких очолювали більшовики, і штаб Київського військового округу з офіцерством, що орієнтувалося на збереження «єдиної і неподільної» Російської держави і тому

неприхильно ставилося до «сепаратиської» УЦР. Жодна з цих сил не контролювала становища в столиці України. Криза влади виступала тут виразно й наочно. 25 жовтня на засіданні Малої ради з участю представників різних політичних і громадських організацій було створено Крайовий комітет охорони революції в Україні, який підлягав ЦР. До комітету, поряд з представниками УЦР і українських політичних партій, увійшли представники російської та єврейської «демократії», серед них – більшовики Г.Пятаков, Й.Крейсберг, В.Затонський [14, с. 22]. Знаходячись в меншості, більшовики почали готуватися до захоплення влади. Але штаб КВО випередив їх. Отримавши з фронту підтримку (козача дивізія та загони чехословаків), він розбив повстанців. Зате УЦР зберегла сили. В цих умовах ради були схильні підтримати її як противагу російському великодержавному офіцерству. 3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів Києва УЦР було визнано «крайовою», тобто загальноукраїнською владою. УЦР стала найвпливовішою політичною силою [15, с. 24].

У такій ситуації організації більшовиків в Україні за вказівками Петрограда поставили за мету домогтися мирним шляхом переобрання та переорієнтації УЦР. Саме в цьому і полягав зміст резолюції про владу в Україні, яку запропонувала більшовицька фракція на об'єднаному засіданні виконкому Київської ради робітничих і солдатських депутатів 3 листопада. Визнаючи УЦР за крайову владу в Україні, більшовики, однак, вимагали скликання з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України «для реорганізації Центральної ради у Центральну раду Рад робітничих і селянських депутатів». Наступного дня резолюція більшовиків була схвалена більшістю голосів на розширеному пленумі Київської ради робітничих і солдатських депутатів [16, с. 102].

Одночасно більшовики розгорнули широку пропагандистську кампанію проти УЦР та її політики. У своїй

пресі й на мітингах вони атакували її як буржуазну та контрреволюційну. УЦР була поставлена перед вибором: або капітулювати, або захищатися. Для цього їй була потрібна більша впевненість у широкій і надійній підтримці в розбурханих масах не тільки села, а й міста. Таку підтримку могло дати не тільки й не стільки проголошення програми, що мала б висунути на перший план соціальні вимоги цих мас, надаючи їм найрадикальнішого вигляду, а й рішучі акції на здійснення таких вимог. Проте УЦР як орган національної демократії не мала навіть такої програми, бо, становлячи собою коаліцію різних соціалістичних політичних партій і організацій, прагнула досягти компромісу поміж ними під знаком міжнаціональної згоди та мирного еволюційного розвитку шляхом реформ. Тому УЦР, сподіваючись утримати соціальний мир, лише засуджувала більшовиків за їх руйнівницьку політику. У заяві Генерального секретаріату ЗО листопада їх було названо «безвідповідальними людьми, які розуміють революцію як додання всякого організованого життя» [17, с. 28].

Політичний наступ більшовиків в Україні був узгоджений з діями уряду в Петрограді. Тільки від листопада до кінця грудня «питання про встановлення в Україні радянської влади» 29 разів обговорювалося російським Раднаркомом [18, с. 61]. Як відомо, Раднарком видав 4 (17) грудня «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради», щоб, серед іншого, повернути роззброєним радянським частинам і червоній гвардії відібрану в них зброю, а разом з нею – фактично здати владу більшовикам [19, с. 208].

Але цей тиск виявився недостатнім, бо більшовики України зазнали тоді кілька політичних поразок. На виборах до Всеукраїнських установчих зборів вони дістали лише 10% голосів, а націонал-демократичні українські партії – понад 70%. Ще важливішим було те, що більшовики не дістали переваги в самих радах. Сподіваючись саме на них, більшовики Києва виступили ініціаторами скликання Всеукраїнського з'їзду рад,

що мав оголосити й організувати радянську владу в Україні [20, с. 206]. УЦР дала згоду на проведення цього з'їзду у Києві. 25 листопада створене Київською радою робітничих і солдатських депутатів оргбюро опублікувало повідомлення про час Всеукраїнського з'їзду та визначало норми представництва місцевих рад.

Перший Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських та селянських депутатів розпочав роботу 4 грудня. Майже відразу виявилось, що його депутати не погоджуються "гроти" за приготуванням більшовиками сценарієм. Більшість становили, навіть при нерівному представництві, селяни, які переважно довіряли УЦР. Маючи серед 2500 делегатів 130 делегатів більшовики не дістали мандату на вищу владу, незважаючи на те, що ради робітничих і солдатських депутатів мали більше представників, ніж ради селянських депутатів (відповідно сім і чотири депутати від губернських, три і два – від повітових рад) [21, с. 108], що мало заздалегідь забезпечити перевагу депутатам, які перебували під впливом більшовиків, і, отже, «більшовицьке» розв'язання питань, поставлених (також заздалегідь) на порядок денний з'їзду, а саме – питання про самовизначення і про владу в Україні. Відповідне їх розв'язання мало визначити взаємовідносини між центром, яким визнавався радянський Петроград, і крайовою владою. Скликання Українських установчих зборів, вже б, на думку більшовиків, нічого не змінило і при розв'язанні питання влади на «петроградський» зразок набувало другорядного значення.

Однак більшість делегатів погодилася довірити УЦР проведення соціальних і політичних реформ, а також скликання в Україні установчих зборів для остаточного встановлення нового державного і соціального ладу. Вимога більшовиків про переобрання УЦР була відкинута.

З'їзд висловився за створення «всеросійської федеративної влади», але на чолі з «однорідно-соціалістичним урядом», що мав об'єднати всі ліві партії і заперечив «законність»

жовтневого перевороту та більшовицького уряду, його зазіхання вважати вищою владою на території всієї дореволюційної Росії [22, с. 73]. Такі рішення були не на користь більшовицької меншості на з'їзді. Крім того, саме в цей час російський радянський уряд надіслав до УЦР ультиматум з вимогами підпорядкування. УЦР заявила, що він містить загрозу нападу військ російського уряду, який йде по старій царській стежці придушення України [23, с. 73]. Навіть більшовики-делегати не могли дати пояснення ультиматуму, про який вони не були попереджені.

Різні шляхи української революції, що їх обрала більшість і меншість, на з'їзді розходилися настільки, що згодом штовхнули українське суспільство на братовбивчу боротьбу. Більшовики обрала саме її. Це пояснювалося, зокрема, тим, що вони не зуміли – бо й не хотіли – збагнути всієї глибини значення своєї поразки на Всеукраїнському з'їзді рад. Ця поразка не була випадковою, а наслідком всієї попередньої їх історії, в якій вони не зуміли стати частиною національного руху, не визнаючи його самостійного минулого і самостійності його майбутнього.

За спостереженням сучасного чеського дослідника Ф.Сіліцького, «більшовизм і його теоретичне виявлення – ленінізм ніколи не виступав як національний рух; він завжди представляв всеімперську партію» [24, с. 70]. Тому більшовики «ніколи не були національною партією того або іншого неросійського народу» [25, с. 33].

Національний рух як рух політичний розгортався скрізь у Росії незалежно від більшовиків, на основі власного історичного досвіду і з власним політичним представництвом, ідеалами і засобами боротьби. Більшовизм дожовтневого часу ніколи не звертався до них. Це впливало з партійної доктрини, яку визнавала більшість його прихильників. Згідно з нею, всі основні соціальні суперечності мали бути розв'язані лише великою загальноросійською і навіть світовою революцією,

керованою пролетаріатом, а точніше – тією його частиною, яка визнавала керівництво більшовицької партії, та залізною диктатурою тієї меншості, що її мала встановити революція. Національне питання одночасно розв'язувалося й усувалося цією революцією, бо вона встановлювала рівність поміж націями, які віддячували за це добровільним злиттям у спільності наднаціональної великої держави. Більшовики в Україні здебільшого продовжували вперто дотримуватись цих поглядів, і поразка на Київському з'їзді була в їх розумінні або результатом контрреволюційної змови, або непорозумінням, яке слід якнайшвидше виправити.

Потрібний був час, щоб зрозуміти справжній зміст і уроки цих подій. Це визнав згодом один із перших партійних істориків українського більшовизму М.Попов. Він писав, що ця партія «після Жовтня не могла в Україні взяти владу у свої руки, бо не була ще досить міцна. Вона мала проти себе з'єднаний фронт українських національних соціалістичних партій, що спиралися на компактні маси української дрібної буржуазії, насамперед селянства» [26, с. 125]. До того ж, як визнав М.Попов, у більшовиків не було досвідчених українських кадрів і сталого зв'язку з українськими масами; для українських трудящих вони були російською, тобто чужою партією [27, с. 127]. Проте вони наполегливо рвалися до влади, вважаючи, що революція освячує ці зазіхання.

Отже, разом із фракцією лівих російських соціалістів-революціонерів вони покинули Київський з'їзд і переїхали до Харкова. В Харкові делегати з Києва об'єдналися зі з'їздом рад Донецького та Криворізького басейнів. Обидва з'їзди вирішили вважати себе справжнім Першим Всеукраїнським з'їздом рад. Він проходив 11-12 (24-25) грудня 1917 р. На ньому було 200 делегатів, які представляли 89 рад (з 300, що існували в Україні) і військово-революційних комітетів. З'їзд проголосив встановлення більшовицької влади в Україні. Щоб наголосити, що більшовицька влада вважає себе невід'ємною частиною

революційного процесу, розпочатого російським Жовтнем, з'їзд поширив на Україну рішення II Всеросійського з'їзду рад та російського уряду. З'їзд обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК). 35 з 41 його членів були більшовиками: Ф.Сергєєв (Артем), Є.Бош, М.Данилевський, П.Загребельний, І.Кулик, Л.Пятаков, П.Решетько, О.Ємельянов, М.Тарногородський, Ю.Тиняков та ін.; 4-лівимієсерами (Є.Терлецький, С.Шелудько та ін.). Головою ЦВК рад України обрано лівого українського соціал-демократа Ю.Медведева. На з'їзді був створений також більшовицький уряд України – Народний секретаріат, до складу якого увійшли Артем, С.Бакинський, Є.Бош, В.Затонський, М.Скрипник, Є.Терлецький та ін. [28, с. 214].

Народний секретаріат негайно проголосив Україну «федеративною частиною Радянської Росії». Це відповідало не тільки бажанням більшовиків, а й такому стану речей, коли їх влада, влада меншості могла існувати в Україні тільки у випадку, якщо б її встановила і підтримала військово-політична сила російського більшовизму, що розпочала боротьбу з УЦР.

Характерно, що навіть харківські більшовики розглядали перший радянський уряд України як допоміжне знаряддя у цій боротьбі і ставилися до нього зневажливо. Делегатів з Києва розмістили у порожніх камерах колишньої каторжної в'язниці, в холоді, без світла, в бруді. Народному секретаріату також не дали власного приміщення, «найвища» влада більшовицької України тулилася в приймах «підлеглою» їй губернського органу влади [29, с. 40]. У спогадах з цих днів Євгенія Бош нарікає, що ця відсутність активної підтримки їх керівними харківськими товаришами дуже ускладнювала роботу ЦВК та більшовицького уряду, змусивши їх відразу після повалення УЦР переїхати до Києва, а згодом кочувати з міста до міста [30, с. 42]. До цих українських міст уряд йшов слідами наступаючої Червоної армії, головні сили якої становили війська з Росії. Хоча народним секретарем військових справ у більшовицькому уряді був поставлений молодий Юрій Коцюбинський, син великого

українського письменника, але йому не дали в розпорядження жодних українських військ, хоч російському командуванню радянських військ – В.Антонову-Овсієнку і М.Муравйову були підпорядковані також окремі загони червоногвардійців та червоного козацтва, на вербовані в Україні [31, с. 40]. Перші ешелони російських військ прибули до Харкова вже 9 грудня, а 11 – головнокомандувач російськими більшовицькими військами В.Антонов-Овсієнко, якому В. Ленін рекомендував, до речі, першу частину прізвища (російську) зняти. Харків став їхнім форпостом.

Відомий зарубіжний дослідник Іван Майстренко, аналізуючи ці події, зазначав, що російський більшовицький уряд не хотів, щоб його війна з ЦР виглядала як національна війна Росії з Україною. Участь українського більшовицького уряду мала надати їй характер класової війни в середовищі самої української нації. Але за спостереженням Павла Христюка, який був свідком подій, у цій війні місцеві більшовицькі елементи відігравали дуже незначну роль. Вони тільки давали своє ім'я, свій прапор для прикриття окупаційної політики більшовицької Росії в Україні [32, с. 118].

17 грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення влади Центральної Ради. Вже наступного дня було створено комітет боротьби з контрреволюцією в Україні («власне» ЧК) [33, с. 33]. Дії нової, «справжньої» влади відразу виявили спотворення нею понять «класової боротьби». Захопивши Київ, червоні війська, якими командував колишній царський офіцер і революційний авантюрник М.Муравйов, розпочали масові переслідування і розправу з усіма, хто був зв'язаний з українським національним рухом. Навіть розмова по-українськи стала чимось підозрілим і гідним карі. В Києві було без суду знищено, за різними оцінками, від 2 до 5 тис. осіб, здебільшого невинних людей [34, с. 122]. Так діялося й на інших «визволених» теренах. Боротьба з «націоналістичною українською контрреволюцією» стала в ці перші часи

більшовизму в Україні, за словами В.Винниченка, «суттю і змістом імперіалістичної більшовицької політики», яка відновлювала гірші традиції царату [35, с. 279]. Вона відвертала від більшовиків і ті верстви трудящих, котрі повірили у проголошені більшовицькою владою гасла докорінних соціальних перетворень. Проте й самі спроби здійснення цих перетворень виявилися згубними за своїми засобами і наслідками. Насамперед, це проявилось у курсі на негайну і повну реалізацію соціалістичних перетворень наказовим порядком, тобто необмеженим застосуванням сили і примусу. Ці насильницькі, наказові засоби якщо й могли зруйнувати існуючі стосунки і структури у виробництві й управлінні, то не могли раптово створити нові відносини, структури і механізми, для яких не було соціальних і психологічних умов. Діяльність більшовицької влади тільки поглиблювала існуючі суперечності, не даючи розв'язання жодної з них. До того ж, оскільки вся Україна знаходилася у «стані війни», це призвело до загального «знесення і надірвання» всього господарства, наслідки якого більшовики ще обтяжили великими і некомпенсованими вилученнями у селян хліба та худоби, навіть знарядь праці, аж до плугів і борон [36, с. 278]. Разом з іншим майном усе це вивозили в зголоднілу, зубожілу Росію [37, с. 276].

Нове володарювання здійснювалося на практиці людьми, котрі не мали не тільки досвіду і навичок управління, а й якогось конкретного ідейного чинника взагалі або приймали за нього власні найгірші інстинкти: були «нічим», а мали, в їх уявленні, стати «усім». За нещадно правдивим аналізом В.Винниченка, «сила всякого дезорганізаційного хижачького, підлого елемента, що зразу ж налип до більшовиків, усякі авантюристи, жулики, шарлатани й уловники підфарблювалися до більшовиків і ловили велику рибку в тій збаламученій безладній воді». Часто на різних рівнях більшовицької влади верховодили «люди випадкові, нашвидку

покликані» [38, с. 277]. До того ж від початку 1918 р. Україна почала розпадатися на окремі частини. Нетривкий союз, що склався на першому з'їзді рад між більшовиками із Києва і Донбасу, проіснував недовго. Як тільки більшовицькі війська стали підступати до Києва, група більшовиків Кривбасу, чужа загальноукраїнським інтересам, вирішила утворити свою «Донецько-Криворізьку Радянську Республіку». Вони скликали конференцію, де прийняли рішення формально розірвати будь-який зв'язок з «більшовицьким урядом» Української Республіки та встановити безпосередній зв'язок, а точніше підпорядкуватися партійно-державному центру в Росії. Ця окрема республіка формально існувала аж до середини квітня 1918 р. [39, с. 35]. 17 січня в Одесі було проголошено в межах Херсонської і частково Бессарабської губерній «Одеську радянську республіку». Від січня по квітень 1918 р. існувало близько 5 таких «республік», саме утворення яких слугувало запереченням існування української нації та її права на соборну державу [40, с. 36].

Проте не тільки ці «сепаратисти», а й центральна влада більшовиків у Києві не надавали питанню про українську державність самостійного значення. Вони прагнули виграти все разом, надавши всеохоплюючого значення саме питанню соціальному й обіцяючи його радикальне розв'язання. Завдяки своїй соціальній програмі вони дійсно дістали на певний час перевагу над УЦР.

Володимир Винниченко, який у спогадах дав приклад історичної самокритики «з середини» характеру тогочасної політики, писав, що українська національна демократія відірвалася від широких верств трудящих, бо її провідники «розщепили свою соціальну зброю на дві половини, на соціальну і національну, вибрали останню і почали нею боротися проти соціальної» [41, с. 328].

Але жодна значна соціальна верства не була готова підпорядкувати свої інтереси загальнонаціональним. У складі

нації не було економічно достатньо сильної і політично зрілої національної буржуазії [42, с. 21]. Неукраїнські елементи буржуазії в Україні орієнтувалися на відновлення єдиної російської держави і, отже, були чужі українській національній ідеї. Всі групи буржуазії, незалежно від їх національно-державних спрямувань, вважали, що УЦР не дає достатніх гарантій збереження їх власності та політичного впливу [43, с. 310]. Окрім цього, проголошені УЦР заміри реформ сприймалися буржуазією так само, як і основними кадрами старої бюрократії, – як загроза їх соціальному статусу.

Представляючи насамперед заможніше селянство й українську дрібну буржуазію у містах, УЦР не зуміла (та й об'єктивно не могла) забезпечити для них умови соціально-економічної стабільності та зростання. Міський пролетаріат був чужий або й ворожий УЦР [44, с. 310]. Отже, обіцяючи поліпшення одним верствам коштом інших (наприклад, у законі про соціалізацію), УЦР, фактично не забезпечивши жодної верстви, жодну й не задовольнила. В той же час маси міського і сільського пролетаріату та середнє селянство «всією своєю історією хотіли повного соціального і національного визволення» [45, с. 309], інстинктивно зв'язуючи їх докупі, і більшовицька соціальна програма діставала в них підтримку тією мірою, в якій виявлялася нездатність УЦР одночасно забезпечити добробут і громадянську згоду. Ідеї національної самостійності, що їх уособлювала УЦР, також на час втратили перевагу і підтримку в широких верств населення [46, с. 64].

Але вже перші місяці влади більшовиків в Україні виявили, що, розпалюючи в ній громадянську війну, вони не здійснили своїх обіцянок. Становище мас, зокрема середнього селянства, не тільки не поліпшилося, а, навпаки, неухильно погіршувалося. Нова влада виявилася чужою і навіть ворожою цій основній частині українства. Нехтуючи елементарними соціально-економічними інтересами, вона прагнула за їх кошт провести політику, яка заперечувала й національно-державницькі

здобутки, що їх вже вважали в українських масах незаперечними й остаточними. Замість того, щоб зміцнити, як сподівалися в цих масах, українську державність і національну свободу на ширшій соціальній основі, більшовики почали провадити політику їх обмеження і самоліквідації. Народний секретаріат підпорядкував себе російському урядові. Декрети та постанови влади Росії були поширені на територію України. Вища рада народного господарства (ВРНГ) РСФСР перейняла керівництво господарством України [47, с. 43]. Народний секретаріат скасував усі розпорядження УЦР про встановлення в Україні власної грошової системи і ввів Україну до російської системи. Він видав декрет про націоналізацію банків, що, однак, не врятувало російські фінанси, а тільки призвело в Україні до швидшого знецінення грошей. Заходи щодо ліквідації приватної власності буржуазії на засоби виробництва не привели ані до збільшення продукції, ані до піднесення рівня життя робітників [48, с. 272].

Отже, введення у російську радянську господарську і політично-правову систему не давало радянській Україні нічого, крім захисту російською військовою силою влади, яка дедалі більш втрачала підтримку в українських масах і не могла її повернути, бо не розуміла українських умов і вперто не бажала перебудовуватися відповідно до них. Лише в деяких її діячів вистачало мужності визнати цей згубний розрив. Один з них, народний секретар з військових справ Василь Шахрай, зазначав: «Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи і не чуло раніше їхніх прізвищ? Що за «український військовий міністр», коли всі українські частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади?» [49, с. 161].

Захопивши силою російської Червоної армії під свою владу більшу частину України, більшовики зробили, хоча й під

зворотним знаком, ту ж помилку, що й переможена УЦР. За словами Винниченка, «...вони також розщепили єдину зброю на дві половини й вибрали тільки... соціальну. Це на якийсь час дало їм перемогу, але зараз й поразку» [50, с. 328]. Додамо, що ця поразка виявилася двобічною – національною і соціальною.

Підірвана зростаючими селянськими повстаннями, без власних зв'язків з національними українськими інтересами і прагненнями, без власної політики і сили в Україні, більшовицька влада в ній впала в той самий час, коли радянська Росія уклала з німецьким військовим блоком мирний договір у Бресті, яким була змушена, зокрема, відмовитись від утримання свого контролю над Україною у формі (чи «проформі») УСРР і відновити визнання УНР як окремої Української держави. Перший більшовицький український уряд 27 лютого 1918 р. разом з відступаючою Червоною армією покинув Київ, щоб перебраться до Полтави, а звідти 9 березня – до Катеринослава.

«Усвідомивши силу українського прагнення до незалежності, більшовики, – пише чеський історик Ф.Сільніцький, – пішли з України, розплатившись при цьому Україною за мир між РСФСР і Німеччиною» [51, с. 46].

Частина українських більшовиків відкидала цей мир, керуючись або доктринальним розумінням світової політики, або національно-українськими інтересами, які не могла погодити з німецькою окупацією. Але вони все одно переважно зберегли лояльність до лєнінського керівництва. Тому делегати ВУЦКВ на IV Всеросійському з'їзді рад підтримали Брестський мир заради порятунку радянської Росії, вбачаючи в ній єдину запоруку повернення більшовицької влади в Україні. Але вони по-різному уявляли уроки і майбутнє цієї влади. ,

Щоб подолати ці серйозні розбіжності, 17-19 березня 1918 р. було скликано в Катеринославі з'їзд рад України. На ньому були представлені кілька течій. Боротьба між ними розгорнулася довкола питання про міжнародно-правовий статус Української республіки, якого зовсім не торкався перший

Всеукраїнський з'їзд рад, котрий оголосив радянську Україну федеративною частиною Російської республіки.

Тепер було зазначено, що поки діяв Брестський договір, Українська республіка не могла вважатися частиною РСФРР [52, с. 44]. Але деякі більшовицькі організації південних і східних областей України розв'язували це питання самочинно, проголошуючи свої регіони окремими «республіками» в складі Росії. Отже, вони відкидали владу українського навіть радянського уряду і всеукраїнську державність як таку. Це було тим паче небезпечно, що з сепаратистськими течіями був пов'язаний напрям, очолюваний Артемом (Сергєєвим) – організатором Донецько-Криворізького утворення, а цей напрям охоплював ледве чи не 4/5 більшовиків в Україні [53, с. 134].

Але найважливішим було те, що з'їзд з'ясував головні причини поразки «першої» більшовицької влади. Деяким більшовикам стало зрозуміло, що вони зробили помилку, пішовши війною проти влади УЦР. У постанові Народного секретаріату, ухваленій після з'їзду, було сказано, що в Україні «радянська влада в сучасний момент не має під собою ніякого ґрунту» [54, с. 44]. Більшовицькі автори С.Мазлах і В.Шахрай через рік писали: «Ми зазнали поразки не тільки тому, що прийшли німці... Навпаки... не будь сієї «окупації», нас, як партію, все одно вигнали б з України» [55, с. 96].

Тепер з'їзд рад готувався до її відновлення. Тому він заявив про готовність «підписати навіть ті тяжкі умови, які нав'язує Україні мировий договір ЦР з Австро-Німеччиною», але за умови «цілковитого невторчання Австро-Німеччини у внутрішнє життя України».

Отже, йшлося про те, щоб «розчистити» поле для нового етапу громадянської війни. Але більшовицька влада мала вступити в неї з більшими силами. Більшовики прагнули дістати у ній підтримку тих класових і національних українських сил, які виступали проти загрози німецької окупації, та усуненого в нових умовах в УНР від реальної влади лівого крила

національної демократії. Тому вищі органи більшовицької влади були сформовані на коаліційній основі. У новообраному ЦВК України (кількість його членів збільшилась до 102) з'їзд надав 47 місць більшовикам, 49 – лівим есерам (українським і російським), 5 – лівим українським соціал-демократам і 1 – ППС (лівиці). Більшовики не мали в ньому переваги, зате головою ЦВК був обраний В.Затонський, а народний секретаріат очолив М.Скрипник [56, с. 123].

21 березня ЦВКУ переїхав до Таганрога, що став останнім місцем його перебування. 16-18 квітня він провів тут свою першу й останню сесію, на якій вирішив створити для розгортання партизанської війни в тилу окупантів «Повстанську дев'ятку» з 4 більшовиків (Г.Пятаков, В.Затонський, М.Скрипник, А.Бубнов), 4 російських лівих есерів та одного лівого українського соціал-демократа [57, с. 128].

Через 2 дні в Таганрозі відбулась нарада більшовицької організації України, що мала оформити окрему більшовицьку партію в Україні. З цього питання було внесено дві пропозиції. У проекті, поданому керівником катеринославської організації Є.Квірінгом, пропонувалося створити автономну партію зі своїм ЦК і своїми з'їздами, але підлеглу з'їздам РКП(б). Другу пропозицію висунув М.Скрипник. Вона передбачала створити самостійну комуністичну партію, зв'язану з РКП(б) через міжнародну комісію (при відтворенні нового Інтернаціоналу). Цю пропозицію було ухвалено більшістю голосів. Отже, впродовж кількох місяців до I з'їзду КП(б)У у Москві в липні 1918 р. існувала незалежна більшовицька партія України як рівноправна з РКП(б), подібна до польської, румунської, німецької тощо [58, с. 136].

На цій же нараді розглядалось питання про назву нової партії. Це питання набуло принципового характеру. М.Скрипник запропонував назвати партію «Комуністична партія (більшовиків) України», в чому відбилася її рівноправність з російською. За пропозицією Квірінга вона мала

б називатися «Російська комуністична партія на Україні». Народа прийняла пропозицію Скрипника, виходячи з того, що відновлювалася під владою УЦР українська держава, яка дістала в Бресті визнання державами Четверного союзу, а головне, з того, що більшовики в Україні, за словами І.Майстренка, «кипіли в котлі української революції, розраховували використати ті сили (селянство) проти німецької окупації» [60, с. 49]. Крім того, нарада діяла без тиску Москви.

Мабуть, це викликало у Москві певну стурбованість. Вже 4 квітня нарком Росії в справах національностей Й.Сталін, вкрай роздратований, у записці до В.Затонського вимагав: «Ви вже достатньо пограли в уряд і республіку, вистачить цього, час припинити». (Цей зухвалий великодержавний оклик був опублікований українським істориком М.Куліченком лише у 1963 р.) [61, с. 440]. Одночасно партійний центр у Москві нагадав про непорушність централістської будови партії. Її головний організатор Я.Свердлов вказав більшовикам з національних регіонів: «Передумова одна:

де б і як ми не поділялися, ми завжди одна партія, і рішення ЦК обов'язкові для всіх» [62, с. 60].

Цей принцип мав бути збережений при самоорганізації більшовиків України, необхідної для здобуття більшої ролі під час національної революції, що, як виявлялося, не вичерпала ані своїх завдань, ані сил. У тих умовах більшовики, й це також стало зрозумілим, не могли залишатися скупченням відокремлених партійних організацій в регіоні, кожна з яких безпосередньо підпорядковувалась би ЦК у Москві. Тому перший з'їзд КП(б)У, який відбувся в Москві 5-12 липня 1918 р., пройшов під «опікою» ЦК РКП(б). Він скасував постанову Таганрозької наради про незалежність КП(б)У і перетворив її в «обласну» організацію РКП(б). На з'їзді перемогла катеринославська фракція, що складалась майже виключно з росіян. Мета партії визначалася однозначно – «боротися за революційне об'єднання України з Росією» [63,

с. 308]. З'їзд відкинув легальні, мирні методи боротьби, заборонив своїм первинним організаціям взаємодіяти з іншими політичними партіями України і взяв курс на збройне повстання, знову ж таки під гаслом «відновлення революційного возз'єднання України з Росією» [64, с. 144]. «Таганрозькі» обрії були звужені. Партія українських більшовиків не піднялася до рівня української революції.

Наприкінці 1918 р. численні народні повстання в Україні, розпад Гетьманщини, евакуація німецьких військ, відновлення влади національних сил, органом яких стала Директорія УНР, що виникла з реорганізації УЦР на користь її лівого крила, – все це докорінно змінило ситуацію в Україні. Загострилися ідейно-політичні суперечки в КП(б)У. Фракція на чолі з Д.Манільським і В.Затонським вважала, що більшовики в Україні досить слабкі, щоб намагатися захопити владу в цей час. Вони вважали, що треба виграти час, удаючись до переговорів з Директорією, які могли б нейтралізувати і розколоти її табір. Група, очолювана Г.Пятаковим і В.Антоновим-Овсієнком, вимагала негайного збройного виступу [65, с. 320]. Але й вона розуміла, що він неможливий без вирішального втручання Москви. Москва була схильна до такої інтервенції, щоб дістати в Україні передусім господарські ресурси і базу для відчайдушної боротьби за збереження влади партії і якнайбільше поширення її в межах старої великої держави.

17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФСР було створено реввійськраду групи військ «Курського напрямку» (В.Антонов-Овсієнко, Й.Сталін, В.Затонський) для вторгнення в Україну. Для того, щоб прикрити підготовлену окупацію України, за вказівкою ЦК РКП(б) 28 листопада було створено тимчасовий робітничо-селянський уряд України (в м.Суджа). Головою його став 28-річний Г.Пятаков.

В.Ленін у листі до командувача Червоною армією Й.Вацетиса так пояснював формування цього уряду: «...обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги

шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище й населення не зустрічало б їх як визволителів» [66, с. 146]. Під час наступу цих військ планувалось відновлення органів радянської влади, але під гегемонією більшовиків, їхні противники не мали входити до рад. Так, у відозві Донецько-Криворізького обласного комітету КП(б)У до українських селян зазначалось: «Головне – не обирайте куркулів і самостійників» [67, с. 60].

Наступ російських більшовицьких військ на Україну розгорнувся в 2-х основних напрямках: на Чернігів і Київ та на Белгород і Харків. Директорія марно намагалася домогтися від Росії визнання незалежності України та зобов'язання не втручатися в її внутрішні справи. Кілька нот Директорії були (31 грудня 1918 р., 3 і 4 січня 1919 р.) залишені Москвою без відповіді. Тільки 6 січня, коли Харків і Київ були вже під Червоною армією, російський уряд заявив, що боротьба точилася не між Україною і Росією, а між Директорією і трудящими класами, які встановлюють в Україні радянську владу. Проте Москва обіцяла прийняти делегацію УНР для переговорів, якщо Директорія не чинитиме опору встановленню рад, тобто влади більшовиків, та підтримає їх боротьбу з Антантою. Директорія прагнула утримати самостійність України, встановивши в УНР' владу «трудоих рад», що мали представляти всі верстви селянства, робітництво, трудову інтелігенцію. Разом зі згодою на укладання військового та економічного союзу з більшовицькою Росією проти російської білогвардійщини й Антанти, вона запропонувала це як платформу д переговорів у Москві, якщо буде припинено наступ російської Червоної армії. Але російська дипломатія лише прикривала цей наступ. Він продовжувався неухильно.

Повстанські загони, які переважно були під проводом різних дрібних отаманів, як правило, виступали за українську радянську владу, часто приєднувалися до російського війська. Крім того, його підтримали війська Махна, Григор'єва, Живолупа та інші селянські формування. До травня 1919 р. Червона армія взяла під свій контроль майже всю територію України в межах колишньої Російської імперії [68, с. 346].

Вже на початку січня 1919 р. тимчасовий робітничо-селянський уряд України переїхав до Харкова і 6 січня його декретом замість назви «Українська Народна Республіка» вводилась назва «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР) [69, с. 373].

УНР намагалася зберегти себе, змінивши засади свого державного ладу і життя. Під тиском лівих сил Директорія проголосила передачу вищої влади Трудовому конгресу. Він був утворений шляхом три – або двоступеневих виборів – від «трудового селянства» (сільські сходи обирали делегатів на повітові збори, представники від котрих утворювали губернські селянські з'їзди, що обирали депутатів Конгресу); від «міського робітництва», утому числі й з ремісниками (представники з заводів, майстерень та інших підприємств обирали депутатів конгресу на губернських зборах) і від «трудової інтелігенції» (депутати від губернських її з'їздів, з обранців громадських і приватних установ). Поміщики і буржуазія були усунені від влади. Ця система відбила «вплив політичного радикалізму в настроях розбурханих революційною стихією мас» [70, с. 217], що його підтримувала агітація більшовиків і сила більшовицької Росії.

Трудовий конгрес утворили 377 депутатів від селян (71% його складу), 188 представників пролетаріату та ремісництва (25%) і 33 депутати від інтелігенції. До них прилучилися 65 делегатів від «трудового народу Галичини, Буковини й Угорської України», висунутих Українською Національною Радою ЗУНР. До конгресу входили представники українських і

неукраїнських демократичних та соціалістичних партій і груп [71, с. 218]. Це був цікавий експеримент державотворчого процесу. Але він не дістав підкріплення і розвитку.

Перша сесія Трудового конгресу, що відбулася 28 січня 1919р., стала для нього у зв'язку з наступом більшовиків й останньою. Він встиг лише прийняти Ухвалу про об'єднання УНР і ЗУНР та рішення про підготовку закону про вибори «до всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки» [72, с. 218]. За порядком утворення і структурою, так само, як і за своїм уявленням про державний лад України, конгрес суттєво відрізнявся від влади рад, очолюваних більшовиками. Він будувався на пропорційному представництві різних верств трудящих фізичної і розумової праці, прагнув до збереження політичних свобод і прав людини у громадянській спільності [73, с. 233]. Це протиставляло його владі рад робітничих і селянських депутатів з їх диспропорціями у представництві різних верств трудящих, повним усуненням з громадянського життя інших "нетрудящих" верств населення і тотальним порушенням основних демократичних прав і свобод. За визнанням О.Юрченка, йшлося фактично про дві відмінні устроєві системи, що нічого спільного між собою, крім назви і певної зовнішньої подібності, не мали [74, с. 232].

«Друга» радянська влада в Україні шукала зміцнення знову на шляху збройної боротьби, не звертаючись до політичного досвіду та ідей, що могли б відвести її від прагнення до монополії більшовизму. 29 січня 1919 р. тимчасовий робітничо-селянський уряд був реорганізований і значно розширений. Його відділи були перетворені на народні комісаріати (наркомати) на чолі з народними комісарами, сам уряд дістав, за російським зразком, назву "Раднарком". Але справа була не тільки й не стільки в цих назвах, а в тому, що він копіював політику влади РСФРР, а часто

- певних радикальних фракцій РКП(б). Радянська демократія підмінялася владою тимчасових органів

- воєнно-революційними комітетами з найширшою компетенцією.

Більшовики, знову прийшовши до влади, зразу ж заявили, що не збираються ділитися владою із жодною з лівих українських партій. III з'їзд КП(б)У (березень 1919 р.) у Харкові висловився за недоцільність укладення політичних угод з іншими партіями [75, с. 375]. Вони мали виступати лише в ролі помічників, а не партнерів. Але й це ставало неможливим, бо соціально-економічна і національна політика більшовиків спрямовувалася проти верств, з якими були зв'язані ці партії. «Друга» більшовицька влада, за зразком і наказом РСФРР, неухильно здійснювала політику «воєнного комунізму», що поглиблювала розкол і боротьбу поміж різними верствами у суспільстві, погіршивши врешті-решт становище їх усіх.

Насамперед, проводився наступ на приватну власність – аж до її повного викоренення на основі націоналізації всіх галузей промисловості та торгівлі. Вже у першій половині 1919 р. було націоналізовано 87 найбільших металургійних та машинобудівних заводів [76, с. 378]. Все це значно підірвало ринковий механізм, обмежувало ініціативу, зводило до мінімуму товарно-грошові відносини. Відбувалася всебічна централізація економічного життя країни. Економічні закони замінювалися адміністративними чинниками. Промислові товари широкого вжитку майже зникли з ринку. Сільськогосподарські продукти на нього не поступали. Зникав, отже, й ринок як такий, принаймні, в легальному вигляді. Гроші знецінювалися. Втрачались економічні зв'язки між містом і селом.

У цих умовах більшовицький уряд України за прикладом російського уряду вдається до силових і позаекономічних методів розв'язання проблем. Проголошується державна монополія на заготівлю цукру, хліба, солі зі встановленням твердих цін на ці продукти. Забороняється приватна торгівля. Розпалюється класова боротьба на селі. 17 січня 1919 р. уряд прийняв рішення про утворення комітетів незаможних селян

(комбідів), передавши їм владу в селах, де не було ревкомів [77, с. 379]. Крім справжньої бідноти, в цих комітетах було чимало звичайних нероб, пияків і люмпенів. 12 квітня більшовицький уряд України видав декрет про продовольчу розкладку, що впровадив примусову конфіскацію всіх «залишків» хліба понад мінімум зерна, потрібного для прожиття і сівби [78, с. 149]. Вилучення проводили загонами робітників і війська. Цей «хрестовий похід по хліб» почався навесні 1919 р. У ньому брали участь 87 загонів з Москви, Петрограда, Іваново-Вознесенська, в яких налічувалось 2,5 тис. осіб [79, с. 385], кинутих на Україну. Все це відштовхувало селянські маси від радянської влади. Хліб дедалі частіше доводилося відбирати в селян з боями. Нарком харчових справ УСРР О.Шліхтер, який керував відібранням хліба в українських селян, зазначав, що із запланованих Москвою 50 млн. пудів, які треба було взяти з України, було заготовлено тільки 8,5 млн. пудів, причому кожний пуд був облитий кров'ю [80, с. 61]. Кров проливалася скрізь. Селянські повстання, спрямовані проти влади і політики більшовиків, спалахували в усій Україні. Селян штовхали до них і заходи влади, спрямовані на реорганізацію господарства та всього соціального життя на селі. Проголосивши спочатку передачу землі трудящим селянам і діставши завдяки цьому їхню підтримку, ця влада незабаром почала фактично відбирати у селян землю на користь державних і колективних господарств. Численні декрети, постанови, інструкції пропагували і впроваджували колективізацію на селі, згідно з рішеннями III з'їзду КП(б)У. Так, декрет ВУЦВК від 26 травня «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» надавав створенню колективних господарств переважного значення. Конфісковані землі пропонувалося використовувати, насамперед, для громадського колективного землеробства [81, с. 168], що мало ліквідувати залежність влади від самостійного власника і виробника.

Почалася практика форсованого та примусового створення комун. Комунам і радгоспам було передано 1,2 млн. десятин поміщицьких земель. З 15 млн. десятин поміщицької землі селянам в одноосібне користування перейшло ледве 5-6 млн. [82, с. 168].

На початку 1919 р. були також націоналізовані всі (а це понад 200) цукрові заводи і передані з прилеглими землями Укрголовцукру. Цей державний монополіст лише на Київщині захопив 1,9 млн. десятин [83, с. 150].

Всі ці руйнівні експерименти, насамперед щодо села і селян, пов'язувалися зі спробами розв'язати національне питання такими ж спрощеними силовими методами, які відбивали догматизований світогляд групи, що дістала на певний час перевагу в більшовицьких владних структурах в Україні. За ім'ям її головного провідника ця політика дістала назву «п'ятаковщина», хоча насправді вона здійснювалася до і після того, як П'ятаков очолював більшовицький уряд України, і ширше, ніж її провадив він особисто. Георгій (Юрій) П'ятаков, котрий народився і довго жив на Україні, ніколи не надавав серйозного значення її національній «специфіці». Він вважав, що всі її проблеми мають бути розв'язані за єдиними стандартами пролетарської революції, яка швидко повинна усунути всякі українські особливості як другорядні та шкідливі для себе. Після лютневої революції Г.П'ятаков очолював у Києві більшовицький партійний комітет, а з вересня - виконком ради робітничих депутатів. Після перебування в Росії, де він брав участь у внутрішньопартійній боротьбі, підтримуючи «лівих комуністів» – противників Брестського миру, П'ятаков повернувся в Україну, щоб у загоні В.Примакова воювати, як він писав у біографії, «з німецько-гайдамацькими військами» [84, с. 592]. Запекла ідейна ненависть до «гайдамаків», під якими розумів весь політичний табір українського національного руху, посилювалася в нього, мабуть, і глибоким переживанням через загибель улюбленого старшого брата

Леоніда, керівника київської військової організації більшовиків, схопленого наприкінці 1917 р. офіцерами УЦР [85, с. 593]. Тому, діючи в загін В.Примакова, Г.П'ятаков, за його власними словами, «вчиняв суд і розправу» над прихильниками УЦР. Ця лінія означала й політику, що він провадив у складі, а згодом – на чолі радянського уряду України до липня 1919 р. П'ятаков окреслив свою діяльність у цей найскладніший час просто єс' «участь в партійній і радянській роботі на Україні» [86, с. 592], не обтяжуючи це ніяким коментарем. Але такий коментар необхідний. Вдаючись до нього, наголосимо, що П'ятаков виявив типові риси більшовицького партійного «борця», незалежно від того, як змінювалася лінія партії або його власна позиція під час боротьби у самій парти. Завжди безмежно відданий партії, фетишизуючи її єдність, він фанатично вірив у те, що, зосереджуючи свідомість і волю революціонерів, вона дістає силу, здатну перебудувати не тільки об'єктивні закони розвитку суспільства, але й закони самої природи. Тому вона перебуває й понад будь-якими моральними нормами і обов'язками. У 1936р., звинувачений у таємних зв'язках з троцькістами, з якими він давно порвав, П'ятаков запропонував ЦК і Сталіну (на доказ своєї вірності більшовизму і сталінському керівництву) взяти на себе роль обвинувача на процесі троцькістів, що готувався над його колишніми товаришами, і був готовий особисто розстріляти, оголосивши це в пресі, тих, хто буде засуджений до страти, а з ними – свою дружину, «контрреволюційну» діяльність якої раніше не зумів розкрити. Це його не врятувало. Остаточо деморалізований, він був змушений до абсурдних самозвинувачень на московському процесі 1937р. і засуджений на смерть [87, с. 218].

Відкидаючи будь-які обмеження, він вважав самодостатньою силою для суспільних перетворень організовану силу партії і органів керованої нею держави.

Енергійний, працездатний, обдарований організатор-адміністратор, П'ятаков неймовірно перебільшував виняткові

можливості та ефективність цих факторів у сфері великої політики, де треба було рахуватися, насамперед, не з власними бажаннями, а з інтересами різних соціальних верств та співвідношенням різних політичних сил. Тому його діяльність, що провадилася всупереч цим реальним силам, призводила до результатів прямо протилежних поставленій ним меті. Це відбулося майже в усіх сферах його політики в Україні.

Найбільших поразок зазнала політика, яку П'ятаков надихав і проводив у національно-державному будівництві УСРР. Ця його політика надовго позбавила більшовиків підтримки основних мас українського народу. Як писав Винниченко, «основною хибою і помилкою російських комуністів була їхня шовіністична, імперіалістична політика – «п'ятаковщина» [88, с. 302].

Вони виходили з того, що радянська Україна повинна бути складовою частиною Росії, не допускаючи ніяких відмінностей від російського зразка та повністю підпорядковуючись потребам російської політики і наказам партійно-державного центру в Москві. Так, у вересні 1919 р. у програмній статті газети «Київський комуніст» стверджувалось, що при відновленні радянської влади українські робітники і селяни (тобто більшовики, які виступали від їх імені) не припустять «ніякого політичного сепаратизму» і не визнаватимуть «ніяких нових стовпів на кордоні» з Росією [89, с. 183]. Відповідно до цих настанов радянський уряд України вжив заходи до злиття цілих галузей державного життя і управління з російськими. Це торкається, зокрема, збройних сил і відомств, зв'язаних з веденням війни. У лютому 1919р. було видано декрет, що карав «націоналістичну пропаганду» у військах смертю (така ж пропаганда серед населення каралася «лише» 5 роками ув'язнення) [90, с. 202]. Апарати управління військами та господарсько-фінансовими галузями, що забезпечували владі її потреби, були злиті з центральними російськими апаратами

згідно з вказівками Леніна про «воєнну єдність» (злиття) радянських республік.

Деякі діячі у російському партійно-державному керівництві прагнули у той час ввести в систему РСФРР все господарство інших радянських республік. Так, 3 березня Всеросійська РНГ видала постанову, за якою взяла на себе управління (а також фінансування) основними галузями їх економіки [91, с. 211]. Проте республіки не погодилися з цією узурпацією Росією економічної влади над ними. Тим паче не могли прийняти ці великодержавні заходи українські ліві партії, що орієнтувалися на встановлення радянської влади, але при утриманні її у формах державного суверенітету. Критика «п'ятаковщини» з їх боку зростала. Більшовики ж не бажали відступитися від неї і шукати згоди з іншими партіями. Навпаки, намагаючись будь-що утримати всі основні важелі влади, вони штучно надавали всім дискусіям щодо поділу влади і змін у політиці, яких вимагали інші ліві прорадянські партії, характеру непримиренної «класової боротьби».

У березні 1919 р. Всеукраїнську надзвичайну комісію очолив М. Лацис, який переніс на Україну свій досвід з Росії, безконтрольно застосовуючи систему нещадного терору, масових арештів та страт [92, с. 400].

Нетерпимість більшовиків продемонстрував III з'їзд КП(б)У. В спеціальній резолюції «Про ставлення до дрібнобуржуазних партій» з'їзд, «беручи до уваги, що переможний розвиток пролетарської революції на Україні позбавив такі верстви дрібної буржуазії, як міське ремісництво і середнє селянство, всякої надії на здійснення їх програм і довів неспроможність їх політичних партій...», ствердив: «хоча ці партії визнають радянську владу, вони не можуть прийняти програму диктатури пролетаріату з усіма її наслідками, і через те надавати їх представникам відповідні керівні пости в радах ні в якому разі не слід» [93, с. 168]. З'їзд наголосив, що уряд повинен складатися тільки з представників комуністичної партії.

У боротьбі проти національних українських партій, зокрема проти найвпливовішої з них – партії українських лівих есерів, більшовики використовували не тільки агітацію і пропаганду, але й репресивні органи Всеукраїнської надзвичайної комісії.

Однак все це не зміцнило бази більшовицької партії і її представники вимушені були це визнати. На початку 1919 р. Артем повідомляв секретаріат ЦК РКП(б): «У робітничих кварталах ми втратили дуже багато з того впливу, що його мали. Проти нас шириться настрій, з яким дуже важко боротися. На найміцніших заводах, де не було, чи майже не було меншовиків, бо туди вони не могли з'явитися, тепер їх уважно слухають і щиро їм аплодують» [94, с. 151]. Ще гірше для більшовиків оберталася їхня політика «воєнного комунізму» на селі, яке несло її головний і вже нестерпний тягар. Лише за три з половиною весняні та літні місяці 1919 р. в Україні відбулось близько 330 селянських повстань [95, с. 22]. Масові протести і виступи селян проти влади більшовиків відбулися на вірності та боекдатності армії, що складалася переважно з селян. Від Червоної армії відпали і виступили проти неї загони М.Григор'єва, Н.Махна. Влада знов, протиставивши собі основні маси народу, стояла на краю загибелі. Від цього краю її могла відвести хіба рішуча зміна національної та соціальної політики, але цього навряд чи можливо було очікувати.

У цей час на Україну вирушила біла добровольча армія генерала А.Денікіна. Більшовики виявилися нездатними організувати під своїм прапором опір денікінцям. На початку осені 1919 р. майже вся територія лівобережної України опинилася під владою білогвардійців. Ще у серпні більшість членів більшовицького уряду України повернулася до Москви. Згадуючи цю нову поразку, член уряду Д.Манільський цинічно зауважив: «Кожної весни ми виряджаємо на Україну чергову театральну трупу, яка, зробивши своє турне, повертається до Москви» [96, с. 320]. В Росії опинилася й значна частина членів КП(б)У. її роздирали принципові та особисті незгоди і

порахунки. Тому ЦК РКП(б) ухвалив 2 жовтня розпустити ЦК КП(б)У. Керівництво підпільною роботою в Україні було зосереджено в Зафронтовому бюро КП(б)У, безпосередньо утвореному російським партійним центром і підпорядкованим йому.

Але окупація України добровольчою армією протривала менше чотирьох місяців. Цього було достатньо, щоб протиставити білогвардійщині всі основні прошарки населення України. Всі вони бачили у реставраторській політиці денікінців, спрямованій на відновлення поліцейсько-бюрократичної «єдиної і неподільної Росії» з її придушенням неросійських народів, смертельну загрозу всім досягненням свого національно-визвольного руху. Відновлення поміщицького землеволодіння, потурання грабівницькій діяльності найеґотичніших груп буржуазії, що змикалася з кримінально-спекулятивною «тіньовою економікою», руйнували здобуття і надії трудящих мас села і міста. Повстанський рух спрямувався проти цього нового ворога. Проти нього виступили махновські та інші селянські загони, спираючись на підтримку українського села. Але українські національно-революційні партії не змогли очолити цю анархічну стихію і надати їй ідеологічної єдності та політичного керівництва. Значні групи в таборі української революції знов шукали угоди з більшовиками. Ці групи сподівалися, що більшовики врахували уроки з двох попередніх поразок і зрозуміли необхідність об'єднати національні та соціальні інтереси та прагнення більшості народу України. Це, на їх думку, могло б привести до створення незалежної республіки з коаліційною владою революційних партій, що, враховуючи ці інтереси, зокрема інтереси переважаючого на селі трудівника-середняка, мало б здійснюватися у радах всіх рівнів аж до уряду.

Ці угруповання погоджувалися на рівноправний союз з Радянською Росією. До такого союзу їх спонукала сила, виявлена більшовиками і Червоною армією при розгромі

Денікіна. А їхні сподівання на те, що ця сила не стане по-старому домагатися домінації над Україною, були зв'язані зі змінами у теорії та політиці більшовизму з національного питання. Такі зміни відбулися, або, принаймні, здавалося, що відбулися, – внаслідок внутрішньої боротьби у РКП(б). Найпомітнішого виявлення ця боротьба дістала на VIII з'їзді партії (березень 1919р.). Їй передували давні незгоди і розбіжності. Хоча партія більшовиків визнавала право народів (націй) на самовизначення, вона не була його «винахідником»: цей принцип мав загальнодемократичну природу, а в програму російської соціал-демократії він був впроваджений ще при її заснуванні Г.Плехановим [97, с. 11]. Його визнавали й есери, які навіть раніше від російських соціал-демократів висунули вимогу перетворенню Росії у федеративну республіку. Ленін, який не був ані першим, ані єдиним поборником цього права народів, краще від інших діячів у таборі російської демократії зумів, хоча і не без запізньов і вагань, зрозуміти значення національного питання у боротьбі за завоювання та утримання влади в Росії. Проте це розуміння розвивалося і формулювалося ним поступово, і на кожному етапі підпорядковувало потреби національного самозбереження і саморозвитку «вищим» інтересам соціальної революції, а безпосередньо – інтересам зміцнення і поширення революційної влади як головного знаряддя соціалістичних перетворень. Тому, визнаючи спочатку, що це право на самовизначення має бути реалізоване в Росії у здобутті її народами рівної свободи національно-культурного розвитку, а згодом – у досягненні найбільш розвиненими з них «обласної автономії», Ленін лише влітку 1917 р., слідом за есерами, висловився за федеративну республіку в Росії, але республіку «єдину і неподільну... з твердою владою». Фактично йшлося лише про те, що народи Росії обмежуються, реалізуючи своє право на самовизначення, більш або менш широкою автономією. Хоча єдність держави потрапляла в залежність від згоди на неї народів, проте найголовнішою умовою і фактором

цієї єдності та її метою вважалася диктатура пролетаріату, а точніше – повновладдя партії, що мала уособлювати найсвідомішу частину робітництва, в цих частинах держави, у тому числі національні автономії. Вважаючи, що російський пролетаріат не заражений шовінізмом, Ленін віддав фактично йому вище право встановлювати межі та характер здійснення неросійськими народами своїх національних прав. Таким чином, розв'язання їх національних проблем опинилося (що Ленін довго не хотів визнавати) в компетенції пануючої нації, хоча і зі зміненою соціально-політичною структурою. Саме тут було закладено глибокі внутрішні суперечності у постановці ленінізмом національного питання.

За два тижні до взяття більшовиками влади Ленін (у статті «Про перегляд партійної програми») виступив за визнання права народів Росії «на вільне відокремлення» (він визнав його за Україною), але попередив, що більшовики лишаться прихильниками «якомога більш крупної держави», в яку мають об'єднатися тільки такі держави, які перейшли або переходять до соціалізму. Це означало, що замість демократичного гасла братства народів висувалося гасло єднання робітників усіх народностей, що творитимуть такі держави [98, с. 101].

З цього фактично випливало невизнання або небажання визнавати національні держави, які могли б бути утворені під проводом інших класів, а не пролетаріату. Отже, при подібності формул і термінів, якими користувався ленінізм, до тих, котрі традиційно використовувались у політичній науці та науці права, держава під владою більшовиків, якщо вона й називалась автономією або навіть федерацією, не забезпечувала нації дійсного суверенітету, що означав насамперед її право самостійно вибирати свій лад і устрій. У будь-якій формі таке державне утворення, за задумкою більшовиків, мало слугувати при реорганізації багатонаціональної держави зміцненню централізму. Це виявилось, зокрема, у Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, проголошеній на III

Всеросійському з'їзді рад (січень 1918 р.), який після розігнання Всеросійських Установчих зборів мав надати владі, утвореній жовтневим переворотом, задуманого більшовиками вигляду.

Згідно з доповіддю Й.Сталіна, право на самовизначення народів, проголошене у Декларації, належало тільки трудящим класам певного народу і мало бути їх знярядям у боротьбі за соціалізм. В органах влади «національних радянських республік», які утворювали федерацію, не могло бути представників інших класів, а на доказ цього – їх політика не мала відрізнитися від політики більшовиків Росії. Ця настанова, як бачимо, визначила українську політику російського більшовизму та політику більшовиків в Україні.

Прорахунок цієї політики полягав у тому, що більшовики в Україні, за словами В.Винниченка, «недооцінили сили національної свідомості в українських масах» [99, с. 262]. Уявлення про російських робітників, або точніше, більшовиків як природних носіїв інтернаціоналізму, було невиправданою їх ідеалізацією та самовихвалянням. По-перше, серед них були поширені, як і серед інших верств панівної нації, погляди «самого примітивного, брутального, погордливого й нахабного націоналіста» [100, с. 262]. По-друге, ще типовішим для них було нерозуміння того, як боляче в неросійських народів відчувалася «національна кривда». Оскільки більшовики були переважно росіянами або зросійщеними представниками інших національностей, котрі не відчували на собі національних утисків і приниження, вони, як проникливо помітив Винниченко, не мали «... сильних, болючих, життєвих імпульсів для глибокого аналізу суті національного питання, дійсного його розв'язання» [101, с. 263]. Тому це питання було для них «найбільше – сухим, інтелектуальним принципом», а не питанням життя, в якому соціальне визволення мало відбутися лише на ґрунті отримання певної свободи національного розвитку. Більшість більшовицьких керівників зводила розв'язання національного питання до тактичних розрахунків, з

допомогою яких потрібно було забезпечити слідом за неподільністю своєї партії та під її беззастережним керівництвом політичний і військовий централізм та економічну інтеграцію в найширших межах. Модель єдиної правлячої партії мала бути відтворена у державі, якою вона управляла.

Найбезпосередніше така настанова виявилася в поглядах тих більшовиків, котрі утворили «якусь національно-нігілістичну ліву секту», що прямо заперечувала права народів на національну самобутність взагалі, вимагаючи їх згоди на повну асиміляцію з розвинутішою нацією [102, с. 48]. Згідно з цими поглядами, національне питання належало до буржуазної доби, соціалістична ж система економіки і політики не припускає відокремленість нації і, отже, перетворює її на штучну, непотрібну і врешті неможливу. Тому вимоги національної незалежності вони вважали реакційними. Ці позиції Г.П'ятаков вперто відстоював і після своїх поразок, виступаючи на VIII з'їзді РКП(б). На цьому з'їзді виявилися суттєві доктринальні й тактичні розбіжності серед більшовиків у національному питанні. Виходячи з набутого досвіду, Ленін вважав за необхідне довести визнання проголошеного права націй на самовизначення до підтримки утворення ними національних радянських республік, що дістануть (при статусі незалежних) значне самоврядування і створять військово-політичний та економічний блок. Це, на його думку, допоможе радянській владі дістати в них вирішальну підтримку середнього селянства, що становить більшість їх населення. Але М.Бухарін протиставив цій програмі відверту орієнтацію на поширення (під тим самим гаслом права народів на самоврядування) території радянської Росії до старих меж імперії, в яких вона має створити базу світової революції. Його настанови доповнив і розгорнув Г.П'ятаков. Він вважав, що РКП(б) фактично вже відмовилась від лозунгу права націй на самовизначення. За думкою Г.П'ятова, «страждальний досвід», здобутий у війні на «окраїнах колишньої царської Росії,

що тепер оточують Російську радянську республіку низкою радянських республік», довів, що це старе гасло в час соціалістичної революції насправді об'єднує «всі контрреволюційні сили». Приклад цього він бачив у боротьбі в Україні, тому наполягав на формальному запереченні права на самовизначення навіть для трудящих окремих націй, у тому числі їх пролетаріату. Оскільки Україна, наприклад, аргументував він, потрібна робітничим масам усіх республік, не можна допускати, щоб «форма існування пролетарсько-селянської (навіть) України» визначалася «виключно і незалежно трудящими масами України». При неминучому об'єднанні економік «все це горезвісне «самовизначення» не варте дірки від бублика». Висновок: «Там, де пролетаріат вже переміг, повинно відбуватись негайне об'єднання» [103, с. 82].

До цього ж зводився й виступ голови ВРНГ О.Рикова. Він висловився за ліквідацію господарських органів республік, що заважають центру відновити єдність народного господарства та керувати ним.

Такі «централістичні» настрої мали досить значну популярність на з'їзді [104, с. 387]. Навіть ті його учасники, які висловлювались на користь самовизначення народів, вважали це швидше «злом, якого не можна уникнути». Такою була, наприклад, позиція М.Томського. «До певної міри, – казав він, – нам доведеться ще деякий час рахуватися з національним самовизначенням» [105, с. 83].

В.Ленін у гострій полеміці засудив великоросійський шовінізм М.Бухаріна, Г.П'ятакова і ін. Він вбачав у їх вимогах негайного і повного об'єднання народів (під знаком «об'єднання усіх пролетарів») надто швидке форсування подій, розвиток яких мав відбуватися поетапно. Але й він наголосив, що у загальній і глобальній програмі партії національне питання посідає «менш ніж другорядне значення» [106, с. 177].

Надаючи головне значення «диктатурі пролетаріату», що мала за єдиним зразком побудувати «партійну державу» для всіх

народів і об'єднати їх у централізованій системі одержавленої економіки, ленінізм не збирався насправді забезпечити їх права на вибір власного устрою і шляху.

Наприкінці 1919 р. – початку 1920 р. невідвратною ставала необхідність серйозних змін в українській політиці більшовизму або хоча б її певного коригування. До цього змушували «дивовижні і безприкладні цупкість і завзятість», виявлені українцями у боротьбі за незалежність [107, с. 68].

29 листопада 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалив резолюцію «Про Радянську владу на Україні». Цю резолюцію підтримала й VIII Всеросійська партконференція, що відбулася на початку грудня [108, с. 119]. Резолюція обіцяла підтримку партією вільного розвитку української культури в УСРР та визнавала державну самостійність відновленої республіки.

Відразу після цього В.Ленін звернувся з листом «До робітників і селян України». Він запевняв, що вони зможуть тепер самостійно здійснювати через ради свою владу і що їхня радянська влада вирішить, чи відразу зіллється Україна з Росією, утворивши з нею федеративний союз, а чи залишиться певний час незалежною республікою. Фактично це означало, що, навіть дістаючи самостійність, УСРР з часом мусила об'єднатися з Росією, що було нібито їй необхідно, чи повністю подолати стару національну неповноцінність і нерівноправність, зв'язану з нерівністю економічною і соціальною [109, с. 491]. Але визначальним було в цій політиці те, що вона заздалегідь виключала для України будь-який інший лад, окрім радянського, а радянською визнавала тільки владу, очолювану більшовиками. Тобто український робітник і селянин був лише «уявною постаттю», яку заслоняла більшовицька партія [110, с. 218].

Недарма на VII! Всеросійській конференції РКП(б) В.Затонський попереджав, що Україна може знов стати радянською лише «за допомогою Червоної Півночі», ...«а радянська влада без російських комуністів... на Україні створена

бути не може» [111, с. 323]. При цьому варто звернути увагу, що в цей час серед членів комуністичної партії України було тільки 23 відсотки українців [112, с. 104].

Наприкінці 1919 р. – початку 1920 р. російська Червона армія з допомогою "українських" червоних частин зайняла основну територію України. Була встановлена «третя» Радянська республіка.

У керівництві радянською республікою в Україні особлива роль належала Х.Раковському. Від 1890 р. цей болгаро-румунський революціонер (народився в 1870 р.) перебував у соціал-демократії, в лавах якої здобув багатий досвід, зокрема – в національному питанні. У травні 1917р. він був звільнений російськими солдатами з румунської в'язниці в Яссах і, приєднавшись до більшовиків, брав активну участь у подіях революції, в тому числі й в Україні, де поділяв їх успіхи і поразки. Як один з перших російських радянських дипломатів, він вів переговори з урядами УЦР, гетьманату та Німеччини. Потім його ЦК РКП(б) відкликав до Москви, щоб, як він розповідає в автобіографії, обійняти посаду голови Тимчасового революційного робітничо-селянського уряду України. Це підтвердив III Всеукраїнський з'їзд рад. З вересня 1918 р. Раковський працював у Росії. При відновленні УСРР він знов очолив її Раднарком. Поступово, але раніше від більшості більшовиків, Раковський усвідомив, що більшовикам слід утворити для своєї влади соціальну базу в українському суспільстві, не покладаючись лишень на військові сили РСФСР [113, с. 241].

Отже, політика радянської влади, зокрема в національному і аграрному питаннях зазнала певних змін. Згідно з рішеннями, прийнятими у Москві, вона відмовилася від авантюристської безоглядної колективізації. Щоб завоювати довір'я не тільки сільської бідноти, а й широких верств середнього селянства, їм було передано переважну частину поміщицьких земель, і радгоспи утворювалися в обмежених розмірах; комуни й артіль

створювалися за бажаннями і згодою учасників. Вилучення «надлишків» хліба було обмежене [114, с. 452].

Загалом «надлишків» орієнтовно визначилось на 600 млн. пудів, продрозкладка офіційно планувалась на 140 млн. пудів. Вона встановлювалась за класовою приналежністю хлібороба: заможніший (часто він був і працьовитіший) мав віддати більшу частку.

Але продовольча політика перетворилась в один із компонентів «класової боротьби». Село було поділено на ворогуючі табори. Утворені в травні 1920 р. комнезами, які мали контролювати розподіл поміщицької і куркульської землі, допомагали також проведенню продрозкладки. Наділені владними функціями, вони нерідко розширювали їх за рахунок рад і навіть протидіяли радам. Це призвело до перетворення їх у додаткові ланки апарату, які під маскою «бідноти» чинили сваволю. До заможних селян почалися застосовуватись репресії?

Каральна політика у 1920 р. набула великого розмаху. Впродовж року в Україні було створено органи примусових робіт, обладнано 18 концентраційних таборів, через які пройшло 25-30 тис. осіб [115, с. 165]. Село розорювалося. Окремі тимчасові обмеження політики «воєнного комунізму» не могли усунути головних причин цієї скрути.

У державно-партійному апараті було чимало функціонерів, засліплених вірою у «воєнний комунізм». Вони виправдовували будь-які заходи цієї політики. Типовою була, наприклад, промова наркома продовольства УСРР О.Шліхтера, який зазначав на засіданні Московської ради: «Всі ви пам'ятаєте, що коли Україна почала ставати радянською, то з кожним днем руху Червоної армії наперед нам і вам легшало на душі: багата, хлібна Україна – наша!... Маємо там чотири великі військові відділи постачання. На них покладаємо всі наші надії! Маємо масу надісланих з Росії на Україну робітників, що зможуть

захопити всі українські села. Ми завжди пам'ятаємо, що всі погляди Росії обернуті на Україну» [116, с. 21].

Глухе невдоволення селян з весни 1920 р. знову переросло в масовий повстанський рух. За даними офіційного радянського «Збірника з правознаць», виданого в Харкові 1921 р., в Україні діяло близько 40 тис. повстанців [117, с. 23]. Сам В.Ленін вважав, що нове повстання в Україні неминуче. Потрібна була рішуча зміна політики. Але більшовики й надалі покладались на карально-репресивні заходи.

За рішенням політбюро ЦК РКП(б) 5 травня 1920 р. до Харкова прибув Ф.Дзержинський. Чисельність збройних сил для боротьби з повсталим селянством дорівнювала армії: 18 піхотних бригад, 1 кавдивізія і 6 батарея [118, с. 166]. Масштаби повстань засвідчують цифри: впродовж 1920-1921 рр. було викрито і ліквідовано 6 тис. повстанських організацій [119, с. 23]. Опір зростав і в містах, де політика «воєнного комунізму», як і в Росії, набула довершених військово-командних форм господарювання. У 1920 р. майже вся промисловість України перейшла в державну власність.

Було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, що мали понад 90% усіх механічних двигунів, на яких працювало понад 80% всіх промислових робітників [120, с. 185]. Виробництво було мілітаризовано, населення охоплено загальною трудовою повинністю, часто застосовувались "трудова мобілізації робітників. Частини Червоної армії переводилися на становище трудових армій, а у січні 1920 р. їх було об'єднано в Українську трудову армію. 30 тис. її бійців працювали на ключових підприємствах [121, с. 163].

Відсутність надійної соціальної опори поставили «третю» радянську владу в Україні перед найтяжчими випробуваннями. У політичному звіті ЦК РКП(б)У IV партконференції (березень 1920р.) Х.Раковський констатував: «Ми ...за винятком губернських міст, ніде не маємо під собою твердого опертя» [122, с. 65]. Більшовики намагалися знайти його шляхом

зміцнення свого партійно-державного апарату за рахунок досвідчених кадрів з РСФРР, не міняючи політики, на що не давав згоди центр у Москві. 1 березня ЦК КП(б)У звертається до ЦК РКП(б) з проханням скерувати в Україну працівників, котрі «мають досвід радянського будівництва». Москва, надаючи Україні важливе геополітичне та стратегічне значення, не поскупилася на кадри. З 1 березня по 1 листопада 1920 р. з ЦК РКП(б) було відряджено на роботу в УСРР 1099 осіб, із яких понад 200 – працівники не нижче повітового масштабу [123, с. 65]. Від 1 грудня 1920р. до 15 листопада 1921 р. у розпорядження ЦК КП(б)У знову було скеровано з центральних військових установ 2,5 тис. комуністів, із ЦК РКП(б) та губкомів – понад 5,5 тис, із наркоматів і профспілкових установ – ще 560 [124, с. 65]. На прохання українського керівництва ЦК РКП(б) відрядив в Україну велику групу чекістів на чолі з В.Манцевим, щоб організувати рішучу боротьбу з «контрреволюцією» [125, с. 68].

Але проникливіші і далекоглядніші керівники КП(б)У розуміли, що для відвернення нового вибуху громадянської і національної війни потрібно було поширити і зміцнити соціальну базу влади, досягти угоди хоча б з групами національно-комуністичної орієнтації. Ці угруповання, зі свого боку, широ шукали такої співпраці, бо вважали, що вона служитиме розвитку УСРР як незалежної держави, здатної одночасно реалізувати соціальні вимоги трудящих мас, зокрема середнього селянства, нижчих верств «середнього класу» в місті та української інтелігенції. Це ліве крило національно-революційної демократії вважало, що Директорія на чолі з С.Петлюрою до цього неспроможна і відкидало її внутрішню та зовнішню політику.

Ліва частина українських есерів, головним друкованим органом яких була газета «Боротьба», утворила окрему партію, назвавши її Українською комуністичною партією (боротьбистів) [126, с. 235].

Маючи підтримку значної частини селянства, вони керували багатьма партизанськими загонами у війні проти білої Добровольчої армії і прагнули об'єднати їх в українську червону армію, щоб її силами звільнити Україну та утворити в ній незалежну українську радянську республіку. Їх організації у неіндустріальних районах були численніші за більшовицькі. Боротьбисти мали також значний вплив у містах. Але сил УКП(б) було недостатньо, щоб здобути повну владу в Україні та протистояти російській Червоній армії і більшовикам, які на неї спиралися. Тому 17 грудня 1919 р. вони уклали з більшовиками угоду про спільну боротьбу «проти петлюрівців і денікінців». Взявши на себе зобов'язання не виступати проти союзу УСРР з РСФРР, боротьбисти сподівалися, що Україна матиме рівність і самостійність у цьому союзі. В самостійній УСРР, на їх думку, на радянській і навіть комуністичній платформі мало бути забезпечено співіснування і співвладдя кількох партій. Ці щирі сподівання виражено у листі одного з боротьбистів, спрямованому до Леніна у листопаді 1918р. Він стверджував, що для відновлення і зміцнення радянської влади в Україні слід надати їй такий зміст і вигляд, якого бажають українські трудящі. Для цього більшовики повинні триматися справжнього інтернаціоналізму, отже, зректися насадження «червоного російського імперіалізму». Влада не повинна допускати «хамського поводження з трудящими, образ, приниження», як це було при попередніх спробах її встановлення, коли «робилося так, начебто радянською владою в Україні керували досвідчені чорносотенці, які підготовлювали контрреволюцію». Багато боротьбистів вважали, що більшовицький центр не знав про те, як усе це виглядало насправді, і що, дізнавшись, він виправить ці політичні викривлення [127, с. 224].

Але значна частина більшовицького керівництва в Україні бачила в цих наполяганнях боротьбистів не їх глибоку і чесну зацікавленість в «очищенні» радянської влади та її перетворенні відповідно до національних і народних бажань, а лише підступи

небезпечних суперників. Це засвідчив секретар ЦК КП(б)У Д.Манільський, який у листі представникові уряду України в російській РНК стверджував, що боротьбисти зв'язані з частиною колишніх петлюрівських військ і ворожі російській Червоній армії, а тому ставитись до них, як до радянської партії, не можна. Нагляд за діяльністю боротьбистів був переданий ЧК [128, с. 225].

Проте деякі діячі КП(б)У вважали, що стосунки між партіями потребують іншого розв'язання, ніж примусове усунення УКП(б). Між тим боротьбисти звернулися до керівництва комуністичного Інтернаціоналу з проханням визнання їхньої партії його самостійною секцією в Україні. Переговори між делегаціями КП(б)У і УКП(б) (боротьбистів представляв Г.Гринько), що розпочалися в грудні 1919 р., тривали до лютого 1920 р. На них головував Г.Зінов'єв, що належав до вищого керівництва РКП(б). Боротьбистам було відмовлено в їх прагненнях до збереження національно-комуністичної партії. Від них вимагали, щоб вони увійшли до партії більшовиків. Відхилення від цього розглядалися РКП(б) і Комінтерном як прояв «дрібнобуржуазності і контрреволюції». Більшовицькі догматики закидали боротьбистам і «націоналізм». Але В.Ленін, підтримуючи тиск на боротьбистів, не радив вдаватися до такого звинувачення. Він вважав корисним їх "поглинання" КП(б)У, під вплив якої вони мали, увійшовши в партію більшовиків, привести національно свідомі ліві політичні сили українства. Це означало певне визнання правлячою партією значення тих настроїв і прагнень, носіями яких виступали боротьбисти. Це взяв до уваги і Х.Раковський,

Погодившись на саморозпуск своєї партії, боротьбисти мали вступити до КП(б)У індивідуально, але дві третини їх відмовились від цього. Проте й це було значним досягненням більшовиків. Розкол УКП(б) запобіг масовому анти-більшовицькому повстанню, а приєднання до правлячої партії

активних і впливових революціонерів з числа боротьбистів посилило вплив КП(б)У на селянство [129, с. 66].

До лав КП(б)У було прийнято близько 20 тис. боротьбистів. «Твердолобі» більшовики ставилися до них підозріло і навіть вороже. Вже в липні 1921 р. майже всіх їх було «вичищено» з КП(б)У, а в вересні 1923 р. в її лавах лишилося тільки 118 колишніх боротьбистів [130, с. 32].

Ліва течія існувала і в УСДРП. Вона беззаперечно підтримала соціалістичну революцію, але виступала за створення незалежної від Росії та рівної з нею української радянської держави. Серед діячів лівого крила УСДРП найвидатнішими були Є.Нерович (загинув у березні 1917 р.), П.Медвідь П.Слинько, О.Буценко, І.Касьяненко, П.Попов та ін. [131, с. 68].

У 1919 р. з УСДРП виділилась група лівих «незалежників»-«укапістів», українських комуністів, які вважали, що для утримання під своїм впливом робітничих мас України необхідно прийняти популярні тоді більшовицькі гасла і більшовицьку соціально-політичну програму. Але виступаючи проти Директорії, вони відстоювали незалежну Українську радянську республіку, і це робило їх противниками політики централізму та «злиття» національних радянських республік. Цій партії симпатизувала значна частина національно-свідомого індустріального українського робітництва, хоча вона не була масовою партією з таким широким впливом серед трудящої маси, як боротьбисти. Маючи у своїх рядах краще теоретично підготовлених провідників, ніж інші партії цього табору, УКП опрацювала теоретичну платформу українського комунізму. В ній «укапісти» стверджували, що українська революція на відміну від революції в Росії не могла перерости з революції буржуазно-демократичної в соціалістичну, не завершивши національно-визвольної боротьби українського народу. Органічний розвиток української соціальної революції вимагав, щоб радянська влада довершила національну, створивши

самостійну УСРР. Цей перехід можуть здійснити тільки внутрішні сили української нації. Більшовизм «укапісти» вважали зовнішньою силою, чужою в національно-визвольній боротьбі українського народу [132, с. 77]. Оскільки ця боротьба мусила мати власного провідника, то ним вони прагнули зробити свою партію.

Але більшовизм не припускав можливості існування в Україні іншої, національної комуністичної партії. Тому проти УКП було застосовано тиск, розклад і репресії, що змусили її до самоліквідації, яка видавалася більшовиками за добровільне злиття її з КП(б)У. Воно було проголошено в 1924 р. Але вже підчас «злиття» більшість «укапістів» не було прийнято до КП(б)У, а інших «вичищували» і нищили потім. А.Річицький, М.Авдієнко, С.Вікул та інші ідеологи УКП загинули в казематах та концтаборах НКВД.

Останньою опозиційною групою українських комуністів стала «фракція федералістів», ідеологом і керівником яких був Ю.Лапчинський. Федералісти вимагали, щоб КП(б)У була не частиною РКП(б), а окремою секцією Комінтерну. Це означало б, однак, не тільки самостійність УСРР як держави, а й підлив засад партії ленінського типу з її всевладним центром. Тому рішуче ліквідована була сама фракція.

Партії небільшовицької орієнтації задалегідь були приречені більшовиками на політичну смерть саме тому, що вони мали певну соціальну базу та авторитетних лідерів. Більшовики не могли погодитись на легальне існування політичних опонентів, які пропонували альтернативні програми і знаходили підтримку в робітничому середовищі (РСДРП) і серед селянства (УПСР).

Проти них влада розгорнула ідеологічну кампанію та вжила каральних заходів. Деяким з них надано вигляду легальних «законних дій». Так, для дискредитації противників більшовики провели кілька відкритих судових процесів, «поставлених

партійними режисерами» після відповідних репетицій у ЦК та Надзвичайній комісії.

Зокрема, у Києві 1920 р. відбувся показовий процес над діячами партії меншовиків. Суд проводився революційним трибуналом, повноваження якого в застосуванні репресивних заходів нічим не обмежувалися [133, с. 39]. Вирок революційного трибуналу ґрунтувався виключно на «класовому чутті». Підсудні були відправлені у концтабори, позбавлені політичних та деяких громадянських прав, хоча партія відмовилася від боротьби проти радянської влади. Однак це не завадило застосувати щодо неї репресії. Визначаючи позицію своєї партії щодо меншовиків, Ленін писав у січні 1921 р.: «...теперішній момент вимагає... найнещаднішої боротьби з ними і наймаксимальнішого недовір'я до них (як до найнебезпечніших фактичних посібників білогвардійщини)" [134, с. 46].

Ця вказівка більшовицького лідера зумовила запровадження небувалого за масштабами репресій розгрому меншовиків. У Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Житомирі, в усьому Донецькому басейні були заарештовані та кинуті до в'язниці сотні соціал-демократів, а меншовицькі партійні органи заборонені, видавництва ліквідовані [135, с. 44].

Репресивні заходи все більш заступали більшовикам ідейно-політичну полеміку, яка вимагала інших аргументів, ніж сила. У грудні 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У передало всі судові справи стосовно політичних партій Надзвичайній комісії та її місцевим органам, що мали вирішувати їх під контролем політбюро губкомів [136, с. 30].

Удари більшовицького керівництва були нанесені чекістським знярядям також по партії українських правих есерів, яка зберігала значний вплив серед тих верств трудового селянства, котрі не підтримували боротьбистів. Лише київські чекісти заарештували понад 100 есерів [137, с. 67]. На початку 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У докладно обговорювало

організацію відкритого судового процесу над відомими діячами УПСР. За вказівками більшовицького керівництва, Верховний революційний трибунал виніс заздалегідь підготовлені вирoki. Жоден з 8 підсудних (Вс.Голубович та ін.) не визнав себе винним. Усі звинувачення проти них мали політичний характер і не підтверджувалися конкретними фактами. Вони й не були потрібні. За словами Д.Мануїльського, який був одним з організаторів процесу, йшлося про те, щоб на ньому "вбити" репутацію політичної партії, що її очолювали підсудні. На ньому мали загинути есерівська «реакційна ідеологія, реакційна романтика, яку виставляли як романтику визволення» [138, с. 71]. Мета процесу полягала в тому, щоб позбавити цю партію підтримки «українських патріотів» і глибше розколоти українську інтелігенцію [139, с. 71]. Для цього навколо процесу було роздмухано пропагандистську кампанію «викриття», відлучень і погроз. Вони стали постійним компонентом політики більшовиків. Крім того, ЦК РКП(б) у липні 1923 р. цілком таємно наказав губкомам і обкомам партії приступити до систематичного «вилучення» меншовиків із трестів, профспілок, наркоматів, вузів. ЦК КП(б)У запропонував губкомам в Україні, а також В.Балицькому (голові ДПУ України) особливо уважно стежити за меншовиками [140, с. 31].

Отже, в Україні було знищено будь-які можливості для легальної діяльності політичної опозиції щодо партії більшовиків. Проте репресії не ліквідували необхідності для КП(б)У рахуватися з можливістю того, що якась опозиція може проявитися в майбутньому.

Хоча партія ще не завжди і не в усьому підміняла ради і в них ще залишалося місце для активності «позапартійних» трудящих, КП(б)У здійснювала вище керівництво ними і всім державним апаратом. Ухвалам ВУЦВК і РНКУСРР завжди передували відповідні рішення політбюро ЦК КП(б)У.

§ 2. Донецько-Криворізька «республіка»

Перш, ніж простежити подальший розвиток подій, повернемося трішки назад, ще до однієї цікавої проблеми 1918-1919 рр.

Як зазначалось, у період після лютневої революції 1917 р. в усій Україні, зокрема на півдні і сході, створено багато (понад тисячу) рад, чимало з яких перебувало під впливом більшовиків: у Катеринославі, Харкові, Юзівці, Макіївці, Горлівці та ін. Ці ради повели завзяту боротьбу за владу, їх очолювали, як правило, завзяті більшовики-ленінці, такі як Ф.Сергеев (Артем), до речі, син заможного селянина з с. Глебова (тепер Курської області), професійний революціонер, та ін.

Після захоплення більшовиками влади-в Росії 1-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та її повну погодженість у «цілях і діях» з Радянською Росією, складовою частиною якої оголошено Україну. Характерно, що 1-й з'їзд зовсім не торкався форми правління, державного устрою та суверенітету України.

Другий з'їзд рад, що відбувся 17-19 березня 1918 р. у Катеринославі, підтвердив, що Україна є складовою, федеративною частиною Росії, а по суті влади – централізованою республікою рад. Питання про державний устрій радянської України, порушене на з'їзді, було для більшовиків зумовлене об'єктивною реальністю. Справа в тому, що у їхній партії і владі зміцнились т.зв. децентралізаторські тенденції та повне ігнорування величезного значення національного питання. (141) Вони виявлялись і в Росії, де виникли окремі «республіки» – Курська, Калузька, Казанська та інші, і в Україні – «Одеська радянська республіка», «Миколаївська повітова соціалістична трудова республіка», республіки і свої раднаркоми у Луганську, Старобільську тощо. Проте найхарактернішим прикладом було намагання

проголосити Донецько-Криворізьку радянську республіку, яку дуже наполегливо взявся створити більшовик Ф.Сергєєв (Артем). Певне політичне підґрунтя такі спроби мали: доки в Україні існувала українська національна влада, влада Центральної Ради, то відколоти від неї побільше території було для більшовиків корисною справою.

Почалось усе це значно раніше, ще 1904 р., з намагання створити на півдні та сході України окрему територіально-обласну партійну організацію РСДРП. За підтримки В.Леніна в Одесі проведено конференцію південних комітетів і створено «Южное бюро РСДРП». За його рішенням у січні 1905 р. на партійну роботу до Харкова скеровано Артема. У квітні 1917 р. обласна конференція РСДРП(б) Донбасу та Катеринославської і Харківської губерній створила регіональний партійний комітет Донецько-Криворізького басейну у Харкові. Очолив його у червні того ж року Артем. Він поділяв шовіністичні, великодержавні погляди всіх російських більшовиків. Так само, як і вони, не визнавав права українського народу на суверенну державу, вважав національну проблему видумкою «буржуазних націоналістів», протестував проти III, а потім IV універсалів Центральної Ради, розгорнувши проти неї завзяту діяльність.

У листопаді 1917 р. Артем, виступаючи на пленумі обласного комітету рад Донецького і Криворізького басейнів, висунув питання про «необхідність створити незалежну від Київського центру самоврядну автономну Донецьку область і добиватися у ній всієї влади Радам» [142, с. 64]. Пленум прийняв постанову: «розгорнути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області» [143, с. 77].

Отже, намагання створити окрему «самоврядну» територію, вилучивши її зі складу Української держави і ввівши до складу Росії, простежується чітко. Важливо було за будь-яку ціну не

допустити до поширення впливу Центральної Ради на дуже зрусифіковане населення Донецького й Криворізького басейнів.

На пленумі облвиконкому рад робітничих і солдатських депутатів на початку грудня Артем разом з іншими промовцями-більшовиками й далі наполегливо настоював на відокремленні східних великих промислових центрів від України. Резолюція, запропонована Артемом, наголошувала на необхідності залишити, зрештою, всю Україну в складі Росії, а якщо цього не вдасться здійснити, то Донецько-Криворізький басейн повинен зробити це безумовно.

Цікаво, що вимога про відокремлення басейну від України не була Артемом і його прибічниками знята навіть після проголошення в Україні 1-м з'їздом рад радянської влади. Крім цього, проголосивши 5-6 грудня 1917 р. на обласній конференції РСДРП(б) басейну Центральну Раду «ворогом трудящих і експлуатованих мас» та захопивши керівні пости в обласному комітеті рад басейну, «артемівці» вирішили не посилати делегатів на 1-й Всеукраїнський з'їзд рад у Києві, а спрямували їх до Харкова, де організувався окремий, розкольницький щодо РСДРП(б) з'їзд.

Обласний комітет рад Донкривбасу продовжував вести лінію на відокремлення від України, розпочавши у грудні безпосередні відносини з Раднаркомом і ВЦВК Росії, ігноруючи як «уряд», так і ЦВК радянської України, які, до речі, теж перебували у Харкові. Більшовицька газета «Донецкий пролетарий» намагалась теоретично і політично обґрунтувати таку лінію, пишучи, що Донецько-Криворізький басейн з економічного погляду становить єдине ціле з промисловістю Росії, а введення його до складу України порушило б принцип самовизначення російського населення басейну [144, с. 98] (не правда ж, подібні «аргументи» поширюються там і сьогодні!). Через місяць та ж газета пише, маючи вже на увазі українців, що «будь-яке самовизначення за принципом національності тепер, на порозі соціалізму, зжило себе, здійснюється за інерцією»

[145, с. 45]. Ось як, виявляється, можна маніпулювати одним і тим самим принципом залежно від обставин. Такою, зрештою, була й уся політика та діяльність тодішніх більшовиків.

Хоч на 1-му з'їзді Рад у Харкові Артема було обрано до складу Народного секретаріату (він став народним секретарем промисловості й торгівлі), але своєї ідеї про відокремлення від України Донкривбасу не залишив. Правда, на Харківській загальноміській конференції більшовиків 13-14 січня схвалено запропоновану С.Орджонікідзе резолюцію, що центральною владою в Україні є з'їзд рад та його ЦВК, а урядом – Народний секретаріат. Ця резолюція відображала тодішню думку ЦК РСДРП(б) і Раднаркому Росії, адже це за їх вказівкою були створені і їм підпорядковувалися харківські маріонеткові радянські власті. Артем з цього приводу декілька разів зустрічався і розмовляв з головою РНК В.Леніним. На початку лютого, коли Центральна Рада домовлялася з Німеччиною і Австро-Угорщиною про підписання сепаратного мирного договору, Артем знову зустрівся з В.Леніним і виклав йому пропозиції місцевих більшовиків щодо створення Донецько-Криворізької республіки. Невідомо, що відповів Артему В.Ленін, але більшовики 8 лютого, скликали у Харкові IV обласний з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейну. Одночасно тут проходила XIX обласна конференція РСДРП(б), на якій були присутні 74 депутати з ухвальним голосом, з них 48 більшовиків, 19 есерів, 5 меншовиків та ін.

Про необхідність створення окремої Донецько-Криворізької республіки, яка б входила безпосередньо до складу Російської федерації, доповідав на конференції більшовик С.Васильченко. Він говорив, що із зміцненням радянської влади на місцях Російська, як і всяка інша соціалістична федерація, будуватиметься не за національною, а за економічною ознакою. Оскільки Донецько-Криворізький басейн є одиницею в господарському плані цільною, самодостатньою, то й повинен

виділятися в окрему радянську республіку. Васильченка підтримали М.Жаков, Артем, Б.Магідов, М.Рухимович.

Цього ж дня, 8 лютого 1918р., обласний з'їзд Рад прийняв рішення про створення Донецько-Криворізької республіки. З'їзд обрав обласний комітет з 11 чол. і доручив йому сформувати Раду народних комісарів Донкривбасейну (що й було виконано 14 лютого) [146, с. 120]. Раднарком очолив Артем, правда, стосовно цього кроку дехто виступав на з'їзді проти, застерігав з'їзд і представник ЦВК і Раднаркому України М.Скрипник, вказуючи, що Донбас і Кривбас, як наймогутніші пролетарські індустріальні центри України, повинні залишатись у її складі і сприяти зміцненню радянської влади в республіці і т.п. Але прибічники відокремлення здійснили свої рішення. Здається, проти такого кроку заперечували, хоч і не дуже рішуче і наполегливо, й у Москві, де на той час ще остаточно з цього питання не визначилися. Так, 17 лютого Я.Свердлов телеграфував Артему в Харків: «відокремлення вважаємо шкідливим» [147, с. 113]. Але, з другого боку, ЦК РКП(б) та уряд Радянської Росії скерували до Харкова вітальний лист, адресований урядові Донецько-Криворізької республіки (Харківська область вже теж входила до її складу). Отже, ЦК РКП(б) в цілому не засудив, а привітав сепаратистські дії групи Артема.

8 і 9 лютого, коли обговорювалось питання і проголошувалася Донецько-Криворізька республіка, відбулися ще й інші важливі події. 8 лютого після багатогодинного артилерійського обстрілу більшовицькі війська під командуванням колишнього царського жандармського підполковника М.Муравйова зайняли Київ, де вчинили антиукраїнський погром. А 9 лютого у Бресті Україна підписала з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією мирний договір. На його підставі німецька сторона зобов'язалася протягом 3-х місяців домогтися за допомогою УНР очистити Україну від російських більшовицьких військ. 18

лютого німці та австро-угорці почали це зобов'язання виконувати, повівши проти більшовиків наступ. Останні панічно відступали.

Радянська Росія 3 березня підписала з тими ж державами мирну угоду, погодилася визнати уже підписаний договір між Україною та центральними державами, негайно укласти мир з УНР і визначити кордони між Україною і Росією.

У таких умовах прихильники відокремлення Донбасу від України одержали вагомі аргументи для виправдання своєї політики. Вони твердили, що створення Донецько-Криворізької республіки врятує басейн від загарбання німцями, бо ніякого договору з ними вона не уклала, а Центральній Раді ця республіка не підпорядкована, вона не є частиною України. Правда, В.І.Ленін в листі від 14 березня доручив надзвичайному комісарові Півдня Росії С.Орджонікідзе передати С.Васильченкові, М.Жакову та іншим керівникам цієї псевдо-республіки, що вона все одно за географією В.Винниченка буде включена до України і німці туди увійдуть.-Через це є безглуздом з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою радянської України фронту оборони [148, с. 50].

Російськими і українськими керівниками-більшовиками враховувався, безперечно, і той факт, що в разі остаточного відриву Донкривбасу від України увесь український народ виступить проти червоного російського імперіалізму і тут уже не допоможуть ніякі гасла про «інтернаціоналізм», «братню допомогу» тощо.

На другий день, 15 березня, тобто напередодні відкриття II-го Всеукраїнського з'їзду рад, ЦК РКП(б) заслухав прибулих до Москви Артема, В.Затонського та В.Шахрая і прийняв рішення про обов'язкову участь більшовиків у роботі з'їзду, а також їх згоду на створення єдиних для всієї України органів, розглядаючи Донбас як частину України.

Артем, очевидно, взяв це до уваги, бо на II Всеукраїнському з'їзді рад він, а також деякі інші керівники Донкривбасу (В.Аверін, В.Межлаук, М.Рухимович) підтримали цю вказівку Москви всупереч лінії С.Васильченка, М.Жакова, В.Філова, котрі продовжували відстоювати незалежність ДКР [149, с. 66].

Та й ЦВК Рад України за вказівкою з Москви ще 7 березня прийняв декларацію, в якій пропонував усім радам усунути будь-які незгоди, що виникли на ґрунті створення «обласних об'єднань», «республік», і знайти форми якнайтіснішого об'єднання обласних «республік» в єдиній радянській державі. АП з'їзд рад України, навіть не торкаючись питання про доцільність утворення автономних держав, проголосив їх усіх автономними частинами "Української федеративної радянської республіки", яка, в свою чергу, «тісно зв'язана федеративними узами з Всеросійською робітничо-селянською республікою» [150, с. 324].

Отже, коло замкнулося. Тепер уже навіть московське керівництво партії і держави вважало існування сумнівної Донецько-Криворізької "республіки" невинуватим і недоцільним. Тим паче, що й справді німці не зважали на жодні протести і ноти ніким не визнаної «держави» й зайняли територію Донкривбасу, де, до речі, переважало українське населення. Не допомогла й телеграма наркома закордонних справ Г.Чичеріна у Берлін, де він натякав, що «наступ, що продовжується на Півдні Росії, перейшов за кордони українських територій (тобто дійшов до «кордонів» Донецько-Криворізької республіки...) і це не узгоджується з принципами договору. Німецькому урядові слід висловитися..., які кордони він визнає українській республіці» [151, с. 324].

Тому розсудливіші комуністичні вожді з Москви вирішили припинити сепаратистські дії у Донбасі, діяти винахідливіше. 18 квітня 1918 р. у Таганрозі ЦВК України навіть прийняв рішення про вихід України зі складу Російської Федерації та створення замість УЦВК і уряду єдиного органу – Бюро для

керівництва повстанською боротьбою проти окупантів [152, с. 45]. Та це був лише тимчасовий, тактичний відхід від програми відновлення і збереження «єдиной и неделимой» імперії, тобто крок витонченіший, продуманіший. Стосовно фактично не існуючої вже на той час Донецько-Криворізької республіки, то формально її кінець настав після того, як 17 лютого 1919 р. рада робітничо-селянської оборони Росії доручила Й.Сталіну провести через бюро ЦК РКП(б) рішення про її ліквідацію [153, с. 121].

§ 3. Проблеми національно-державного розвитку України під владою більшовиків

У самій партії більшовиків принципова єдність в "українському питанні" існувала лише в одному: що вона одна-єдина має "історичне право" це питання розв'язати. Стосовно того, як саме це має бути зроблено, то протиріччя, що виникли в партії у попередні роки, загострювалися. Всупереч всім її загальним деклараціям і обіцянкам про визнання права українського народу на утворення незалежної радянської держави, вона намагалась підпорядкувати Україну централістським та уніфікаторським тенденціям, головним носієм яких була партійно-державна бюрократія. Ця бюрократія протистояла не тільки тим верствам населення, в яких було відібрано власність, владу, впливи і навіть громадянські, а частково й загальнолюдські права, аж до права на життя, але й трудящим масам, свободу і владу яких вона проголосила лише для того, щоб їх узурпувати. Ці маси намагалися зберегти за собою можливості політичної та громадської самодіяльності, живлячи опозиційні рухи в суспільстві. За цих умов партійно-державна бюрократія невпинно зростала разом з поглиненням суспільства державою і поширенням державних функцій партії. Бюрократія ще не була настільки сильною, щоб її окремі ланки, наприклад, у республіках, могли здійснювати владу самостійно. Вони діставали і утримували її лише остільки, оскільки московський центр з його знаряддями політичного і господарського примусу надавав їм владу в певній території або галузі.

У середовищі партійно-державної бюрократії панували доцентрові тенденції, і це, як помітив, зокрема, з еміграційного далека Михайло Грушевський, посилювало в Україні «її ненаціональний або навіть антиукраїнський характер» [154, с. 283]. Перший президент УНР, котрий щиро прагнув від початку 20-х років до співробітництва з національно свідомими

силами у керівництві УСРР, вважав, що перешкоду розвитку національної державності УСРР становить саме ця соціальна природа «радянської» бюрократії. На його думку, антинаціональний характер цих паразитичних елементів був тільки проявом і наслідком їх «бюрократичного ества, антигромадськості і відірваності від громадянського життя і його інтересів» [155, с. 283]. У листі до Х.Раковського, написаного у листопаді 1921 р., Грушевський попереджав: «власне, вона, ота радянська бюрократія, зависно підтримуючи свою монополію влади і кормління, як стара російська, пильнуюча, щоб ніщо не робилося поза нею, щоб усе проходило через її руки, носило на собі її відомствений штампель і номер, і для того перетинаючи або гальмуючи всякий громадський почин, все, що могло б нарости і піднятись поза нею, тримає в стані негачії чи опозиції до нинішнього урядового і партійного апарату живі соціалістичні, радянські, творчі, активні сили України і полишає правлячу партію в її ізольованій, відірваній позиції, в ролі російської експозитури, яка не наважується стати на власні ноги в свідомості своєї слабості: браку ґрунту під ногами на місці, на Україні» [156, с. 282].

Проте це «ненормальне становище» і роль «російської експозитури, колоніальної адміністрації, делегованої РКП», що тримало її «під вічними загрозами катаклізмів» [157, с. 2282] у країні, турбувала й ідейніші, а водночас реалістичніші сили керівництва українського більшовизму. Це відчуття небезпеки посилювалося в них зростаючим розумінням того, що бюрократія, оволодіваючи їхньою власною партією, створює для них всередині РКП(б) і КП(б)У безпосередню загрозу усунення їх від керівництва або й з партії взагалі через ідейно-політичну їх несумісність. Тому серед цих елементів, що становили всередині більшовизму опозицію збюрокраченню партії, дістали більш або менш виразного вигляду прагнення вивести Україну з-під розчавлюючої тенденції до бюрократичної централізації та знеосіблення. Це більш або

менш послідовно приводило такі більшовицькі елементи до захисту засад незалежності УСРР, а згодом – принципів конфедерації при утворенні державного об'єднання її з іншими, у тому числі РСФФР, радянськими республіками.

При ретроспективному розгляді стає зрозумілим, що прихильники цих поглядів по суті були засуджені на політичну поразку, бо, лишаючись одночасно відданими захисниками і реалізаторами більшовицької монополії на владу, вони на новому етапі розвитку цієї влади мали стати беззахисними жертвами невід'ємної від цієї монополії тенденції до зосередження всієї ініціативи, прав і контролю в бюрократичному її центрі. Але певний час боротьба цих різних тенденцій у РКП(б), КП(б)У та керівництві УСРР була реальною і визначила наявність у державно-політичному устрою УСРР суперечливих політико-правових елементів і справжню боротьбу поміж ними. Це робить визначення характеру УСРР як держави не просто важким завданням, а й таким, що, мабуть, не має однозначного розв'язання.

Розбіжність у поглядах на характер і зміст державності УСРР цих років не випадкова. У протилежних її оцінках фіксовані та абсолютизовані протилежні її властивості, хоча насправді вони існували у взаємозв'язку, як єдність суперечностей, і кожна з них відбивала можливості альтернативного розвитку. Так, згідно з однією з таких оцінок, «третій» Радянській владі в Україні «був присвоєний бутафорський статус лжесуверенної Української радянської республіки» [158, с. 69]. З погляду, що відновлений і досить поширений зараз у багатьох працях, УСРР була повністю позбавлена суверенної волі та її атрибутів, зведених до фальшивої демагогії.

Зовсім інакше це виглядає в уявленні тих, хто вважав ці атрибути змістовними ознаками незалежності УСРР, завдяки яким республіка мала відіграти самостійну роль при утворенні революційної світової системи. Так, Л.Троцький,*

протиставляючи цей період у розвитку радянського ладу в Україні пізнішому часу, писав: «Ми не поспішали з централізацією, бо невідомо було, як укладатимуться міжнародні стосунки і чи не вигідніше Україні поки що не зв'язувати формально своєї долі з долею Великороси. Ця обережність була необхідна також й стосовно до ще свіжого українського націоналізму, який на досвіді повинен був ще прийти до необхідності федерації з Великоросією» [159, с. 321]. Цей час самостійного вибору і визначення нових шляхів і форм спілкування був, у його розумінні, «періодом повної державної незалежності України» [160, с. 322]. Цей характер своєї державності вона мала б зберегти при утворенні союзу республік. Прихильники такого розвитку УСРР сподівались на підтримку Леніна, який у цей час стверджував: «Адже це нова країна, інша країна, а наші русотяпи цього не бачать» [161, с. 322]. Хоча, як виявилось, саме такі «русотяпи» зберігали за собою вирішальну перевагу в центрі більшовицької влади. Отже, різноманітність поглядів створила певний новий політичний простір щодо шляхів здійснення української політики різних більшовицьких фракцій, які по-різному уявляли обсяг суверенності УСРР. Її межі визначались, насамперед, характером зв'язків між УСРР та радянською Великоросією, розподілом між ними реальної влади та оформленням цього розподілу в політичних і правових актах.

До кінця 1920 р. УСРР, проголошуючи раз у раз свою незалежність у політичних деклараціях, входила, згідно з іншими своїми правовими актами, в спільну з РСФРР державу. Так, IV Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1920 р.) встановив, що «УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської РСФР», утворення якої, до речі, не було проголошено ані до, ані після цього. Ще раніше було прийнято кілька нормотворчих актів конкретно-політичного змісту, які не створювали жодної розвинутої бази і структури правових стосунків між УСРР та РСФРР, але один за одним

підпорядковували державні інституції України РСФРР і перетворювали Росію у «фактично політичного зверхника» Радянської України [162, с. 314]. Це стосувалося, зокрема, Збройних сил УСРР. У лютому 1919 р. її Нарком військових справ видав наказ, за яким всі декрети, закони, постанови та накази щодо Червоної армії у РСФРР набували силу і застосовувалися в УСРР. Новобранці з України входили в Збройні сили Росії, що брали на себе оборону Радянської України. Утворення цієї спільної воєнної системи з вищим командуванням у Москві було підтверджено в січні 1920 р. у декларації «про військову політику на Україні» (в її рамках в УСРР було утворено два військових округи) [163, с. 321]. Одночасно були розпочаті спроби утворення національної Червоної армії, які мали скасувати уявлення про окупацію України чужими силами. Тому на початку 1920 р. наркомвоєнмором РСФРР Л.Троцьким був виданий таємний наказ «приступити до планомірної закладки фундаменту української робітничо-селянської Червоної армії». Спочатку вона мала б «кілька зразкових полків» з українським командним складом і українською мовою. Єдиним наслідком цього розпорядження було створення в Харкові Школи українських старшин (з викладачами переважно з колишніх офіцерів УГА), випускники якої згодом були спрямовані на службу до частин Червоної армії поза Україною [164, с. 114].

Не менше значення, ніж безпосереднє підпорядкування Москві всіх Збройних сил на теренах УСРР, мало введення її органів державної безпеки (з їх практично необмеженими карально-репресивними функціями) до єдиної понадцентралізованої системи з центром у Москві.

Постійні (і, здебільшого, здійснені) намагання російського центру встановити свій контроль над народним господарством і ресурсами України також підтверджували тенденцію розглядати Радянську Україну як складову частину великоросійського державного комплексу.

Ці централізаторські тенденції викликали, з іншого боку, протидію навіть у радянізованих масах і деяких осередках влади в УСРР, що прагнули надати повнішої політико-правової автентичності проголошеній незалежності України і завдяки радянській владі міцніше зв'язати її з інтересами і настроями народу. Розуміння подібних інтересів і настроїв певними групами в центрі зумовило укладання РСФРР договорів про «союзні стосунки» з іншими радянськими республіками. Перший такий договір був підписаний між Росією і Азербайджаном (у квітні 1920 р.). 28 грудня «Союзний робітничо-селянський договір» був укладений між РСФРР і УСРР. Від імені Росії його підписали голова її Раднаркому В.І.Ленін і Нарком іноземних справ Г.Чичерін, а від імені України – Х.Раковський, який поєднував ці посади в УСРР. Це відбивало найвищий рівень і значення цього документа. Договір мав стати постійною основою стосунків між двома країнами та визначити їх зміст і спрямування. «Виходячи з проголошеного великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної з договірних сторін і усвідомлюючи конечність згуртування всієї сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва», країни вступали «між собою у військовий і господарчий союз». Функціонування союзу забезпечувалося об'єднаними наркоматами в Москві, що вже діяли у відповідних галузях. Порядок і форма керівництва цими наркоматами встановлювалися згідно з угодами, укладеними між урядами республік. Повноважні представники уряду УСРР, затверджені її ЦВК і з'їздом Рад, входили до Раднаркому Росії.

Згодом було встановлено, що законодавчі акти РСФРР набували чинності в Україні лише після затвердження їх українською владою (вона має право їх відхилити).

Отже, згідно з цим генеральним договором утворювалася не єдина (спільна) держава, а союз держав [165, с. 320], стосунки між якими «цілком зберігали форму державного зв'язку

міжнародно-правового характеру» [166, с. 328]. Договір встановив між УСРР і РСФРР стосунки, які, за висновками українських і російських юристів-сучасників, були властиві навіть не федеративному державному цілому, а конфедеративному «союзу держав».

Такий погляд обґрунтований, зокрема, у працях М.Палієнка (Харків, 1924), С.Котляревського (Москва, 1924), М.Райхеля (Харків, 1925) та інших вчених. З ними в новітній час погодився й знавець міжнародного права з української діаспори О.Юрченко [167, с. 333], аж ніяк не схильний до ідеалізації правового стану і статусу «третьої» української Радянської республіки. У межах та у формах цього свого союзу з РСФРР та впродовж його існування УСРР могла вважатися – та й вважала себе – державою із значним обсягом незалежності у внутрішньому житті та у міжнародних зв'язках. Еміграційний правознавець О.Шульгін зазначав, що від 1920 р., «будучи советською республікою, Україна заховала до 1923 року свою юридичну незалежність» [168, с. 299]. О.Юрченко, маючи ще ширшу історично-правову ретроспективу, приєднався до цього висновку. Заперечення такого характеру УСРР в цей короткий час, стверджує він, було б порушенням принципу історизму, що вимагає аналізу і оцінки певного явища в тих, хоча й скороминущих конкретно-історичних обставинах, що це явище сформували.

Отже, як уже наголошувалося, власне ці обставини політичної та ідеологічної боротьби в партії та у суспільстві сприяли створенню відносно незалежної УСРР, що було суперечливим і перехідним державно-правовим феноменом в умовах більшовицького панування. По суті, вищу владу в УСРР здійснювала диктатура більшовицької партії, що заступала «диктатуру пролетаріату». Зрештою, вона сама заступалася диктатурою номенклатурної верхівки в партії, а через неї – в усіх галузях життя. Логіка розвитку її влади вимагала обмеження, підпорядкування, а згодом – і поступової ліквідації

всіх проявів і можливостей самодіяльності у суспільстві. Це було здійснене в УСРР в процесі подальшого її "співжиття" з Росією.

У травні 1921 р. на Всеукраїнській нараді більшовиків була прийнята резолюція, яка визначила національно-визвольну боротьбу в Україні проти царату та режиму Керенського прогресивною, але стверджувала, що зміст національного питання радикально змінюється після захоплення влади пролетаріатом і що з цього часу національний рух набуває контрреволюційного характеру, стає засобом "стравлювання" робітників і селян України і Росії [169, с. 68]. Це було очевидною справою виправдання шовіністичної суті більшовицької політики в Україні, прикритої поняттям «диктатури пролетаріату».

Незабаром почався також тиск на українську мову і культуру. Був усунутий Г.Гринько, який 1920 р. був призначений наркомом освіти і намагався забезпечити розвиток української культури. Його звинуватили у занадто швидкому проведенні українізації. Українські кадри в партії і державному апараті, особливо зв'язані походженням і діяльністю з національною інтелігенцією, були оте: атмосферою підозріння і зазнавали дискримінації. У 1921 р. під час чистки РКП(б) з неї було виключено майже половину всіх колишніх боротьбистів [170, с. 274].

Частина більшовицьких діячів в Україні на чолі з Х.Раковським намагалась протидіяти тенденціям, що надихалися великодержавниками в Москві, виступала за розвиток відносин між УСРР і РСФРР на засадах рівності, прагнучи зберегти і навіть збільшити в межах союзу між республіками обсяг українського державного суверенітету. Намагаючись добитися рівноправних відносин між ЦК КП(б)У та РКП(б), Х.Раковський у квітні 1921 р. відправив до Москви Ф.Кона із завданням проштовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б) зі статусом постійного

представництва уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Й.Сталін, роль якого у партії вже в цей час значно посилилась, домігся того, що оргбюро ЦК РКП(б) спеціальною постановою відмовило українським комуністам [171, с. 10]. Недарма дещо пізніше, у вересні 1922 р., Раковський зауважив Сталіну, що його лінія скерована на «знищення незалежних республік». Він наголошував на тому, що необхідно «в наші союзнi відносини внести визначеність і ця визначеність повинна буде йти по лінії більше прав..., більше ініціативи у всіх галузях окремим радянським республікам» [172, с. 4]. Раковський звертав увагу на недоліки системи договірних відносин, яка дозволяла зловживання ними з боку Росії. У жовтні 1922 р. він надрукував статтю «Союз Социалистических Советских Республик», зазначивши, що об'єднані загально федеративні комісаріати фактично діяли як відомства РСФРР і не враховували інтереси інших республік [173, с. 45].

У тезах з національного питання, складених Х.Раковським і схвалених Пленумом ЦК КП(б)У 5-6 лютого 1922 р., стверджувалося, що УСРР повинна існувати як суверенна держава, користуючись, зокрема, широкою автономією в управлінні своїм народним господарством; його піднесення мало б здійснюватися у співробітництві з Росією та іншими радянськими республіками при єдності узгодженої господарської політики [174, с. 46].

Х. Раковський взяв на себе ініціативу переглянути договірні відносини й уточнити зміст договірної федерації. За його пропозицією 11 березня Політбюро ЦК КП(б)У порушило перед ЦК РКП(б) питання про необхідність конкретизувати відносини між УСРР і РСФРР, щоб усунути з них можливості російської домінації.

Але партійно-державна бюрократія в Москві прагнула до зміцнення цієї зверхності, оскільки вона повністю підпорядкувала собі державні органи РСФРР, і поширення свого контролю на всі національні радянські республіки. Виразником

цих інтересів, – а головне з них було саме досягнення і гарантування такого всевладдя, – цієї всеперемагаючої бюрократії був Й.Сталін; це перетворювало його у дедалі могутнішого провідника більшовицької партії. Під його тиском 10 серпня Політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію для підготовки відповідних матеріалів щодо проекту нових федеративних відносин [175, с. 191]. До неї увійшли члени ЦК РКП(б) В.Куйбишев, С.Орджонікідзе, Х.Раковський, Г.Сокольников, Й.Сталін і представники національних республік. УСРР представляв голова ВУЦВК Г.Петровський. Але Сталін зумів фактично усунути від роботи офіційних представників республік. Сталін спирався на таких діячів, які зуміли побачити його неухильно зростаючу силу і тому запобігливо прислуховувалися до нього. Вони вгадували його наміри та «обґрунтовували» їх.

В Україні до цієї сталінської клієнтелії належав Дмитро Мануїльський. Маючи 20 років, він у 1903 р. вступив до РСДРП і переходив з одного до іншого її угруповання, доки не перейшов у 1917 р. до більшовиків разом з «міжрайонцями». Це була людина без політичної самостійності, завжди в пошуках «шефа», без здібностей, навіть у задатку, теоретика, на роль якого він зазіхав. Проте «комунікабельний», а тому – прийнятний для товариського кола, в яке він входив, Мануїльський за вказівкою з Москви дістав у грудні 1922 р. посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. Щоправда, це не виводило його з тіні Х.Раковського, який був, безперечно, «першим з рівних» в українському керівництві; але, ховаючись у цій тіні, Мануїльський розпочав, за дорученням Сталіна, інтригу проти Раковського, діючи з цинізмом, який засвідчував його повний морально-політичний примітивізм [176, с. 284]. Навіть дещо випереджаючи те, що Сталін висловлював вголос, Мануїльський у таємному листі до нього, датованому 4 вересня, виклав свої «міркування» з «українських справ» та взагалі «про становище окраїн». Він вважав, що конфлікти «між відомствами

центра і місць» слід припинити, застосувавши найпростіші заходи, а саме – «ліквідацію самостійності республік та замінити їх широкою реальною автономією». Зберігаючи деякі «інтереси окраїн», слід було, на його думку, передати «центру» зовнішню політику і торгівлю та «усе господарство» республік. «Утворення на окраїнах самостійних республік зі своїми виконавчими комітетами (РАД) і раднаркомками відповідало певному етапу нашої революції», на якому «довелось розв'язувати національне питання». Це була неминуча поступка національній стихії, "...яка, спираючись на невдоволення селянської маси, могла перетворитися у найсерйознішу «Вандею». Але, доводив Мануїльський, зі скасуванням продрозкладки «український мужик» перестав цікавитися «національним» питанням, і тому «введення автономії» в Україні «ніякого серйозного національного руху у розумінні опозиції до цього курсу не викличе, бо ґрунту в українській інтелігенції не має». Він тільки радив провести «реалізацію цього заходу таким чином, щоб ініціатива виходила від національних з'їздів Рад» [177, с. 193].

Це було якраз те, що генеральний секретар ЦК РКП(б) хотів почути від першого секретаря ЦК КП(б)У. В листі Манільського вперше поняттю «автономія» було надано нового розуміння [178, с. 270]. Воно означало скасування незалежності радянських республік і входження їх до складу РСФРР із статусом, що його мали державоподібні утворення «національних меншин», котрі вже були неподільно злучені у Російській федерації. Сталін негайно використав цю підказку.

Відразу після цього він складає свої «тези» «Про автономію», в яких пропонував зрівняти незалежні радянські республіки з автономними республіками у складі Російської федерації. У секретному листі до В.Леніна 22 вересня він наполягав скінчити на цьому ґру в незалежність, яка обернулася небезпечною спокусою для деяких комуністів поза РСФРР. «За чотири роки громадянської війни, – писав Сталін, – коли ми,

зважаючи на інтервенцію, змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, поза своїм бажанням, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають дійсної незалежності в усіх розуміннях і розцінюють втручання Цєка РКП, як обман і лицемірство з боку Москви... Молоде покоління на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, уперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і так само уперто вимагають від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік [179, с. 199].

В Україні сталінський проект викликав гостру критику зі сторони Х.Раковського, Г.Петровського, М.Скрипника, М.Фрунзе. Х.Раковський відстоював ідею об'єднання радянських республік на засадах рівності при збереженні ними основних прав та інституцій суверенних держав, зокрема управління своїм господарством, власних бюджетів і податкових систем, збройних сил, зовнішньої політики і торгівлі. Спільні органи мали здійснювати координацію і узгодження їх інтересів та забезпечувати взаємодію і взаємодопомогу в захисті проти зовнішньої загрози та господарсько-культурного розвитку. Йшлося фактично про утворення конфедерації радянських республік.

Але після обговорення у комісії ЦК РКП(б) 23-24 вересня 1922 р. сталінський проект був схвалений. Не примирившись з цим, Раковський звернувся за підтримкою до хворого Леніна. Ленін краще від більшості своїх соратників розумів небезпеку піднесення антибільшовицьких рухів, яку міг викликати на колишніх «окраїнах» великодержавний замах на їх щойно визнану самостійність. Крім того, він побоювався надмірного зосередження реальної влади в центральному бюрократичному апараті на чолі зі Сталіним, який вже ізолював та позбавляв політичної зверхності його самого. Тому Ленін відхилив «автономізацію» республік і запропонував їх об'єднання у «федерацію рівноправних республік». Росія та інші радянські

республіки мали створити над своєю незалежністю «ще новий поверх» зі спільних інституцій з досить широкими законодавчими та розпорядчими повноваженнями, не скасовуючи, однак, своїх владних органів [180, с. 192].

Отже, Ленін був готовий сповільнити процес об'єднання, щоб не надати йому загрозливо конфліктного характеру, або навіть зупинити його. Він вважав можливим обговорити питання про надання об'єднанню республік форми (і змісту) конфедерації, якщо вони не згодяться на федеративний зв'язок. Найголовнішим для нього лишалося збереження єдності партії та її монополії на владу в усіх республіках, бо це мало гарантувати досягнення через низку таких етапів, остаточної "єдності" народів у масштабах, окреслених російською і світовою революцією. Але й сам творець і провідник партії недооцінив наслідків, які вже дала ця його настанова. Він не бачив домінуючої сили вищої партійної бюрократії, її самовпевненості, прагнення до негайного і остаточного взяття всієї влади у свої руки, а водночас – від Леніна ж сприйнятої готовності, коли це потрібно – йти на «поступки» при проголошенні програм і прав, які вона заздалегідь вважала лише пустими брязкотливими фразами та папірцями, що їх можна буде при нагоді й переписати. Це, однак, виявилось трохи пізніше.

Ленінська пропозиція була схвалена Пленумом ЦК РКП(б) 6 жовтня. Пленум утворив комісію з представників усіх незалежних республік (РСФРР, України, Білорусії, Грузії, Азербайджану і Вірменії), якій було доручено керувати підготовкою утворення союзної держави та розробити основи її конституції [181, с. 43]. При об'єднанні мали бути утворені наркомати трьох типів – злиті), об'єднаних та автономних. Злиті наркомати з «безроздільною» владою мали діяти на всій терито" федерації. Такий самий статус повинні були мати ДПУ, Держбанк і Верховний суд. В об'єднаних наркоматах центральний апарат керував республіканськими наркоматами,

які зберігалися, але із звуженою компетенцією. Автономними, здебільшого, лише на певний період запишались республіканські наркомати: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення [182, с. 193].

Відповідно до підготовленого сценарію 10 грудня у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад, що мав узяти на себе ініціативу створення Союзу республік. З доповіддю на з'їзді виступив М.Фрунзе. В обговоренні її взяли участь М.Скрипник, Є.Квірінг, В.Затонський. Вони підтримали ідею утворення союзної держави, обіцяючи, що це буде союз рівноправних суверенних держав. З'їзд схвалив Декларацію про утворення СРСР і проект основ Конституції СРСР [183, с. 193]. За прикладом УСРР пішли й інші республіки.

I Всесоюзний з'їзд рад (30 грудня 1922р.) затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР були об'єднані в одну державу – СРСР. З'їзд обрав ЦВК СРСР і чотирьох (від кожної республіки) голів (від УСРР – голова її ЦВК Г.Петровський) [184, с. 47].

Створення СРСР фактично наближувало відродження «єдиної-неділимої», а сталінська група всіляко прагнула надати цій тенденції невідворотного та прискореного розвитку.

Це викликало певну стурбованість серед тих діячів України, які противились цьому процесу централізації, вбачаючи в ньому виявлення і посилення загальної деградації радянського ладу. У березні 1923р. свою позицію щодо побудови Союзу виклав Х.Раковський. У статті «Новий етап у радянському союзному будівництві» він застерігав партію від надмірної централізації, на ґрунті якої бюрократія, зосереджуючи безконтрольне реальне розпорядження продуктивними силами суспільства, перетвориться на новий клас, який здійснює під виглядом загальних інтересів суспільства лише свої інтереси, а для їх гарантії – посилює центральний апарат управління. Раковський продовжував обстоювати ідею конфедерації, що обмежувала

функції, а тому – й сили цього апарату. Він пропонував обмежити, зокрема, права союзного ЦВК, залишити закордонні справи, зовнішню торгівлю у віданні союзних республік, надавши союзу тільки права і апарат для узгодження [185, с. 49]. Та й інші, найбільш далекоглядні діячі партії, стурбовані невпинною бюрократизацією РКП(б) та державного апарату, відчували, що настає критичний час для випробовування цілої теорії і програми побудови соціалізму і що конкретні спроби розв'язування національного питання матимуть вплив на те, як виглядатиме ця програма загалом, а, головне, на реальні можливості і результати її здійснення.

Зростаючі протиріччя між декларативними запевненнями про збереження рівності і реальним обмеженням прав республік на користь центру гостро виявилися на XII з'їзді РКП(б), який відбувся 17-25 квітня 1923 року. У доповіді «Національні моменти в партійному і державному будівництві», зробленій на з'їзді, Сталін, всупереч ленінським вказівкам, зрівняв загрозу великодержавного російського шовінізму і націоналізму серед раніш пригнічених народів. Це означало фактичне применшення першої, справжньої небезпеки і перебільшення або й прямо вигадування другої. М.Скрипник влучно назвав цей метод «подвійною бухгалтерією», «коли кожне згадування про великоросійський шовінізм намагаються завжди дискваліфікувати висуненням зустрічного позову: "мовляв, спочатку подолайте свій власний націоналізм» [186, с. 37]. Це робило боротьбу з великодержавним шовінізмом суто формальною. Х.Раковський у своєму виступі на з'їзді гостро засудив «навмисну недооцінку» національних проблем апаратниками центру, які свідомо прагнули до всеохоплюючої влади. Ця влада, обмежуючи і утискуючи республіки, за його словами, загострює національне питання до того, що "обіцяє нам громадянську війну, якщо ми не виявимо потрібної чулості і розуміння... союзна будівництво пішло неправильним шляхом...

Треба відібрати від союзних комісарів дев'ять-десятих їхніх прав і передати їх національним республікам" [187, с. 90].

Гострі дебати на з'їзді розгорнулися між Сталіним і Раковським навколо розробки положення про "двохпалатну систему, за якою союзний ЦВК складався з Союзної ради, де республіки були представлені відповідно до чисельності їх населення (отже, з гнітючою перевагою РСФРР), та з Ради національностей, де також існувала перевага РСФРР, бо в цій палаті додатково й окремо були представлені її чисельні національні автономні утворення." Раковський вважав, що у ЦВК мала б забезпечуватись рівність представництва і розподілу влади між республіками. Але насправді, за його аналізом, існуюча ситуація не тільки не дає нам, окремим республікам, жодної гарантії, але, навпаки, вона закріплює "систему, яка полягає в тому, що на 360 делегатів союзного ЦВК 280, а може, й більше, має РСФРР і тільки 80 усі інші республіки разом узяті" [188, с. 90]. Тому Раковський запропонував змінити склад Ради національностей так, щоб жодне з державних об'єднань, що входить у другу палату, не могло дістати більше двох п'ятих місць.

Але XII з'їзд РКП(б) відкинув цю поправку Раковського. Тоді Раковський загострив свої звинувачення, викриваючи бюрократично-великодержавне переродження самої партії. Хоча на чолі радянських органів стоять комуністи, "справа полягає в тому, – казав він, – що ці самі комуністи піддаються психології свого власного апарату, перетворюються на відомчих людей. Справа у тому, що наші центральні органи починають дивитися на управління країною з точки зору їх канцелярських вигод. Звичайно, незручно управляти дванадцятьтю республіками, а ось якщо б це усе було одним, якщо б тиснули на одну кнопку, можна було б управляти всією країною – це було б зручно" [189, с. 91]. Цій гіркій іронії не вистачало хіба уявлення про те, що головне зло зосереджувалося, насамперед, саме в партії, яка перетворювала державний апарат за зразком власної

централістичної будови та в інтересах забезпечення своєї монополії на владу.

Отже, на XII з'їзді фактично відбулася вирішальна боротьба між прихильниками понад-центризму під ширмою "союзної держави" та прихильниками конфедеративного "союзу держав", який обстоювали й деякі діячі УСРР. Відповідно до наслідків цієї боротьби виграв перших і поразка других мали, як виявилось, вирішальне значення.

XII з'їзд РКП(б) прийняв резолюцію з національного питання, в якій були відтворені основні положення доповіді Сталіна. Застереження безнадійно хворого Леніна, викладені як його «Заповіт» в листах до ЦК РКП(б), були подані у перекрученому вигляді, як певні ремарки до курсу на утворення унітарної держави.

Українські державні діячі ще мали надію, що їм вдасться вплинути на устрій Союзу при доопрацюванні союзного договору. Тому в травні 1923 року під керівництвом М.Фрунзе і М.Скрипника була розроблена директива конституційним комісіям, в якій пропонувалось переглянути положення договору в плані розширення прав республік та впровадження гарантій їх суверенності. Це передбачало обмеження на користь республік функцій наркоматів та компетенції Верховного суду Союзу, надання республікам ширшої бюджетної автономії тощо [190, с. 51].

Х. Раковський підготував навіть власний проект Договору про утворення союзу. Він виходив з положення, що республіки не «об'єднуються в одну державу», але утворюють союз соціалістичних республік. Це означало б виразну заміну федерації конфедерацією. Але московська партійна бюрократія відкидала не лише будь-яку зміну курсу, а й навіть невеликі поступки у його проведенні.

Для здійснення рішень XII з'їзду в Москві була скликана партійна нарада з національного питання. Вона відбулась 9-12 червня 1923 р. На нараді були присутні 17 членів і

3 кандидати в члени ЦК РКП(б), 6 членів ЦКК і 58 делегатів від національних республік та областей. Серед представників КП(б)У були прихильники різних поглядів. Керував нарадою Сталін. Він категорично відкинув український проект Раковського. Д. Манільський негайно приєднався до Сталіна. Але деякі представники КП(б)У були захисниками суверенітету УСРР. М.Скрипник пропонував утворити союз з широкою фінансовою і господарською автономією республік, включно з правом формувати свій бюджет відповідно до прибутків і залишати у себе їх частину. Г.Гринько захищав господарську ініціативу республік, які мали насамперед знаходити самостійні джерела прибутків, а не чекати кредитів з центру. Він наполягав на розвитку республіками банківської системи [191, с. 52]. Але ці пропозиції були зведені нанівець.

На пленумі ЦК КП(б)У 20-22 червня у Харкові її керівники, виправдовуючись перед Сталіним, що не відразу і не повністю підтримали його курс, відмежувалися від позицій Х. Раковського (у липні Раковський був відкликаний з України, діставши посаду посла СРСР у Великобританії). В резолюції пленуму була визнана помилковість «українського проекту» [192, с. 49]. Коштом національно-державних інтересів України і власної гідності, та, як виявилось пізніше, ще й коштом власного життя, керівники КП(б)У підтримали фетишизовані єдність більшовицької партії та її керівництво в Союзі РСР. Але це означало також, що союзний договір 1922 р. фактично так і не було доопрацьовано. Він не був також переданий на загальнонародний референдум. Умови, згідно з якими УСРР, входячи до Союзу, зрікалася більшої частини свого суверенітету, не були підтвержені її народом, і, таким чином, новий устрій не дістав належної легітимності.

§ 4. Розробка, прийняття та характеристика Конституції УСРР 1919 р.

Основи радянського державно-конституційного права в Україні були закладені I Всеукраїнським з'їздом Рад, який проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Одночасно з'їзд обмежив суверенність республіки, вимагаючи від її влади негайно встановити «повну погодженість в цілях і діях» з Радянською Росією, федеративною частиною якої Україна себе визнавала, навіть не зумовлюючи поділу влади між своїми властями та владою Федерації [193, с. 111]. За зразком Росії в Україні проголошувалось встановлення диктатури пролетаріату у формі радянської влади. Це означало, що нова влада відкрито визнавала себе владою частини населення, яка здійснюється щодо іншої його частини засобами узаконеного і позазаконного примусу [194, с. 206].

Диктатура застосовувала ці засоби, за її визнанням, до експлуаторських класів. Але закони не окреслювали з належною ясністю, хто саме включався до цих класів, і, крім капіталістів та поміщиків, до них зараховували, згідно з «революційною правосвідомістю», більшу частину так званих середніх верств, тобто заможних селян, ремісників і торговців, які працювали одноосібно або були власниками дрібних майстерень чи крамниць, що не належали до підприємств, колективи яких наділялися виборчими правами. Тим паче, це стосувалося великої частини інтелігенції, яка зазнавала політичної дискримінації через її «соціальне походження» або світогляд, який зв'язував її з «чужими» політичними партіями. Іноді для усунення цієї частини інтелігенції від участі в органах влади та впливу на їх діяльність вистачало й підозріння в таких «провинах».

Ця "класова" лінія, а може, ще більш – її інтерпретація і застосування – призводили до звуження соціальної бази нової

влади та її можливостей здійснити проголошену перебудову і розвиток соціально-економічного і культурного життя. Такою політикою від початку обмежувалися, підривалися і навіть руйнувалися умови, необхідні для участі у цьому розвитку дрібних і середніх самостійних виробників та господарів, що діяли у різних ланках цілісної господарської системи виробництва. Щодо інтелігенції, то нова влада навіть там і тоді, де використовувала її фаховий досвід, не могла забезпечити її повного розкриття, бо одночасно вона придушувала інтелігенцію як верству із самостійними інтересами й орієнтацією.

Справа ускладнювалася ще й тим, що пролетаріат, чію диктатуру мали здійснювати в Україні ради, у своїй значній частині за своїм складом, мовою, звичаями і політичним вихованням не відчував себе зв'язаним з українською культурою, а тим паче – з національною державністю, надаючи національному питанню другорядного значення порівняно з соціальними проблемами революції. Відбиваючи і закріплюючи ці настрої у робітництві, а одночасно підпорядковуючи їм свої зв'язки з тими верствами, що були головними носіями і виразниками національних традицій та сподівань, радянська влада, отже, заздалегідь обмежувала свої впливи в українському суспільстві в період національної революції, який переживала Україна. Це великою мірою зумовило те, що радянська влада відразу виступила проти головних сил цієї революції, поглиблюючи загальну дезорганізацію державно-політичного управління і життя.

Керуючись ленінськими твердженнями, що робітники не можуть використати стару «державну машину», а повинні її розбити, більшовики приступили до ломки апарату дореволюційної влади та системи, що почала складатися в УНР. У січні 1918 р. радянський уряд оголосив, що «жодне розпорядження, яке виходить від скинутої Центральної Ради, не повинно виконуватися» і що винні в порушенні цього «будуть

проголошені ворогами вільного народу України» [195, с. 132]. Було скасовано посади губернських, повітових і міських комісарів Центральної Ради. Державне управління на місцях передавалось радам та їх виконавчим органам [196, с. 359].

Утворення більшовицької державності в Україні було пов'язано з організацією нової правової системи, яка відповідала новій імперії. Замість анульованих правових актів УНР розповсюджувалися законодавчі акти Росії. Отже, російське право стало важливим знаряддям нищення національної державності в Україні [197, с. 63]. Нова система влади будувалася за зразком рад Росії та по її слідах.

У період, коли визначились повноваження рад, а фактично – роль і характер рад як органів влади, дехто вважав ради органами самоуправління. Згідно з таким уявленням, радянську систему мали утворювати ради знизу доверху і, отже, найважливішими з них були місцеві ради. Це давало змогу проголошувати радянські республіки на окремих, довільно визначених територіях з такою ж добровільною структурою місцевих рад. Але поступово перемагало розуміння радянської влади згідно не з теорією, а з практикою неблаганної "класової" боротьби. У цій практиці Радянська республіка утворювалась зовсім інакше – як жорстка система з центром, накази і розпорядження якого мали обов'язковий характер.

У часи громадянської війни та певний період після неї деякі повноваження рад здійснювались реввоенрадами, ревкомками, що діставали зверху чи привласнювали собі дуже широкі права поза тими, які були потрібні безпосередньо для ведення військових дій та мобілізації для них господарських і людських ресурсів.

Отже, проголошене всевладдя рад з самого початку було обмеженим і умовним. Існували, передусім, соціальні обмеження, що не допускали представництва у них, як зазначено, значних верств населення та нерівне представництво "трудящих", покликаних до участі у радах (так, ообітники мали

перевагу перед селянами). Ще важливішими були обмеження, створені щодо участі у радах антибільшовицьких і небільшовицьких партій і течій, зв'язаних з певними робітничими і селянськими верствами. Для цього вживалися всі засоби, утому числі з пропагандистським тиском і стеження за виборцями. Щоб не допустити обрання їх представників, більшовики скасували таємне голосування, зокрема при виборах у ради селянських депутатів відмовлялись від пропорційної системи виборів і переходили до мажоритарної [198, с. 136].

Існували й інші обмеження, які виявлялись насамперед у зверхності щодо рад більшовицької партії, яка поступово набувала вирішального значення. Влада партії, тобто її збюрократизованого апарату, дедалі більше підмняла ради. Диктатура пролетаріату, що мала здійснюватись через ради, так і не діставши остаточного оформлення і гарантій, перетворилась у диктатуру партії над пролетаріатом і в диктатуру над партією її номенклатурного апарату.

Слід чітко уявляти собі цю справжню структуру влади, яка вирішальною мірою здійснювалася поза радами. Крім писаної конституції держави, існувала важливіша – неписана конституція, що надавала всю реальну владу в державі більшовицькій партії. Водночас більшовики прагнули, взявши цю реальну владу, легалізувати, «українізувати» її і дістати для неї ширшу підтримку. Саме для цього була потрібна писана конституція, яка б "узаконила" цю владу. Відповідно до постанов III з'їзду КП(б)У проект першої Конституції Української СРР був розроблений ЦВК і урядом України та схвалений ЦК КП(б)У в березні 1919 р.

В основу проекту було покладено Конституцію РСФРР 1918 р. Проект був розглянутий на III Всеукраїнському з'їзді рад, скликаному у Харкові в березні 1919 р. В обговоренні взяли участь представники трьох найбільших фракцій: більшовиків, боротьбистів і лівих есерів. Боротьбисти та ліві есери намагались надати Конституції більшої демократичності,

розширити основу радянської влади, усунувши статтю про диктатуру пролетаріату, що не допускала представництва у радах маси дрібних незаможних господарників. їх пропозиції були відкинуті.

Боротьба розгорнулась також навколо статті, що передбачала входження УСРР у Міжнародну соціалістичну радянську республіку. В.М.Блакитний від імені лівого крила боротьбистів запропонував, щоб при цьому було гарантовано «повну рівноправність усіх націй, що живуть на Україні, відкидаючи усілякі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі й ставлячи завданням Радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй шляхом піднесення національної культури, до найкращого їхнього розвитку...» [199, с. 126]. Але більшовицька фракція наполягала, щоб держава не брала на себе піклування «про культуру кожної нації окремо», не бажаючи зрозуміти, що «байдужість» держави в цьому питанні сприяла збереженню успадкованих переваг російської культурної і політичної традицій і, отже, заважала піднесенню української культури до рівня державної.

Небільшовицькі революційно-соціалістичні парти, представлені на з'їзді, прагнули забезпечити їй цей рівень, але аж ніяк не за рахунок інших народів, їх прав і культур. Проте більшовики, маючи на з'їзді більшість і за будь-яку ціну намагаючись нав'язати іншим партіям свою точку зору, відхилили ці пропозиції.

10 березня 1919р. з'їзд прийняв першу Конституцію УСРР. Остаточна її редакція була затверджена ЦВК 14 березня. УСРР було проголошено державою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства» [200, с. 241].

Цей основний закон був, однак, більшою мірою політичним, ніж правовим актом. Він проголосив УСРР класовою державою. Національна державність була відсунута Конституцією на задній план. Показово, що офіційний проект та остаточна редакція Конституції були написані російською мовою і в цьому

вигляді введені до «Собрания узаконений й распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», щодо 1920 р. виходило по-російськи. Переклади Конституції українською мовою містили суттєві пропуски і неточності [201, с. 126].

Характерним для цієї першої Конституції було поєднання утопічних елементів, що без будь-якого перехідного періоду наближали майбутнє до тодішнього становища, з положеннями, які фактично продовжували порядки та інституції, властиві лише короткому періоду у розвитку держави – диктатурі пролетаріату. Відповідно до партійної доктрини після «переходу від буржуазного ладу до соціалізму» ця диктатура зникне, а слідом за нею, після остаточного оформлення комуністичного ладу, «зникне і держава, уступивши місце вільним формам життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність». З другої сторони, Конституція проголошувала, що влада, закріплена за робітничим класом, здійснюватиме свої завдання «шляхом... систематичного придушення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних класів» [202, с. 127].

Ці останні положення Конституції мали набагато практичніше значення, ніж перші, суто декларативні. Конституція складалася з трьох основних частин:

1. Основні положення.
2. Конструкція Радянської влади.
 - А. Організація Центральної влади.
 - Б. Організація Радянської влади на місцях.
 - В. Про герб і прапор УСРР.

3. Декларація прав і обов'язків трудящого і-експлуатованого народу України. Вона налічувала 35 статей [203, с. 51].

УСРР вслід і за зразком РСФРР проголошувалась республікою рад. Характерно, що тривалий час ці органи навіть в офіційних документах УСРР називалися за російським зразком «Советами» або «Совітами». Слово «рада» увійшло в офіційні документи лише від 1920 р.

Міські та сільські ради, утворені з депутатів, які обиралися, а при потребі – відкликалися і замінялися робітниками, трудящими селянами-та трудовою інтелігенцією, надсилали обранців на волосні, повітові і губернські з'їзди рад. Всі ради і з'їзди рад обирали свої виконавчі комітети, які здійснювали владу на своєму терені між сесіями відповідних рад, підлягаючи їх контролю. Отже, за задумом ради мали бути органами широкого самоврядування трудящих, а їх виконавчий апарат малим і дешевим, його службовці – залежними від обранців народу. Але вже в самій Конституції були положення, які заперечували і зводили нанівець ці засади. Адже згідно з нею порядок обрання і обсяг прав місцевих рад та з'їздів встановлювався зверху – Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом. Він опрацьовував і впроваджував норми представництва різних груп виборців при утворенні рад та встановлював їх компетенцію і внутрішню організацію. ВУЦВК своїми рішеннями визначав функції рад на місцях і вищих органів влади, зосереджуючи вирішальні владні повноваження в центрі [204, с. 138]. Це суперечило проголошеним принципам всевластя рад від низу до верху.

Виборчі права належали робітникам і службовцям, зайнятим у промисловості, торгівлі, сільському господарстві та інших галузях народного господарства, трудящим селянам і козакам-хліборобам, включно з тими з них, хто втратив працездатність. Їх мали також всі військовослужбовці Червоної армії. Були позбавлені виборчих прав усі, хто використовував найману працю для одержання прибутку, а також особи, які жили з відсотків з капіталу та мали інші джерела нетрудового зиску (особи, можна додати, досить загадкові, бо ці "джерела" були скасовані законами країни). Виборчих прав не мали приватні крамарі та посередники. Обирати не могли також ченці і духовенство усіх релігійних культів та церков. Це право було відібране й у службовців та агентів колишньої поліції і жандармерії. Зрозуміло, що з числа виборців виключалися

також ті, що були визнані божевільними та позбавлені виборчих прав судом.

Тобто права на участь в утворенні органів влади, що здійснювалася над загалом, а отже, й над ними, були відібрані у значних верств, груп населення, хоча більшість саме цих «лишенців» (специфічно радянський термін) пізніше в період НЕПу було визнано відкрито елементами, потрібними і корисними в господарстві країни (так звана дрібна буржуазія, належність до якої часто-густо встановлювалася довільно).

Ці обмеження виборчого права спочатку були оголошені лише тимчасовим "захисним" заходом, проте насправді були впроваджені у Конституцію як сталі або, принаймні, на невизначений термін, діставши абсолютний характер. У суспільстві узаконювався стан громадянської війни [205, с. 133].

Виборче право було й нерівним. Найбільше мандатів у радах рішенням ВУВЦК і РНК приділялось військовослужбовцям, що вважалися найбільш надійним опертям і знаряддям влади. За кількістю приділених у радах місць фабрично-заводські робітники мали забезпечену перевагу над селянами, хоча селянська маса значно переважала серед населення та виборців. Певні квоти згори встановлювалися для представників трудової інтелігенції. Отже, серед виборців одні були привілейовані, інші – ні. Це правило діяло і при утворенні з'їздів рад різних ступенів.

Далі вибори були непрямі, тобто багатоступеневі. «Багатоступеневість» утворення органів влади, починаючи від волосних і повітових з'їздів рад, надавало виборам не тільки непрямого, а й «переривчастого» характеру, бо на кожному новому рівні безпосередній вибір виборців підмінявся добором депутатів, що здійснювався поза волею безпосередніх виборців, поза контролем з їх боку.

Вибори були не тасмними. Депутати обиралися відкритим голосуванням. Це забезпечувало партії і державі при їх

всеосяжних засобах тиску і контролю, вирішальні впливи на висування і проходження на виборах саме їх прибічників.

Ця надійність підбору складу Рад зростала на кожному новому рівні по вертикалі влади. Вона зростала й з часом. Якщо спочатку можливі розбіжності думок у Радах обмежувалися міжпартійними розбіжностями у радянсько-соціалістичному таборі, то згодом вони звузилися до міжфракційних розбіжностей у єдиної легальної партії влади – партії більшовиків та повністю зникли із сталінським перетворенням правлячої партії у «партію-моноліт».

Але від початку, як це випливало з її конституційних засад, основна влада у державі зосереджувалась на її «верхах», безпосередньо зв'язаних з більшовицьким керівництвом партійною дисципліною та «особистою унією».

Конституція УСРР 1919 р. встановила, що центральними органами радянської влади є Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, Рада Народних Комісарів УСРР. Відповідно до лєнінської доктрини вони мали поєднувати вищу виконавчу, законодавчу, судову і контрольну владу. Ці органи мали розглядати і розв'язувати усі основні питання загальнодержавного значення. їм належало право визначати та змінювати кордони республіки, спрямовувати її міжнародні стосунки і зв'язки, проголошувати війну і укладати мир, визначати засади організації збройних сил і керувати внутрішньою політикою країни, творити цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, встановлювати засади будівництва соціалістичної економіки, контролювати державні витрати і прибутки і врешті всіляко поширювати свою компетенцію за рахунок інших питань державного життя, які вони вважатимуть за потрібне віднести до свого відання [207, с. 241]. Водночас розподіл прав і обов'язків поміж самими цими органами щодо розв'язання усіх цих справ не був чітко визначений.

Щоправда, за Всеукраїнським з'їздом рад, який проголошувався найвищою владою в УСРР, закріплювалося виключне право приймати, змінювати і доповнювати Конституцію, вирішувати питання війни і миру. Але за певних обставин це міг робити поміж з'їздами ВУЦВК – з тим, що наступний з'їзд мав затвердити його рішення.

З'їзд скликався не менше, як два рази на рік. Він діяв як вищий представницький орган УСРР. Йому були підзвітні і перед ним відповідальні всі органи влади та управління республіки. Але він, як усі вони, був підпорядкований партії, а також необхідності узгоджувати свої заходи з постановами з'їздів рад Росії. З'їзд обирав ВУЦВК, що був відповідальний перед з'їздом. Кількість членів і кандидатів у члени ВУЦВК, що визначались з'їздом, постійно зростала. Щоб зробити його дійовішим органом, у 1922 р. було вирішено, що чергові сесії ВУЦВК мають скликатися не менше трьох разів на рік і на більш тривалі строки. ВУЦВК створив ряд постійних і тимчасових комісій, які контролювали діяльність державних організацій та установ. Президія ВУЦВК додатково наділялась правом скасовувати постанови Раднаркому УСРР та видавати в порядку управління необхідні акти від імені ВУЦВК.

ВУЦВК мав визначати загальний напрям діяльності уряду та всіх органів влади. Лише він мав право призначати та усувати голову РНК і народних комісарів, визначати джерела і обсяг фінансування органів центральної і місцевої влади. Оскільки ВУЦВК також не став постійно діючим і контролюючим органом, його функції великою мірою здійснювалися між його сесіями, тобто переважно Президією ВУЦВК. Отже, вища державна влада зосереджувалася у «зворотній пропорції» – у вужчих представницьких корпораціях. Це полегшувало контроль партії над усім процесом творення і реалізації права і політики з боку вищого партійного керівництва.

Органом вищої виконавчої влади був Раднарком УСРР, відповідальним за її здійснення перед з'їздом рад та ВУЦВК.

Але, будучи одночасно однією зі складових частин вищої влади республіки, він міг приймати до свого розгляду всі питання стосовно законодавства, управління країною та питання, доручені йому ВУЦВК. В систему, очолювану РНК, входили наркомати закордонних справ, військових справ (нагадуємо – при відсутності в УСРР власних збройних сил), внутрішніх справ, юстиції, фінансів, пропаганди, народної освіти, земельних справ, шляхів сполученню харчових справ, Рада народного господарства та Верховний соціалістичний контроль. Особлива роль у цій системі належала Всеукраїнській надзвичайній комісії, спадкоємцем якої стало Голий політичне управління з їх органами розшуку і репресій, утвореними на всіх рівнях влади. Вони були найбезпосередніше зв'язані з партійним більшовицьким керівництвом і діяли поза контролем уряду і навіть вищих представницьких органів.

Загалом переплетення в цій системі владної компетенції різних державних органів та "керівна роль" у ній партійних органів з їх вирішальними «правами», не обумовленими Конституцією, величезною мірою ставили під сумнів значення самої Конституції як основного закону, заважало становленню правопорядку і нормальному веденню справ державного управління.

§ 5. Характерні риси права

За час існування радянської влади (вже у перші роки) в Україні пройшли докорінні зміни в основних галузях та інститутах права. Передусім це стосується кримінального права.

Воно також мало стати зняряддям влади у боротьбі проти "експлуаторських класів" та всіх інших противників нової влади. Для цього, крім поширення на Україну відповідних законів радянської російської влади, уряд і ради в УСРР приймали положення, постанови, інструкції і статuti, що визначали, які діяння слід вважати злочинними і міри покарання за них, а також регламентували організацію і діяльність народних судів, революційних трибуналів, слідчих комісій. Ці акти були за змістом і формою різноманітними і довго не творили єдиної системи.

Найнебезпечнішими вважались контрреволюційні діяння, які охоплювали дії, пропаганду і навіть наміри, спрямовані проти нового ладу і влади. Їх зміст і прояви трактувалися дуже широко, а часто і довільно. Соціально небезпечними визнавалися також вчинки, що завдавали шкоди особі (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, наклеп, насильство, погроза, образа тощо); зловживання службовим становищем (деякі з них розглядалися як контрреволюційні діяння) та порушення громадського порядку (хуліганство, спекуляція, поширення неправдивих чуток та ін.); окремі з них могли розглядатися як контрреволюційні діяння. Каралося й ухилення від мобілізації на постійну чи тимчасову роботу. При можливостях різної кваліфікації однакових вчинків у законі та в актах місцевих органів влади часто не називалась міра покарання. В цих випадках судові органи чи "загальні збори трудящих" визначали її, керуючись «соціалістичною правосвідомістю» [208, с. 202]. Отже, ці органи самі займалися правотворчою діяльністю, вирішуючи, які діяння вважати злочином, і встановлюючи покарання за них.

У початковий період розвитку радянської влади до судових покарань належали попередження, громадський осуд, громадська догана. Але невдовзі разом з примусовим політичним вихованням застосовувався грошовий штраф і дедалі ширше – конфіскація майна, позбавлення прав, відправлення на примусові «громадські роботи», виселення, відправлення на фронт, позбавлення волі, нарешті, оголошення «ворогом революції і трудового народу» та страта. Ці вироки часто мали класове забарвлення, бо при призначенні міри покарання суди брали до уваги обставини, які обтяжували або пом'якшували відповідальність, наприклад, соціальне походження правопорушника. До уваги належало брати також мотиви і мету злочину, неодноразовість його, вчинення злочину групою (зокрема контрреволюційною організацією або бандою), спосіб вчинення злочину тощо. Для осіб пролетарського і напівпролетарського походження міри покарання зазвичай послаблювались порівняно з тими, які застосовувалися за подібні злочини до представників «експлуататорських» класів.

Загальна тенденція каральної політики й тут виявлялася у загостренні покарань. М'якість покарань була засуджена владою. Умовне засудження застосовувалось дедалі менше. Розстріл – все частіше. Було розширено поняття інституту співучасті: співучастю вважалася спільна свідома участь двох і більше осіб у скоєнні злочину. В багатьох декретах називались види співучасників: організатор, підмовник, пособник.

До неповнолітніх (до 18 років) правопорушників широко застосовувалися заходи виховного характеру.

Отже, у кримінальному праві та судовій практиці з кримінальних справ перепліталися різні тенденції. Велика роль, надана «класовій» і «революційній» правосвідомості, у правотворчості доповнювалася протиріччями правових норм, невизначеністю компетенції в судочинстві тощо. Потрібно було впровадити загальні засади творення норм, їх розуміння і

застосування. Але радянська влада УСРР не наважувалася зробити це на власний розсуд.

У серпні 1920 р. були офіційно введені в дію на території України «Керівні начала» з кримінального права, видані у грудні 1919 р. у РСФРР. У них сформульовано основні принципи, які згодом становили основу перших кримінальних кодексів радянських республік. Тут була розкрита класова природа і визначені основні завдання радянського кримінального права, які полягали в охороні шляхом репресій нової системи суспільних відносин, що впроваджувалася новою владою.

В них давалось матеріальне визначення злочину як дії або бездіяльності, небезпечної для цієї системи, розкривалась суть покарання як засобу примусу до підпорядкування цій системі [209, с. 322]. Тобто класовий підхід проймав усі основні засади кримінального права. Так, при визначенні конкретної міри покарання за правопорушення суд мав враховувати, ким вчинено злочин: особою, що належить до класу заможних, чи до трудящих, що зазнають голоду та злиднів/ Суд мав урахувати також, чи злочин вчинено в інтересах відновлення влади експлуататорських класів чи в особистих інтересах злочинця. Одночасно зазначалось, що неодноразовість злочинства, здійснення злочину групою, зграєю або бандою, учинення його шляхом насильства зі задалегідь обміркованим наміром, з особливою жорстокістю, злістю та підступністю обтяжували провину і вимагали суворішої кари. Це давало можливість запроваджувати принцип індивідуального покарання.

Керівні начала встановили такі міри покарання: винесення громадського осуду, примушення до певної дії (наприклад, пройти певний курс навчання), заборона займати ту чи іншу посаду, виконувати ту чи іншу роботу, конфіскація всього або частини майна, позбавлення політичних прав, оголошення ворогом революції або народу, примусові роботи без ув'язнення та в місцях позбавлення волі, оголошення поза законом, смертна

кара [210, с. 322]. Щодо неповнолітніх, які не досягли 14 років, допускалось застосування лише заходів виховного порядку.

"Керівні начала", обмежуючи свавілля і жорстокість революційного судочинства, свідомо закріпили й такі його засади і тенденції, що відрізняли радянське право від тих правових систем, які становили фундамент західних правових суспільств.

Насамперед, завдання і суть радянського кримінального права зводились переважно до придушення опору класових ворогів. Зміцнення правової дисципліни і самодисципліни серед громадян та виховання їх у дусі визнання зверхності закону і рівності перед ним підпорядковувалися цій боротьбі, що заздалегідь припускала порушення такої рівності перед законом та законності як такої.

Кримінальне законодавство в своїй особливій частині також виходило насамперед із потреб посиленої боротьби з контрреволюцією, яка знов трактувалася дуже широко і довільно. Іноді за браком реальних, т. зв. контрреволюційні злочини інсценізувалися – для залякування суспільства, або, як це траплялося зі звинуваченнями в шкідництві, вони виникали через те, що звинувачували людей, які не хотіли або не могли виконати нереальні господарські завдання.

В цей період до найнебезпечніших злочинів було віднесено розкрадання і знищення державного майна, перекачування державних коштів у приватнокапіталістичний сектор, спекулятивні та шахрайські комбінації непманів, а також шкідництво, вбивства радянських активістів. До них також було зараховано різноманітні прояви «допомоги міжнародній буржуазії», котрі каралися найжорстокішими засобами революційного терору, обмеженого «тільки революційною правосвідомістю і революційною совістю».

Подібні засоби часто застосовувалися й до «діянь», пов'язаних з відновленням приватнокапіталістичного господарства в період НЕПу. Вони паралізували активний його

розвиток, тримаючи його під постійною загрозою. Але у боротьбі проти них правляча партія і влада не наважувались заглибитись до причин, що породжували ці явища і надавали їм масового характеру. Адже ці причини полягали саме в тому, що за суттю партія-держава стала понад суспільством і поза його контролем. Розростання бюрократичного апарату, його неспроможність і паразитизм ставали в цих умовах неминучими. За відомим афоризмом, влада завжди розкладала її носіїв, абсолютна влада розкладала їх абсолютно. Безупинні перевірки і чистки апарату вимагали створення додаткових спеціальних механізмів інспекцій і контролю, які самі вливалися в цей апарат, швидко засвоювали його вади. Періодичні "чистки" не могли перетворити хворий апаратний механізм на здоровий: хвороба була в його політичних генах.

Інші злочини, зокрема, розкрадання державного майна, породжувалися поширеним в часи війни і розрухи зубожінням, безробіттям або недостатністю заробітків. До цього спричинилося й руйнування у масах почуття пошани до права власності – чи то приватної, чи то державної, яка «підсвідомо» сприймалася, як нічия або «спільна». Тому потрібні були все нові, суворіші заходи для її охорони. Так, постановою від 15 червня 1921р. ВУЦВК і Раднарком УСРР зобов'язали Наркомат робітничо-селянської інспекції УСРР і ВУЧК налагодити постійний контроль, систематично провадити спільні раптові ревізії складів та інших пунктів, де зберігались промислові і продовольчі товари. Як міра покарання застосовувалася, зазвичай, сувора ізоляція на строк не менше трьох років. Застосовувався також розстріл – при обставинах, що обтяжували провину (багаторазовість злочинних діянь, масовий характер розкрадань тощо). Губвиконкомам надавалося право не пропускати у вищестоящі інстанції касаційних скарг і клопотань про помилування та затверджувати вирок судів, які підлягали виконанню впродовж 24 годин з моменту ухвалення [211, с. 460]. Суворість покарань могла бути пом'якшена лише

для осіб пролетарського і напівпролетарського походження, навіть якщо вони перетворилися на люмпенів і фахових злодіїв.

Безперервна нормотворчість на різних рівнях влади вимагала, однак, впорядкування. Цьому слугував Кримінальний кодекс УСРР, який набув чинності з 15 вересня 1922 р. Кодекс встановив, що кримінальна відповідальність може мати місце, лише коли особа діяла умисно, передбачаючи наслідки своїх дій, бажаючи цих наслідків чи свідомо допускаючи їх настання, або ж коли діяла необережно, тобто легковажно сподівалась відвернути наслідки своїх дій чи не передбачала їх, хоча повинна була передбачити [212, с. 65]. Отже, кодекс визначив вину в двох формах – як навмисність і як необережність. Таке трактування вини мало надавати КК гуманного і зрівноваженого характеру. В цьому ж дусі окреслювалися загальні принципи каральної політики.

Але одночасно відображаючи і посилюючи дух «класової боротьби», КК впровадив і зробив «наріжним каменем» нового правопорядку закон про застосування кримінальних норм за аналогією. Це давало можливість дуже широко трактувати вину і відповідальність, зокрема у тих випадках, коли йшлося про дійсні та уявні дії проти існуючого ладу.

Поняття контрреволюційного злочину було значно поширено. В нього було введено понад 20 нових складів злочинів: щоб кара спіткала не тільки прямі дії проти цього ладу, а й будь-які вислови, невдоволення ним і навіть наміри протидії політиці партії-держави дією або словами. Це давало змогу творити і застосовувати вкрай політизоване терористичне законодавство і судочинство, зокрема при загостренні соціальної боротьби в суспільстві або й боротьби всередині партії, що також видавалася за форму класової боротьби. Проте в умовах громадянського миру ці засади слугували залякуванню суспільства, виводячи з-під його контролю чи впливу законодавчу діяльність і каральну політику влади.

Забезпечення зростання і зміцнення державної власності, оголошеної власністю соціалістичною, стало провідною ознакою змін цивільного права у радянську добу. Їх необхідність зумовлювалась передусім конфіскацією державою приватної власності – землі, промислових підприємств, шахт, рудників, банків та ін. Декрети про націоналізацію в Україні видавалися за зразком РСФРР. 11 січня 1919 р. було видано декрет «Про порядок націоналізації підприємств» [213, с. 378]. Наприкінці 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. різних промислових підприємств, на яких працювало 82,2% зайнятих у промисловості УСРР робітників та було 90,5% всіх механічних двигунів [214, с. 292].

Згідно з декретом уряду України «Про націоналізацію банків» 22 січня 1919р., усі приватні, комерційні, акціонерні і банківські контори було забрано у власність радянської держави. Націоналізовані приватні банки зливалися з Народним банком УСРР, який після цього, відповідно до угоди між радянськими республіками про проведення єдиної економічної політики, об'єднувався з Народним банком РСФРР [215, с. 457]. Одночасно була завершена націоналізація залізниць.

Проводилася політика обмеження і витіснення дрібної приватної «експлуататорської» власності. Суворий облік і контроль державних органів над дрібними промисловими підприємствами, обмеження кількості найманих робітників та позбавлення необхідних ресурсів, приводили більшість їх до розорення і закриття. Темп і розмах націоналізації явно перевищив у цей час можливості влади створити єдине управління одержавленими підприємствами та здійснювати їх узгоджений розвиток. Для цього в неї не було потрібної інформації, методики і кадрів, що мали б замінити ринковий механізм і старі апарати управління на підприємствах та у військово-господарських органах.

Адміністративно-командна, мілітаризована система керівництва державним сектором, що покvapливо утворювалася,

була ще громіздкішою і обтяжливішою, але менш ефективною, ніж попередня в усьому, крім забезпечення потреб революційної громадянської війни коштом усіх інших потреб суспільства.

Це обґрунтовувалося тим, що виникла необхідність найсуворішого обліку всіх матеріальних ресурсів держави і встановлення постійного контролю за їх використанням. Самоокупність і прибутковість виробництва не мала відігравати значної ролі в організації управління народним господарством, а часто – й братися до уваги. Потрібна була, насамперед, найсуворіша централізація управління всім господарством (система «главкізму»). «Главки», або «центри» управління створеної ВРНГ зосереджували у своєму розпорядженні майже всі значні підприємства відповідних галузей промисловості на території радянських республік. Вони самі планували виробничу діяльність промислових підприємств і повністю розпоряджалися всією готовою продукцією. Економічних договірних зв'язків міждержавними націоналізованими підприємствами не було. Господарський розрахунок було ліквідовано, здійснювалось безгрошове централізоване постачання націоналізованих підприємств енергією, паливом, сировиною та іншими матеріалами за нарядами «главків» ВРНГ та УРНГ [216, с. 296].

Кооперативна власність як колективна власність дрібних виробників не націоналізувалася. 12 лютого 1919р. УРНГ і наркомат продовольства України навіть видали постанову про невтручання місцевих органів влади у справи кооперативів [217, с. 140], але, одночасно, радянська влада вживала заходи до усунення з кооперативів «дрібної буржуазії», а, головне, позбавляючи кооперативи можливостей вільної діяльності на ринку, впровадила централізацію кооперації і фактичне підпорядкування її державному господарському апарату. Кооперації відводилася роль допоміжного та заготівельного органу. 29 травня 1920 р. народний комісаріат продовольства УСРР прийняв постанову «Про єдині робітничо-селянські товариства споживачів», а в червні було створено Всеукраїнську

спільку споживчої кооперації [218, с. 298]. Одержавлення кооперації в період воєнного комунізму було дещо обмежено з переходом на мирну працю, коли кооперативна власність була визнана самостійною формою соціалістичної власності. Але це не змінило провідної засади, за якою вона правовими та позаправовими засобами підпорядковувалася державним органам та їх соціально-економічній політиці.

Зберігаючи до певного часу і в жорстких межах власність ремісників і кустарів-одинаків, держава, однак, поставила їх під контроль раднаргоспів, які, постачаючи їм сировину, зобов'язували виробляти продукцію, потрібну державі.

Система одержавлювання засобів виробництва та управління ними поширювалася, але одночасно виявлялася все більша внутрішня обмеженість – нездатність до саморозвитку на засадах прибутковості та шляхом власних накопичень.

Це не проявлялось, однак, повною мірою, доки розподіл продуктів та інших товарів споживання здійснювався державою безпосередньо, виходячи з суспільної корисності праці громадян, як її встановлювала влада. Проте її ресурсів було недостатньо, її апарат розподілу був неспроможний вдало розпорядитися ними. Не бажаючи визнати це, він намагався виправити становище, забираючи майже всі засоби існування до своїх рук. Радянські закони дозволяли продавати і купувати на ринку тільки дрібні речі домашнього вжитку, а кустарям продавати лише свою продукцію, не потрібну державі.

Націоналізація невпинно поширювалася й на інші види приватної власності. У 1919-1920 рр. в Україні були вжиті заходи з ліквідації права приватної власності на домоволодіння. Широко практикувалася реквізиція житлових приміщень, тобто тимчасове і безоплатне їх вилучення державою. Щоб остаточно закріпити їх за державою, 4 березня 1919 р. було заборонено будь-які операції, спрямовані на продаж, купівлю та заставу нерухомого майна в містах і повітах, а 29 червня скасовано право приватної власності на нерухоме майно в містах взагалі

[219, с. 295]. Декретом РНК від 4 березня 1919 р. були націоналізовані всі благодійні заклади, а декретом від 24 квітня 1919 р. – лікувальні і санітарні заклади [220, с. 139].

З докорінним перетворенням відносин власності були пов'язані зміни у правовому інституті спадкоємства. Декрет Раднаркому «Про скасування права спадкоємства» в Україні був прийнятий 11 березня 1919 р. За 10 днів він був доповнений декретом, який скасував право спадкування «експлуаторської» приватної власності як за законом, так і за заповітом [221, с. 301]. Власником такого майна після смерті власника ставала держава. Отже, нащадки позбавлялися всього, що було накопичено попередніми поколіннями, хоча значна частина буржуазних родин походила від батьків або дідів, які вибилися з нижчих станів власною працею, а достаток їх був дуже скромним. Таке «зрівняння у бідності» не стільки стверджувало соціальну «справедливість», скільки позбавляло стимулів до кращої праці та соціального благополуччя.

Неспроможність господарської системи «воєнного комунізму» цілком виявилася із закінченням громадянської та національних війн на теренах радянських республік. Сподівання на те, що форми, створені цією системою, вдасться наповнити матеріальним змістом, забезпечивши розподіл праці і достатку, були такими ж марними, як намагання утримати в цих формах загальний обов'язок праці без винагороди, отже, увічнене, але ідеалізоване зубожіння.

Всі три основні "економічні" підвалини «воєнного комунізму» (вилучення у селян їх продукції та обмін її державною владою на продукцію промисловості; торгівля та безпосереднє управління ними усіма цією ж державною владою; ліквідація товарно-грошових відносин та загальний примус до праці) хиталися і руйнувалися. Відмова від усталених умов праці і життя, нав'язана масам в часи «воєнного комунізму», незабаром засвідчила й щось більше, спроможність всієї заімпровізованої більшовизмом спроби «перестрибнути» той

необхідний етап органічного соціально-економічного розвитку суспільства, на якому йому була потрібна капіталістична система, до того ж на тривалий час, упродовж якого мали визрівати господарські, соціальні (при змінах структури суспільства), психологічні та ідеологічні передумови реформування його для впровадження більшої соціальної справедливості.

Життя вимагало створити нові, відмінні, навіть протилежні щодо соціалізму соціально-економічні засади – самостійність селянина-виробника у створенні та розпорядженні своєю продукцією й обміні її на вільному ринку на промислову продукцію; денаціоналізацію частини промислових і торговельних підприємств і відтворення, при державному регулюванні, змішаної економіки, з розвитком товарно-грошових відносин і зв'язків; вільний вибір професії і матеріальне стимулювання до праці. Створення цих засад і забезпечення соціально-економічного розвитку, який з них випливав, становило зміст «нової економічної політики», проведення якої було викликано широким рухом невдоволення політикою «воєнного комунізму» в усіх верствах суспільства та усвідомлення у більшовицькій верхівці неспроможності утопічного проекту негайного переходу до фантастичного «повного комунізму».

Але повернення більшовиків до того, що мало б стати швидше «старою» економічною політикою, яка повертала закономірний етап розвитку, було недостатньо послідовним і закріпленим у зроблених ними кроках «вперед-назад». Це впливало з того, що і тут в їх уявленнях переважала саме політика, тобто необхідність збереження і зміцнення влади партії-держави всупереч закономірності розвитку економіки та соціальної структури.

Адже соціально-економічний розвиток за НЕПу відтворював та посилював на селі та у місті верстви самостійних господарств і капіталістичні форми організації виробництва й

обміну, а існуюча організація влади відмовляла їм у праві на політичне представництво і навіть на самостійну політичну діяльність, що беззастережно визнавалася лише за пролетаріатом і «трудящим селянством». Отже, це була, хоча й на іншому рівні та в інших формах, властива для більшовиків спроба розв'язати завдання «квадратури» кола: завдання, яке не піддається розв'язанню. Це позначилося на характері змін, впроваджених у період НЕПу в радянському цивільному праві. Передусім наголошувалося, що цивільні закони повинні забезпечувати цілковиту гарантію прав радянської держави на повну ревізію і контроль за приватновласними підприємствами та об'єднаннями [222, с. 328].

Найповніше регулюючу роль держави у сфері майнових відносин, розширення її втручання в них було втілено в російському «Декреті про основні приватні майнові права, які визнаються РСФРР, охороняються її законами і захищаються судами РСФРР» [223, с. 248]. ВУЦВК постановою від 26 липня 1922р. текстуально відтворив російський декрет. Він зберігав у РСФРР та УСРР перевагу державного сектора, в межах якого залишаються всі великі підприємства. Спираючись на панівний сектор, що вони утворили, держава могла регулювати і спрямовувати розвиток приватно-власницьких підприємств. Одночасно державним підприємствам було надано значно більшої самостійності в господарській діяльності. Декретом від 30 серпня 1921 р. Ргднарком УСРР розширив права державних підприємств у галузі фінансування і розпорядження матеріальними ресурсами, їм було дозволено замовляти і купувати на ринку продукцію легкої і кустарної промисловості [224, с. 423].

2 липня 1923р. ВУЦВК санкціонував утворення трестів, тобто «державних промислових підприємств», які діють на засадах комерційного розрахунку. Згідно з декретом, держава їм надавала самостійність у проведенні своїх операцій. Кожен з них мав затверджений державою статут, а їх метою визнавалося

«одержання прибутку» [225, с. 424]. Але ця норма діяльності охопила не всі державні підприємства.

Водночас приватнопідприємницька діяльність мала здійснюватися лише в певних сферах, головне – у виробництві товарів народного вжитку та торгівлі ними. Вона була обмежена щодо права накопичення, вкладення і розподілу прибутків та оборонення їх у капітал. Держава регулювала трудові стосунки між власниками та найманими працівниками на цих підприємствах, забезпечуючи цим працівникам навіть більші права, ніж вони мали на державних підприємствах. Знову ж таки права власників не були надійно гарантовані у законодавстві часів НЕПу, а існуюча політична система, не даючи їм змоги впливати на діяльність влади, залишала їх без усіякого захисту при змінах у законодавстві, що диктувалися виключно боротьбою у верхніх ешелонах партії та зміною внаслідок цієї боротьби її «генеральної лінії». Тут, як і в інших галузях радянського права, існував диктат політики, яка не вважала себе зв'язаною існуючими правовими нормами, довільно їх змінювала або й ігнорувала, коли цього вимагали зміни у партійній доктрині чи тактиці.

Характерне для цього етапу розвитку радянського права й те, що в ньому не було виділено навіть при зростанні самостійності та значенні господарської діяльності стійкого комплексу норм, котрі б утворили господарське право як окрему самостійну галузь. Воно сприймалося і трактувалося звужено і переважно розроблялося в межах цивільного права.

Цивільний кодекс УСРР, який становив лише дещо перероблену редакцію цивільного кодексу РСФРР, набував чинності з 1 лютого 1923 р. Здатність мати цивільні права та обов'язки закріплювалися за всіма громадянами, не обмеженими в правах судом. Але у використанні своєї цивільної правоздатності вони були обмежені рамками, що їх встановила держава у відносинах, зв'язаних з володінням і розпорядженням власністю. ЦК УСРР закріплював виключне право держави на

землю, її надра, води, націоналізовані підприємства, банки, залізниці, націоналізовані судна і будівлі, літальні апарати, зброю і військове спорядження, телеграфне майно. Всі ці об'єкти державної власності повністю вилучалися з цивільного обігу [226, с. 431].

З метою розвитку продуктивних сил у країні кодекс поряд з державною власністю допускав кооперативну, а в певних, звужених межах – приватну власність на речі, що не вважалися вилученими з цивільного обігу.

Маючи правове визнання, ці різні види власності не дістали, однак, рівного правового забезпечення. Кодекс слугував, насамперед, зміцненню і розвитку державної «соціалістичної власності», яка гарантувала владі контроль над національним багатством. Кодекс надавав також певні пільги кооперативній власності. Приватна власність обмежувалася об'єктами значно меншого економічного і соціального значення, а приватні власники були ще й обмежені у розпорядженні нею.

Дозвіл і закріплення різних форм власності вимагали, однак, певної свободи договору. Це було передбачено у відповідних розділах кодексу, зокрема у спеціальному розділі зі зобов'язального права [227, с. 178].

Кодекс чітко регламентував підстави виникнення і припинення зобов'язань, визначив різні види договорів, загальні та конкретні вимоги до кожного з них тощо. Але ця свобода договору підпорядковувалася інтересам держави. Інтерес держави домінував і в спадковому праві, якому присвячувався останній розділ кодексу. За законом і заповітом допускалося спадкування майна вартістю до 10 тис. золотих карбованців (включаючи всі борги спадкоємця). Частина спадкового майна, що перевищувала цю вартість, переходила у власність держави. Спрямований проти існування в суспільстві занадто великих різниць у майновому стані громадян, цей експропріаційний захід не міг, однак, запобігти утворенню і посиленню інших форм згубної соціальної нерівності. Насамперед, це було

пов'язано з реальною участю у здійсненні влади, а отже, – з привласненням бюрократією непропорційно великої частини національного продукту, який утворювався у системі одержавленої економіки під час захоплення нею різноманітних пільг і привілеїв.

Серйозні зміни відбулися в земельному праві УСРР, якому була притаманна значна частка політичної двоїстості та прямої демагогії. Початкові його акти мали легалізувати давні прагнення селян одержати землю, на якій вони працюють, разом з правом розпоряджатися нею.

Трудове селянство вимагало поділу поміщицької землі і передання її в індивідуальне трудове користування. Кожен селянин мав дістати достатній наділ для того, щоб вести самостійне господарство силами своєї сім'ї, задовольняти її потреби. Одночасно в жодного господаря не мало б утворитися надлишку, який давав би йому змогу експлуатувати інших. Партія есерів підхопила ці вимоги селянства і на їх основі розробила свою програму зрівняльного розподілу землі за так званими «споживчо-трудовами» нормами.

Більшовики, які вважали, що дрібне господарство не спроможне забезпечити значне зростання виробництва, виступили за утворення на основі поміщицьких маєтків великих громадських соціалістичних колективів або державних господарств. Але спочатку вони підтримали есерівську програму, щоб дістати підтримку основної маси селян.

«Тимчасові положення про соціалізацію землі» були прийняті в Україні в березні 1919 р. другим Всеукраїнським з'їздом рад у редакції, що майже не відрізнялась від Закону РСФРР «Про соціалізацію землі», опублікованого 19 лютого. Тут не зустрічався вираз «націоналізація» і навіть не йшлося про передання землі у власність держави, а тільки проголошувалося скасування приватної і взагалі будь-якої власності на землю та передання її у користування всіх, хто на ній працював, чи у користування всього трудового люду. Але цей акт міцно

закріплював право за радами розпоряджатися землею і підпорядкованими їм повітовими земельними комітетами, що в умовах ліквідації приватної власності на землю було рівнозначно націоналізації землі.

Отже, в користуванні трудового селянства України безкоштовно без викупу переходило понад 16 млн. десятин землі. Зрівняльний розподіл землі повинен був дати селянській бідності ще близько 8 млн. десятин «куркульської» землі [228, с. 178].

Поділ конфіскованих земель почався в Україні навесні 1918 р. Йому підлягали не тільки поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі, а й надлишки земель, що належали «куркулям».

Конституція УСРР 1919 р. у ст. 3 закріпила скасування приватної власності на землю. Правове становище земель, надр, вод, лісів ширше визначав декрет ВУЦВК від 26 травня 1919 р. «Про соціальний землеустрій і про перехідні заходи досоціалістичного землекористування». Згідно з цим декретом, приватна власність на землю, надра, води, ліси скасовувалась. «Вся земля в межах УРСР, в чиєму б користуванні вона не перебувала, вважається єдиним державним фондом» [229, с. 308]. Цей фонд був переданий у розпорядження органів влади. Влада визначила й загальні правила володіння і користування землею. Згідно з ним, насамперед, було заборонено цивільно-правові операції із землею. Декрет РНК УСРР від 4 березня 1919 р. заборонив продаж, купівлю, заставу землі та інших нерухомостей [230, с. 308]. Особи, котрі вдалися до таких «операцій», підлягали покаранню аж до конфіскації їхнього майна. Одночасно влада створювала правові засади для перебування соціально-економічних відносин на селі.

Найважливішим правовим актом, що мав регулювати в цей час порядок землекористування, став згаданий декрет ВУЦВК від 26 травня 1919 р. Він передбачав утворення державних господарств (радгоспів) як центрів нової організації сільського господарства і життя села.

Велика увага приділялась також створенню сільсько-господарських комун, артілей і товариств. Комуни засновувалися на усуспільненій власності, праці, побуті комунарів [231, с. 309]. Розраховані швидше на ідеалістів, здатних до повної самовіддачі без, принаймні, впродовж тривалого часу винагороди, комуни могли, однак, зібрати лише зменьку людей такого гатунку. Більшість їх членів мали споживацьку настанову, «проїдаючи» надані засоби і вимагаючи постійних дотацій від держави.

Але основним недоліком значної частини колективних господарств було те, що вони створювалися примусово і виявлялися здебільшого економічно неспроможними, навіть при пільгах, що їм надавала влада. Належного господарювання і соціальної стабільності не могли забезпечити й комітети незаможних селян (комнезами), які із сільською біднотою часто згромаджували «фахових» ледацюг, гультаїв, пияків, котрі зловживали наданими їм перевагами. Більшість трудівників села за цих умов не могла скористуватися землею, що вони дістали, та її продуктами.

Влада змушена була враховувати широке невдоволення селянства, до того ж ще у значній частині озброєного. Тому вона повернулася до розподілу землі в зрівняльне землекористування. Прийнятий 5 лютого 1920 р. закон передбачав розподіл поміщицьких земель між селянами. Безпосереднє її використання у формі радгоспів було обмежене. Внаслідок цього до середини 1920 р. кількість радгоспів в Україні порівняно з 1919 р. зменшилась майже втричі [232, с. 187].

При переході до НЕПу поширення і гарантування умов вільного сільського господарювання дістало найбільшого розвитку. V Всеукраїнський з'їзд рад (лютий-березень 1921 р.) підтвердив необхідність неухильного дотримання права вибору кожною земельною громадою будь-якої форми землекористування (товариська община, відрубна, хутірська або

змішана) [233, с. 440]. Селянам було надане, хоча й з певними обмеженнями, право здавати і брати землю в оренду. Згідно з декретом ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 11 квітня 1922 р., «маломісні селянські господарства» одержали право здавати в тимчасову оренду повністю або частково свою надільну землю. Але орендатор не міг брати землі більше, ніж передбачали трудову норму в даному районі; наймана праця могла застосовуватися ним лише посезонно, на певний строк.

Новий закон, виданий 27 травня, впровадив дальші обмеження щодо застосування підсобної найманої праці. Вона допускалася тільки у трудових землеробських господарствах та за умови, що всі працездатні члени господарства самі працюють у господарстві [234, с. 442]. Отже, держава прагнула не допускати створення у селі великих господарств капіталістичного зразка. Тому основні принципи земельної політики, визначені у Земельному кодексі УСРР, залишалися непорушними, Цей кодекс був впроваджений у дію Президією ВУЦВК у листопаді 1920 р., тобто ще до переходу до НЕПу. Він складався з «Основних положень» і чотирьох частин, що стосувалися «трудового землекористування», устрою «міських земель», «державного земельного майна» та «земельного устрою і переселення». Кодекс, як остаточне, закріплював скасування приватної власності на землю, її надра, води і ліси. Всі землі в межах УСРР творили власність держави [235, с. 444].

Трудове право. Декрет РРФСР від 29 жовтня 1917 р. встановив у Росії 8-годинний робочий день, щотижневий недільний відпочинок, допущення понаднормових робіт лише у виняткових випадках з обмеженням їх при цьому 50 год. на рік, а також заборону нічної праці для неповнолітніх, які не досягли 16-річного віку [236, с. 189]. На шкідливих і важких виробництвах робочий день скорочувався до 6 год. [237, с. 279].

При встановленні радянської влади в Україні ці права були поширені на українських трудящих. Були зроблені також спроби регулювання заробітної плати відповідно до умов, характеру і

результатів праці. Для визначення норм заробітної плати робітники за кваліфікацією розбивались на групи і категорії. Мінімум заробітної плати для першої групи (малолітні) становив 100 крб., максимум – для сьомої групи (найкваліфікованіші працівники) – 450 крб. [238, с. 191].

Встановлювалася однакова оплата за однакову працю незалежно від статі, віку, расової і національної приналежності працюючого. Але одночасно, як начебто несумісні з гідністю робочої людини, були ліквідовані такі форми винагороди, як нагородні та відсоткові відрахування від підприємницького прибутку, що існували на окремих підприємствах. Після певного періоду дезорганізації, коли на націоналізованих підприємствах час праці скорочувався одночасно з довільним підняттям оплат, роздавалося чи розбиралося робітниками майно і продукція закладу, влада почала впроваджувати жорстку «пролетарську дисципліну» праці, вимагаючи сумлінного виконання робітниками їх обов'язків, насамперед виробітку норм, дотримання внутрішнього трудового розпорядку і технологічного процесу, виконання законів влади і постанов профспілок та завкомів щодо праці. Ці заходи були також спрямовані проти запізнь, прогулів, залишення роботи раніше встановленого строку, заняття під час роботи сторонніми справами, появи на роботі в нетверезому стані, ледарювання, хуліганства, крадіжок [239, с. 192]. Постійно звертаючись до класової свідомості робітників, влада дедалі рішучіше вдавалася до примусу, щоб встановити «пролетарську дисципліну» праці. Це було необхідно, бо водночас з професійним неуцтвом робітників серед них були поширені споживацькі настрої, небажання працювати, а лише брати, щось отримувати, бо так їх раніше "вчили" своєю передреволюційною демагогією самі більшовики, зробивши "гегемонів революції".

Дуже небезпечним для нового державного ладу і для суспільного порядку взагалі було поширення безробіття. Безробітним надавалася матеріальна допомога. Було

впроваджене державне страхування від безробіття, що мало замінити страхування, яке проводилося з ініціативи окремих робітничих організацій. Одночасно робилися спроби ліквідувати безробіття, відновивши роботу підприємств та утворивши місця праці в нових установах і підприємствах. Цьому мала допомогти і організація громадських робіт. Проте ці заходи в умовах розвалу економіки мали обмежений характер. Частково обмеженню безробіття сприяло встановлення на приватних підприємствах порядку, що не дозволяв або утруднював підприємцям скорочення працюючих.

Наймання і звільнення трудящих здійснювалися через профспілки, що мало створювати працюючим певні гарантії. Профспілки виконували вирішальну роль у визначенні умов трудового договору. В подальшому право наймання і звільнення було передано новоствореним радянським біржам праці, котрі мали планомірно розподіляти робочу силу і вести боротьбу з безробіттям у загальнодержавному масштабі. На підприємствах наймання і звільнення проводили безпосередньо фабзавкоми та місцевками. Передусім на роботу приймалися фронтовики і найбідніші громадяни. Звільнення дозволялося лише при наявності серйозних підстав, наприклад, влаштування на роботу без дозволу профспілки чи біржі праці та порушення трудової дисципліни. Але часто усунення з роботи використовувалося як політична кара, спрямована проти тих, хто виявив ворожість до радянської влади або намагався дістати роботу «з метою класового маскування». Профспілки дістали значне повноваження при вирішенні трудових суперечок на підприємствах.

Значну роль у розвитку трудового права відіграв Кодекс законів "Про працю" (КЗпП), опублікований у РСФРР (грудень 1918 р.) і поширений згодом на Україну. Він впроваджував найважливіші принципи нової організації праці, зокрема загальний обов'язок працювати і право на працю, обов'язок виконувати встановлену міру праці і право на оплату за працю,

обов'язок пильнувати дисципліну праці, право на соціальний захист і відпочинок тощо. Але вже у 1919-1920 рр. до трудового законодавства загалом та до КЗпП було внесено істотні зміни, що відображали практику та ідеологічні настанови «воєнного комунізму». Так, замість справедливої оплати праці за її кількістю і якістю, пов'язаної з матеріальною зацікавленістю працівників, впроваджувалася загальна трудова повинність та мілітаризація виробництва зі зрівняльним розподілом мінімальних «благ».

Перша радянська Конституція України встановила: «УРСР визнає працю обов'язком всіх громадян республіки і проголошує лозунг: «хто не працює, той не їсть» [240,с,131]. Загальна трудова повинність для всіх працездатних передбачалась діючим в Україні Кодексом законів про працю (1918 р.). Вона була піднесена до рівня основного конституційного обов'язку. Ухилення "буржуазних елементів" від трудової повинності прирівнювалось до саботажу і каралося революційним трибуналом. Поряд з трудовою повинністю надзвичайно широко застосовувалась трудова мобілізація, зокрема мобілізація спеціалістів, що здебільшого означала мілітаризацію їх праці.

В Україні 1920 р. було створено систему спеціальних органів із впровадження трудової повинності, що складалася з губернських, міських та повітових комітетів, очолюваних Всеукраїнським комітетом загальної трудової повинності [241, с. 316]. Широко практикувалася у цей період і мілітаризація підприємств та установ. З весни 1919 р. для забезпечення потреб війни на підприємствах почали широко застосовуватися надурочні роботи, була скорочена кількість святкових днів, обмежений недільний відпочинок, щорічні відпустки (вони були згодом скасовані).

З переходом до НЕПу це законодавство, що мало перетворити заходи надзвичайного часу у постійні правові норми та інституції, зазнає суттєвих змін, які відображали

потреби та умови праці у соціально зорієнтованому ринковому господарстві. Отже, трудове законодавство поступово переглядається. Постановами Ради Праці і Оборони від 9 квітня і Раднаркому УСРР від 18 квітня 1921 р. запроваджувалися чергові та додаткові відпустки для робітників та службовців із збереженням зарплати. Урядовою постановою Раднаркому УСРР від 19 квітня 1921 р. був полегшений перехід робітників і службовців з одного підприємства на інше [242, с. 433]. Нарешті, за постановою російського ВЦВК (жовтень 1921 р.), поширеною на УСРР кількома актами українського Раднаркому, було скасовано всі види трудової повинності та ліквідовано трудові мобілізації робітників і службовців.

Нові умови господарського життя вимагали зміни порядку соціального забезпечення найманих робітників. У листопаді було запроваджено нову систему соціального страхування робітників і службовців, котрі працюють за наймом у державних, кооперативних, громадських, концесійних, орендних та приватних підприємствах, установах і господарствах. Воно поширювалося на всі випадки тимчасової і постійної непрацездатності, безробіття, а також втрати годувальника і здійснювалося за рахунок підприємств і закладів з участю держави. Суворі правила охорони праці цих категорій працівників встановлювалися за постановою Раднаркому УСРР від 21 вересня 1921р. [243, с. 433].

З листопада 1922 р. в УСРР було введено у дію новий Кодекс законів про працю [244, с. 436]. Трудова повинність могла застосовуватися відтепер лише у виняткових випадках. Було юридично закріплено положення про те, що наймання робочої сили всіма державними, громадськими і приватними підприємствами, установами і господарствами, як і окремими наймачами, проводиться на основі добровільної угоди працівника з працедавцем, але через органи Уповноркомпраці. Це закріплення монополії державної біржі праці мало забезпечити охорону трудящих від надмірної експлуатації.

КЗпП давав чітке визначення понять і змісту колективного та трудового договорів як основ трудових правовідносин. Було відновлено положення, за яким тривалість нормального робочого часу не могла перевищувати 8 год. Для осіб у віці від 16 до 18 років, для тих, хто працює на підземних роботах, а також для осіб розумової та конторської праці встановлювався 6-годинний робочий день.

Юридично закріплюючи порядок розв'язання трудових конфліктів і розгляду справ про порушення трудового законодавства, Кодекс встановлював, що ці справи та всі суперечки, які виникають на ґрунті застосування найманої праці, розв'язуються або в примусовому порядку – особливими сесіями народних суддів, або в порядку примирного розгляду – в розцінково-конфліктних комісіях, примирних камерах і третейських судах [245, с. 437]. Кодексом підтверджувалося поширення соціального страхування на всіх найманих працівників, незалежно від характеру і тривалості їх роботи і способів розрахунку з наймачами.

Загалом трудове законодавство УСРР, особливо тоді, коли воно переформувалося в умовах НЕПу, мало прогресивний характер, випереджаючи за багатьма положеннями соціальне законодавство інших країн. Але одночасно воно закріплювало всеохоплюючий державний контроль над трудовими відносинами, а отже, закріплювало за державою можливості обмежувати і навіть скасовувати права працюючих згідно з потребами своєї політики. На державних підприємствах робітники були позбавлені такого засобу захисту прав, як страйк, бо заздалегідь вважалося, що держава є представником загалу робітництва і тому її інтереси мають безперечну перевагу над правами окремих робітничих колективів. Водночас на підприємствах і в інших секторах господарства не були достатньо обумовлені та захищені права їх власників, необхідні для нормальної співпраці між ними і найманими працівниками цих закладів.

Глибокої демократизації зазнало в УСРР шлюбно-сімейне право, що до революції мало в Росії відсталий феодальний характер, ставлячи у нерівне і принизливе становище дружин (щодо чоловіків) і дітей (щодо батьків) та надаючи церкві право контролю над особистим життям громадян. Нове законодавство стверджувало у цій сфері норми, притаманні розвинутому світському правовому суспільству, в дечому – навіть зі значним випередженням стосовно досягнутого у країні рівня правової і моральної самосвідомості та самодисципліни.

Перші декрети у сфері сімейних відносин в Україні були видані в лютому 1919 р. Вони стосувалися створення відділу актів громадянського стану (ЗАГСу) та оформлення ними цивільного шлюбу і його розірвання. Визнання держави дістав тільки цивільний шлюб, зареєстрований в органах ЗАГСу. Церковний шлюб оголошувався приватною справою тих, хто одружується, але не створював правових відносин і наслідків. Декрет наголошував, що шлюб засновується на добровільних засадах і на рівноправності чоловіка та жінки у всіх шлюбно-сімейних відносинах. Шлюб розривався органами ЗАГСу на прохання обох сторін чи хоча б однієї з них. Для тих районів України, в яких за обставинами воєнного часу не було створено органів ЗАГСу, дозволялося звертатися з приводу цього до народного суду. Встановлювалася свобода розлучення [246, с. 305].

Створивши основи радянського сімейного права, ці декрети не регламентували з необхідною повнотою особисті та майнові правовідносини між подружжям, права й обов'язки батьків, спрямовані на виховання і утримання дітей тощо. Зовсім не були в них відображені такі інститути, як правове положення позашлюбних дітей, позбавлення батьків їх батьківських прав тощо.

У червні 1919 р. був підготовлений проект Сімейного кодексу, який складався з 146 статей, розподілених на три книги: Про акти громадянського стану; Про шлюб і сім'ю; Про

опіку. В ньому були підтверджені й розгорнуті основні принципи цивільного шлюбу. Встановлювався, зокрема, шлюбний вік: 16 років для жінок і 18 – для чоловіків. Був максимально спрощений порядок розлучення. За проектом шлюб як такий не створював спільності майна подружжя і воно визнавалось роздільним. Детально регламентувалися особисті та майнові права й обов'язки дітей і батьків. Однаково захищалися права шлюбних і позашлюбних дітей; на користь цих останніх встановлювалося примусове стягнення аліментів з того із батьків, котрий покинув родину.

Впровадження Сімейного кодексу було на тривалий період затримано громадянською війною, а до певної міри – нападками радикальних прихильників необмеженої свободи у стосунках чоловіка і жінки. Але їх заклики відмовитися від накладання на ці стосунки будь-яких правових «пут» були відхилені, бо це мало б призвести до поглиблення аморальності у суспільстві, що вже досягла критичного рівня. У 1926 р. Сімейний кодекс УСРР був прийнятий.

Революція, яка проголосила себе соціалістичною, мала б об'єктивно виконувати певні загальнодемократичні завдання, спрямовані на осучаснення суспільства. Саме тут, де здійснювались не утопічні задуми, а назрілі (або й «перезрілі») дійсні потреби суспільного поступу, вона повинна була досягнути найважливіших і триваліших результатів. Це, наприклад, стосується розвитку в УСРР освіти і культури. Не випадково саме на цьому ґрунті шукали порозуміння з радянською владою небільшовицькі сили з табору української національної революції, а також з різних угруповань українського просвітянства.

Цю роботу треба було виконувати, починаючи від, можливо, найважливішої частини освітньої роботи – боротьби з неписьменністю, адже до революції в Україні налічувалось понад 72% неписьменних [248, с. 543]. У серпні 1920 р. в УСРР була створена республіканська комісія по ліквідації

неписьменності, яку очолив голова ВУЦВК Г.Петровський. У травні 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову про суцільну ліквідацію неписьменності [249, с. 544]. Для цього було розгорнуто загальнонаціональну кампанію, до якої залучено профспілкові та комсомольські організації, кооперативи, вчителів, працівників культурно-освітніх установ. Було створено широку мережу лікнепу. Держава надавала різноманітні пільги тим, хто навчався. Навчання було безкоштовним. Робітники звільнялися на дві години від праці зі збереженням заробітної плати. Селянам надавалася знижка в 20% при обов'язковому страхуванні майна. Підручники для гуртків лікнепу випускалися мовами основних національностей України [250, с. 206].

Було докладено чимало зусиль для розбудови і перебудови школи, щоб охопити навчанням загал нового покоління. 2 липня 1919 р. Раднарком УСРР схвалив положення, за яким створювалась "єдина трудова школа", поділена на два ступені: перший – для дітей від 7 до 12 років (п'ятирічний курс), другий – від 13 до 16 років (чотирирічний). Положення впроваджувало обов'язковість і безкоштовність навчання для дітей віком від 7 до 16 років. Викладання мало проводитись рідною мовою учнів [251, с. 545].

Остання засада мала б привести до українізації більшості шкіл. Вона, власне, була проголошена навіть раніше: 9 березня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд зробив обов'язковим вивчення у школах «місцевої мови» та історії і географії України. Проте для її здійснення не вистачало людей, розуміння і бажання.

Це стосувалося й загальної будови шкільної справи. Головну причину невдач влада вбачала насамперед у тому, що школа ще не була підпорядкована її всеохоплюючому адміністративному та ідеологічному контролю. У червні 1920 р. Раднарком УСРР видав постанову, якою всі нижчі та середні громадські та приватні загальноосвітні школи ліквідовувались, а

відповідні їх класи реорганізовувалися у семирічну державну школу [252, с. 546]. Так було проведено повне одержавлення й уніфікацію школи, хоча держава не мала для цього достатньо коштів, викладачів і випробовуваних методик навчання. Монополізація шкільної освіти заважала вдосконаленню роботи шкіл, позбавляла будь-якої ініціативи, спрямованої на створення різних їх типів та перевірку їх у житті.

Гостро постало питання про педагогічні кадри. Не всі вчителі старої школи перейшли на службу новій владі, не поділяючи ідеологію і політику більшовизму. Тому терміново було створено 48 педагогічних технікумів і шкіл та понад 100 учительських курсів, які прискорено підготовляли кадри з новим світоглядом [253, с. 548]. На його ґрунті було організовано профспілку працівників освіти та соціалістичної культури. Одночасно було ліквідовано «націона-лістичну» Всеукраїнську учительську спілку, розпуску якої вимагав від боротьбистів Ленін в ім'я тих же принципів "пролетарської комуністичної політики" [254, с. 548].

Репресії проти кадрів, що мали свідомість національного обов'язку і знання, необхідні для українізації школи, гальмували практичне її здійснення, хоча курс на українізацію постійно підтверджувався владою. Так, у серпні 1921 р. був виданий декрет Раднаркому про запровадження української мови в школах. Але невдовзі нарком освіти Г.Ф. Гринько, який залучав до роботи «стару» українську інтелігенцію, був усунутий з посади за трафаретним звинуваченням у «потуранні» націоналістам з боку «пильних» більшовиків у Політбюро КП(б)У [255, с. 72]. Українізація освіти в умовах безперервної боротьби з націоналізмом перетворилася у «спорадичні, безсистемні заходи здебільшого агітаційно-пропагандистського, аніж практичного характеру» [256, с. 72].

Ідеологічні та політичні упередження зменшували й ефективність заходів влади, спрямованих на розбудову вищої освіти, хоча певні її досягнення були безсумнівні.

У березні 1919 р. уряд УСРР видав декрет про правила прийому до вищих навчальних закладів. До вищої школи передусім приймалися діти робітників і бідних селян незалежно від статі, яким виповнилося 18 років. Від них не вимагалися ані документи про закінчення середньої школи, ані складання вступних іспитів. Було скасовано плату за навчання. При вузах створювалися робітничі факультети для прискореної підготовки малописьменних абітурієнтів до навчання відразу у вищій школі [257, с. 549].

Наприкінці 1920 р. в Україні працювало 38 вузів, де навчалось 57 тис. студентів [258, с. 550]. Але одночасно було ускладнено вступ «класово чужої» молоді, до якої зарахували й дітей з родин інтелігенції, службовців і духовенства, що традиційно, покоління за поколінням, поповнювали ряди студентів в Україні. Це значно послаблювало інтелігенцію, яка є елітою кожної нації, саме тоді, коли потрібно було її зміцнення для проведення загальнодержавних перетворень у галузі освіти, науки і культури. Такий дух "класової підозрілості" і ворожості панував також у ставленні держави до кадрів інтелігенції у вищих навчальних закладах. Він визначав і ставлення радянського уряду до Академії наук України. Попередня Академія, створена при гетьмані П.Скоропадському, була ліквідована. Новий проект організації Академії був розроблений групою відомих вчених на чолі з корифеєм природознавства В. Вернадським. У 1919 р. було проголошеної! утворення. Відносини ВУАН з керівництвом Радянської України були напруженими, оскільки вчені намагалися зберегти незалежність у науковій і громадській діяльності, створити в Академії самоврядування. Керівництво ж УСРР намагалося підпорядкувати Академію своєму контролю і згори визначати її завдання і напрями розвитку в межах будівництва нового суспільно-політичного ладу. Для цього уряд провів, зокрема, «чистку» Академії наук і закріпив за собою право затверджувати (або відхиляти) обраних нею членів [259, с. 208].

Ще до революції в Україні існувала велика кількість «Просвіт». Вони поширювали знання і культуру в українських масах. Більшовики прагнули перебудувати її діяльність, висували до керівництва своїх організаторів, котрі мали зробити з «Просвіт» знаряддя комуністичної пропаганди і освіти. В липні 1920р. для цього було вироблено примірний статут «Просвіт». Але вони виявилися занадто пов'язаними зі старими кадрами, традиціями і поглядами, тому поступово стали витіснятися новими закладами – хатами-читальнями, які від початку знаходилися під керівництвом партії. У 1920р. в Україні працювало 1350 клубів, понад 530 хат-читалень, майже 400 «Просвіт», понад 3100 бібліотек [260, с. 541]. Їх діяльність, зокрема на селі, значною мірою була зв'язана з українізацією масової культури, але насамперед тих її напрямів, що засвоїли революційно-більшовицький дух.

Розвиток цих напрямів визначив видавничу політику держави. Навіть при посиленні партійної цензури зростання видань було вражаюче значним. У 1919-1920 рр. в УСРР видано майже 2300 книг загальним тиражем 20 млн. примірників, що набагато перевищувало всі дореволюційні показники. Українською мовою надруковано понад 1100 книг тиражем 10,5 млн. примірників [261, с. 542].

УСРР стала єдиною з радянських республік, яка створила окремий Кодекс про народну освіту. Введений у дію з листопада 1922 р., він становив єдиний законодавчий акт, який, систематизувавши велику кількість правових норм, мав регулювати розвиток народної освіти, культосвітню роботу, партійно-більшовицьке «соціалістичне виховання» трудящих та їх дітей. Кодекс визначив, що органи виховання й освіти повинні бути знаряддям диктатури пролетаріату в справі знищення старого і створення нового соціалістичного суспільства. Цьому мала служити система радянської освіти і виховання дітей, професійна освіта молоді, наукова робота, політична освіта дорослих громадян [262, с. 452].

Соціальне виховання дітей і освіта молоді до 17 років включно оголошувалися загальними, обов'язковими, безкоштовними і спільними для обох статей. Але до повного впровадження загальнообов'язкового виховання і навчання до культурно-освітніх установ мали прийматися передусім робітники і селяни та їх діти. Навчально-виховні установи УСРР повинні були поєднувати виховання і навчання з продуктивною працею [263, с. 453]. Але багато статей Кодексу мали декларативний характер. Обов'язки, що брала на себе держава, не були достатньо забезпечені фінансово-матеріальними і культурно-освітніми ресурсами країни. Кодекс не пов'язав також класово-ідеологічних завдань проголошених перетворень з вимогами національно-культурного відродження.

§ 6. Суд і судочинство

При встановленні радянської влади та у запеклій боротьбі за її утримання і зміцнення в Україні у 1918-1920 рр. склалось два види судових органів, відповідно до основних завдань, що їх висувала перед собою «диктатура пролетаріату», – придушення опору незгідних та утворення нового типу стосунків між державою і суспільством. Це були революційні трибунали, яким були підсудні справи про «контрреволюційні» та інші антидержавні злочини, і народні суди – для розгляду всіх інших кримінальних і цивільних справ.

Попередня судова система, що стала продуктом судових реформ 60-х років XIX ст. найбільш, хоча й не до кінця, пройнятих буржуазно-демократичним духом порівняно з іншими «великими реформами», була майже повністю зруйнована. 14 лютого 1919 р. Раднарком УСРР видав декрет про суд, яким скасував усі судові установи попереднього часу і впровадив «Тимчасове положення» про нові народні суди і революційні трибунали УСРР [264, с. 265].

Не маючи «над собою» нових законів, яким вони б мали підпорядковуватися у розв'язанні багатьох проблем та законних процесуальних процедур, вони мали керуватися здебільшого «революційною правосвідомістю», тобто уявленнями своїх працівників. Тому для влади було особливо важливо укомплектувати їх відданими або просто дисциплінованими більшовиками, що ототожнювали законність із вказівками партійного керівництва. У 1920 р. більшовики становили вже понад 1/5 складу судових працівників України [265, с. 265]. В 1921 р. у складі революційних трибуналів УСРР 94 % комуністів [266, с. 34]. Восени НКЮ направив всім своїм відділенням у губерніях спеціальний циркуляр про необхідність заміщення всіх посад народних суддів комуністами [267, с. 265].

Відповідно до "Тимчасового положення", в усіх губерніях створювалося по одному революційному трибуналу, а при

необхідності – декілька. Членів трибуналу, котрі обиралися губвиконкомом строком на шість місяців, мало бути не менше 15. До їх компетенції належали справи про контрреволюційні злочини, державну зраду, шпигунство, службові злочини, спекуляцію. У 1920 р. компетенція трибуналів була розширена: на їх розгляд передавалися справи про бандитизм, розбійництво, пограбування та розкрадання [268, с. 266]. Ревтрибунали ухвалювали вироки, керуючись радянськими законами, а більше – інтересами революції та власною «соціалістичною правосвідомістю». Для розгляду справи було достатньо п'ятьох, а з березня 1920 р. – трьох членів трибуналу, які мали право вирішувати життя чи смерть звинуваченого.

Для розгляду скарг на вироки революційних трибуналів декретом від 16 квітня 1919 р. був створений Верховний касаційний суд. Тільки впродовж 1920 р. він розглянув 429 скарг і скасував 168 вироків революційних трибуналів. У травні 1919 р. був організований Верховний революційний трибунал України [269, с. 267].

Але ці заходи спрямовувалися не на припинення «червоного терору», а на його ефективнішу організацію. Отже, терор мав класовий характер.

У Червоній армії в Україні, за зразком РРФСР, діяли революційні військові трибунали. Вони не входили в загальну судову систему і організаційно були самостійними. Діяльність цих надзвичайних органів мала в період «радянзації» більше значення і вплив, аніж органи «звичайного» судочинства.

Тимчасовим положенням від лютого 1919 р. були скасовані повітові та міські суди, а дільничні суди перетворилися в єдині народні суди. Старі судові установи оголошувалися «буржуазними» [270, с. 71]. Кількість народних судів і народних засідателів у кожному адміністративному районі (місті й повіті), а також зони дії цих судів (судові дільниці) визначалися у містах міськими радами, а в повітах – повітовими комітетами [271,

с. 268]. Народні судді обиралися на рік, а народні засідателі – на шість місяців.

Необхідність правопорядку та проведення єдиної судової політики, зокрема в умовах переходу до НЕПу, вимагала перебудови судової системи. Особливого значення набувало створення спеціальних державних органів для здійснення нагляду за додержанням усіма організаціями, органами і установами встановлених законів і правил (у межах політичного маневрування правлячої партії). За прикладом Росії ВУЦВК розробив і 28 червня 1922 р. затвердив «Положення про прокурорський нагляд», на основі якого було створено державну прокуратуру [272, с. 405] її керівником став Народний комісар юстиції УСРР, який одночасно був і прокурором республіки. Відділ прокуратури утворювався у складі наркомату юстиції УСРР. За поданням прокурора республіки Президія ВУЦВК затверджувала і звільняла його помічників. Прокурор УСРР призначав прокурорів губерній та їх помічників. Утворювані зверху до низу органи прокуратури мали бути незалежними від місцевих рад та їх виконкомів. Вони мали діяти також незалежно від партійних органів цих рівнів. Але забезпечити прокурорам таку повну незалежність при підпорядкуванні їх партійній дисципліні виявилось неможливим, і вона реально залежала здебільшого від того, наскільки певна справа стосувалася політики партії та до компетенції якого партійного органу вона належала за політичним змістом.

Посилення органів державного нагляду і звинувачення потребувало в межах утримання правопорядку певного зміцнення інституцій і засобів захисту громадян. Через кілька місяців після заснування прокуратури за постановою ВУЦВК було організовано радянську адвокатуру. Відповідно до «Положення про адвокатуру» (2 жовтня 1922р.) при губернських радах народних судів створювалися колегії захисників у кримінальних і цивільних справах. На членів цих

колегій покладалося за призначенням чи угодою представництво інтересів звинувачених (у карних справах та сторін у цивільних справах) у судах, а також участь в організації та діяльності юридичних консультацій, що мали надавати юридичну допомогу громадянам [273, с. 408]. Отже, колегію правозахисників було реорганізовано в адвокатуру з ширшим самоврядуванням та винагородами за послуги (гонораром).

Правову основу системнішої реформи в УСРР створила постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 р., яка затвердила «Положення про судоустрій УСРР» «в дусі» «Положення про судоустрій РСФСР» [274, с. 408].

Судова система УСРР, створена по частинах в ході і згідно з потребами боротьби за владу, була занадто складна і тяжка для управління. До неї входили різні революційні трибунали (військові, губернські, військово-транспортні), очолювані єдиним верховним трибуналом ВУЦВК; народні суди з постійними суддями і двома – або шестичерговими нарзасідателями і окрема камера нарсуду при надзвичайній комісії та ін. Всі вони діяли під керівництвом Вищого судового контролю.

Це слід було спростити, що і зробила згадана постанова. Всі судові органи, що існували раніше, скасовувалися. Нова єдина система судових установ складалася з таких ланок: народний суд, губернський суд, Верховний суд УСРР [275, с. 408]. Але фактично були збережені особливі органи державного придушення противників режиму. При губернських судах створюються надзвичайні сесії (раніше вони діяли при губернських революційних трибуналах), що розглядали справи, розслідувані органами ДПУ УСРР. Судова процедура в цих справах була дуже спрощена і здебільшого зводилась до затвердження рішень, передбачених органами державної безпеки. Справи розглядалися без участі сторін, оскарження вироків не допускалося без санкції на це прокурора тощо, тобто надзвичайні судові органи та процедури закріплювалися в

судовій системі як постійні, без обмеження часу і обставин їх дії.

У широких масштабах розгорнули діяльність «надзвичайні органи» більшовиків, які очолили боротьбу з "контрреволюцією". Зазвичай, у радянській історіографії створення надзвичайних органів влади та їх діяльність пояснювалися обставинами громадянської війни й іноземною інтервенцією, як і те, що вони не були конституційним елементом радянського державного устрою [276, с. 142]. Але саме Конституція узаконювала функції диктатури й зняття цих функцій.

Окрім цього, саме більшовики в Україні зразу ж вдалися до застосування масового примусу та державного тероризму. Використовуючи досвід Росії, ЦВК Рад України майже одночасно з формуванням першого радянського уряду 18 грудня створив Всеукраїнський військово-революційний комітет у центрі та ревкоми на місцях як органи для придушення «експлуаторських класів» і їх опору [277, с. 142]. Такі ревкоми створювались повсюдно як надзвичайні органи, причому склад їх не обирався, а призначався і вони вилучалися з-під контролю рад. Навіть 1920 р. у загальній структурі державних органів влади ревкоми були провідними. Пояснювалось це тим, що в Україні, як було зазначено на IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.), «пролетаріат ще почасти перебуває під впливом соціал-зрадницьких партій, а на селі пролетарські маси і трудове селянство ще перебувають не тільки під фактичною, а й під моральною диктатурою куркуля» [278, с. 162].

Зачинателі постійної «надзвичайщини» стверджували, що нібито вимушені були під тиском робітників застосувати терор, який лише вводив у правові рамки неминучий самосуд. Але це означало узаконення «самосуду» над цілими класами, що призвело до їх фізичного винищення після того, як, не вбачаючи за більшовиками ані більшості, ані права, вони відмовилися капітулювати перед ними і розпочали опір їх владі. Це засвідчив

голова Всеукраїнської надзвичайної комісії (з березня 1919 р.) М. Лацис: «Ми не ведемо війни проти окремих осіб, – писав він у «Красном терроре» 1 листопада 1918 р. – Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалу й доказу того, що звинувачений діяв дією або словом проти радянської влади. Перше питання, яке ви повинні йому поставити – якого він походження, й далі повинні визначити долю звинуваченого. В цьому сенс і сутність червоного терору» [279, с. 44].

Розколи і конфлікти в суспільстві, поширюючись і загострюючись, набували характеру боротьби на винищення противника. Взаємна ненависть та помста додавали ланку за ланкою до ланцюга зла. Якщо в радянській Росії політика червоного терору офіційно була запроваджена восени 1918 р., то в Україні він здійснювався більшовиками вже при першій спробі встановлення радянської влади. Проголошення у грудні 1917 р. у Харкові влади рад відбулося під акомпанемент розстрілів бійцями "червоних" загонів В. Антонова-Овсієнка [280, с. 43]. В Києві підчас трьох тижнів «муравйовщини» в лютому 1919 р. було розстріляно понад 5 тис. осіб, переважно з українських інтелігентів, робітників, міщан і полонених військових [281, с. 117]. Один з ватажків українських есерів Леонід Бочковський був розстріляний лише за те, що у нього знайдено червоний квиток члена УЦР, який, до того ж, був складений українською мовою [282, с. 117].

У селах радянська влада теж утверджувалася за допомогою збройних сил. Важливою її опорою на селі була сільська Червона гвардія, яка використовувалася проти селянських виступів, що особливо поширилися в часи «воєнного комунізму». Влада відповідала на них масовим терором. Так, у серпні 1919р. уряд видав декрет про «придушення куркульських повстань», який віддав владу в охоплених ними районах армії, ЧК і ревтрибуналам. Провідники та намовники до повстань ставилися «поза законом», їх розстрілювали, а родини виселяли з рідних місць, їхнє господарство і майно конфіскували [283,

с. 102]. Наказ №69 по Київському військовому округу вимагав застосування масового терору проти заможних селян – аж до поголовного їх знищення. У наказі вимагалось розстрілювати кожного, у кого знайдеться хоч один патрон після закінчення строку здачі зброї [284, с. 72]. При активному опорі терор перетворювався в криваву бійню. Так, коли біля Києва з'явився отаман Тютюнник, у місті щоденно для постраху і попередження розстрілювали кілька десятків чоловік [285, с. 72].

Більшовицька преса друкувала повідомлення про розкриття заколотів «націоналістичних організацій», які зазвичай закінчувалися розстрілами. Так, Петербурзька «Правда» писала, що у Києві розкрито змову, керовану «Всеукраїнським повстанським комітетом». За участь у ній заарештовано 180 офіцерів армії Петлюри і Тютюнника. Це звинувачення дорівнювало засудженню на смерть. Газети повідомляли, що в Одесі було розстріляно 63 особи, в Києві – 39 (представників інтелігенції), у Харкові – 215 «українських заручників», у Подільській губернії – розкрито 5 «контрреволюційних» організацій, які охопили «все Поділля» [286, с. 73].

Вже в перші роки радянської влади були створені й інші надзвичайні органи стеження і розправи – революційні штаби, революційні «трійки», «шістки», «сімки», «дев'ятки». Утворені як «надзвичайні» в період загострення боротьби за владу, всі вони продовжували діяти і в наступні часи. Вони були підпорядковані наркомату внутрішніх справ, потім – Державному політичному управлінню. Повноваження і права цих органів залишалися такими ж, як і були [287, с. 194], їх діяльність фактично розгорталась поза правом. Від початку вони, як нарікав у листі до ЦК РКП(б) ще у 1919 р. В. Антонов-Овсієнко, творили «державу у державі», не підпорядковуючись навіть вищим органам УСРР [288, с. 163]. Голова ВУЧК Лацис ствердив це в своєму київському органі «Красний меч», де

великими літерами написав (1 серпня 1919 р.): «Нам все можно» [289, с. 164].

Партії та уряду доводилося докладати значні зусилля, щоб підпорядкувати ці органи своїй владі, але вони все-таки неспроможні були зробити це повністю і надійно. Ці "діри" в своєму конституційному і правовому одязі влада ніколи не могла залатати. Крізь них завжди можна було бачити «голу диктатуру», несумісну з пануванням права.

Загалом державний лад і правова система, створені в Україні при встановленні радянської влади і закріплені «третьою» радянською республікою, не можуть бути охоплені однозначною політологічною або правознавчою дефініцією і, тим паче, єдиною оцінкою моралізаторського характеру. Вони були результатом соціальних процесів, які мали різну спрямованість, але перетиналися і перепліталися між собою. Це були національно-революційні та класово-революційні рухи, що переросли у війни між державами, зокрема між Україною і Росією, та поміж різними верствами і групами всередині українського суспільства, із багатьма змінами в процесі цієї боротьби уявлень, програм, політичної тактики, форм і засобів боротьби. Здобувши перемогу в цій виснажливій боротьбі, більшовики багато в дечому надали своїй владі іншого характеру, ніж проголошували. З одного боку, вони визнавали (у певних межах) прагнення більшості українського народу до відтворення самостійної держави і «третья» УСРР дістала певні ознаки та обсяг державного суверенітету, які зберегла до поглинення її Союзом РСР з його унітарними структурами і будовою. З іншого – більшовизм, всупереч своїй програмі, збудував не державну систему самоврядування трудящих від низу до верху, а навпаки, систему управління, що здійснювалася централізовано зверху до низу, і підпорядковувала собі всі прояви життя суспільства, не визнаючи за жодними верствами або особами їх власних інтересів і прагнень, які не погоджувалися з потребами і задумами влади.

Хоча певні такі інтереси і прагнення до поліпшення соціально-економічного і політико-правового статусу трудящих класів та до загальної модернізації суспільства і його культурного піднесення знайшли відображення у радянській політиці й праві тих часів, у цій системі, що неухильно діставала тоталітарного характеру, вони від початку обмежувалися і дедалі більше спотворювалися. «Диктатура пролетаріату» перетворилася з тимчасового режиму революційного перехідного періоду у постійний лад, не обмежений в часі і засобах здійснення влади, а вона сама, користуючись засобами диктатури, перетворилася у владу партії, яка породжувала бюрократію, що стояла над народом, і зрослася з нею. Водночас зростаюче всевладдя правлячої бюрократизованої партії не було ані відображене в законах і, отже, ані обмежене ними. Воно здійснювалося поза правом, обмежуючи і підміняючи, а іноді й скасовуючи саме право. Отже, в радянській дійсності були створені й розвивалися дві системи влади і права. Перша – «радянська», оформлена у Конституції та інших правових актах, друга – партійно-більшовицька, оформлена поза ними, та й то лише частково -загальнозобов'язуючими рішеннями партійних органів, прийнятими згідно зі статутом самої партії або розпорядженнями партійної верхівки, секретно виданими відповідно або й всупереч цим рішенням. Це надавало діяльності партійно-радянської влади та радянському праву дуже складного і суперечливого характеру вже від часів їх становлення.

Це виявилось, зокрема, у внутрішній політиці, що призвело до утворення в середині суспільства привілейованої партійно-бюрократичної верстви з особливими правами. Фактично йшлося про закріплення її як певного стану (у правовому розумінні). У 1923 р. центральні органи правлячої більшовицької партії зобов'язали ДПУ та загальногромадянські суди, військові трибунали не розглядати справ членів партії без дозволу й узгодження відповідних партійних органів. Слідство в

справах членів партії, звинувачених у карних злочинах, мало проводитися не звичайним порядком, передбаченим законами, і не слідчими органами радянської держави, а особливими партійними слідчими, призначеними партійними організаціями. Закінчивши розслідування, вони мали доповісти про висновки контрольним партійним комісіям, які й мали вирішити, що зробити з членами партії, котрі скоїли злочин. Доповідаючи про це XII з'їзду РКП(б) (у квітні 1923р.), представник ЦКК Шкірятов (у майбутньому – один з головних організаторів сталінських репресій) визнав, що ці комісії часто не погоджувалися віддати «своїх» злочинців загальному суду. Якщо, як доповідав він, партійні «контрольні» органи вважали, що «посадити товариша на лаву підсудних не в інтересах нашої партії», то вони домагалися від судової влади припинення цих справ [290, с. 222]. Вилучення комуністів із загальної підсудності було таким способом легалізовано [291, с. 140]. Згодом члени партії дістали подібні особливі права й у інших сферах суспільно-державного життя, що зробили з них «особливий привілейований стан, відгороджений від загалу радянського суспільства не менш високою стіною привілеїв, ніж... члени упривілейованих станів, наприклад, у феодальному суспільстві» [292, с. 141]. Зрозуміло, що за це вони самі мали віддячувати беззастережною відданістю та активною участю у всіх діях, у тому числі у позазаконних, партійному керівництву. Це значною мірою надавало конституційним принципам законності та правопорядку фіктивного характеру.

Галицька Радянська Республіка та її діяльність (1920 р.)

§ 1. Проголошення, державний механізм та законодавча діяльність ГСРР

Отже, перші серйозні спроби відновити українську державність, які мали місце в післявоєнний період, в епоху великих європейських революційних потрясінь, закінчилися для України трагічно. Як зазначалось, у липні 1919 р. зовнішніми ворогами була задушена Західноукраїнська Народна Республіка, а до весни 1920 р. – Українська Народна Республіка. Невдачею закінчилися спроби встановити уті часи українську державність на Буковині та Закарпатті.

Проте наше дослідження було б неповним, якби ми не згадали про створення, суть, діяльність ще одного державного утворення на території України у 1920 р. – Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Та чи була це справжня держава? Спробуємо розібратись, тим паче, що в нинішніх умовах можна вже писати правду, освітлювати події й факти об'єктивно, справедливо.

Як і щодо ЗУНР та УНР, проблеми стосовно передумов утворення, суті, діяльності Галицької СРР висвітлювалися необ'єктивно, тенденційно, хоча були спрямовані в зовсім іншу сторону: якщо перші дві очорнювались і опаплюжувались, то остання захвалювалась. Єдине, що їх може поєднувати, — це політика замовчування, невиділення цих періодів в історії державності України, не- або маподоступності джерел й архівних матеріалів у часи комуністичного тоталітарного режиму. Щодо УНР і ЗУНР, то тут справа зрозуміла. Але чому дуже обережно, мало писалось про Галицьку республіку? Не хотіли цією подією радянські компартійні керівники "тодішніх

та пізніших часів пишатися. Можливо, тому, що майже все керівництво цієї республіки було знищене сталінським режимом, репресоване як «зрадники народу», «агенти і шпигуни іноземних держав» тощо. Зрештою, й проіснувала ця «держава» недовго (близько 1,5 місяця).

Проте перейдемо до суті справи. Більшовицький жовтневий переворот 1917 р. у Росії та наступна боротьба радянської Росії з народами, що визволилися або хотіли визволитися, подекуди призвели до виникнення різних державно-політичних утворень, то їх інспірували РКП/б/ та Раднарком Росії на чолі з В.Леніним з кон'юнктурних, політичних міркувань. Це були «радянська влада» і відповідні уряди балтійських держав, під ширмою яких російські більшовики воювали проти самовизначення народів Латвії, Литви та Естонії. Так само утворено радянський Фінляндський уряд, а також утворення влітку 1920 р. польського радянського уряду – Польревкому на чолі з комуністом Ю.Мархлевським. Це було проголошення у березні 1919 р. Угорської Радянської Республіки, у квітні цього ж року – Баварської Радянської Республіки, у червні – Словацької Радянської Республіки. Щоправда, до проголошення трьох останніх безпосереднього відношення російські більшовики не мали, але це робилося під їх керівництвом і натхненням. Такі ж події мали місце і в Україні, де в лютому 1918 р. була проголошена Донецько-Криворізька "радянська соціалістична республіка", та в Галичині 1920 р.

Отож повернімось до Галичини. Задушивши ЗУНР, Польща, опираючись на рішення Верховної ради Антанти від 25 червня 1919р., встановила своє панування в Галичині. Слідом за окупаційними військами в Галичину повернулись польська жандармерія, поміщики, капіталісти, осадники. Польська влада жорстоко мстила українцям за спробу встановити свою державу. Шовінізм і терор були зведені до рангу державної політики щодо українського населення. Банди польських шовіністів, у т.ч. немало кримінальних злочинців, вислані владою каральні

експедиції чинили масові арешти, били, знущались над людьми, грабували міста і села [1, с. 10]. У травні 1919 р. в Галичині введено військово-польові суди. Людей, передусім священиків, інтелігенцію, часто розстрілювали без суду і слідства, палили села, як, наприклад, на Бережанщині, а в с. Нижні Гаї Дрогобицького повіту 12 травня офіцер наказав бити всіх «хлопів-українців» підряд за те, що хотіли будувати свою державу «на нашій польській землі». У канцелярії, засвідчує документ, прив'язували селян мотузяним ременем за руки і ноги, солдат сідав на голову, а чотири били киями і дротяними нагайками з олов'яними гудзиками. Побитих виносили і складали, як колоди, навколо вбиральні [2, с. 161].

Всі галицькі в'язниці й табори полонених у всій Польщі, наприклад, у Домб'є (під Краковом) були переповнені українцями різного віку й статі, у тому числі дітьми [3, с. 90]. Згідно зі статистикою Червоного хреста, тільки 1919 р. понад 23 тис. українців-галичан перебували у польських тюрмах і таборах полонених [4, с. 26], а до кінця 1920 р. кількість заарештованих зросла до 100 тис. Від хвороб, знущань і недоїдання люди гинули сотнями.

Всі українські школи закривались, як і видавництва, книгарні, бібліотеки. Українську мову, визнану ще за Австро-Угорщини в Східній Галичині офіційною нарівні з німецькою та польською, усунули з усіх офіційних, державних установ [5, с. 161]. Найвища влада у Східній Галичині перейшла до командувача військами та генерального делегата польського уряду, а на місцях – урядових комісарів [6, с. 2]. У процесі цієї реорганізації представники українського населення з адміністративної служби усувалися. Згідно з розпорядженням генерального делегата Галецького, з державних установ підлягали звільненню всі службовці, які відмовились присягати на вірність Польській державі [7, с. 15]. Фрази й обіцянки про створення органів «самоуправління», «народний суверенітет», «воєводську автономію» звучали лише про людське око, для

обдурювання світової та власної громадської думки. Достатньо сказати, що до 1922 р. українське населення Східної Галичини (це близько 4 млн.) зовсім не мало представників у польському парламенті.

У березні 1920 р. західноукраїнські землі були офіційно перейменовані польською владою у «Східну Малопольщу», а потім у Польщу «Б» (на відміну від корінної Польщі «А»). Ці землі розділено на п'ять воєводств – Львівське, Станіславське, Тернопільське, Волинське і Поліське, які разом становили 35% території і 30% населення тодішньої Польщі.

Хоч у липні 1920 р. польський сейм прийняв закон про аграрну реформу, згідно з яким підлягали парцеляції (розподілу) деякі поміщицькі маєтки (всього в Галичині – 52), однак, по-перше, у поміщиків могло залишатись до 400 га на господарство, отже, поміщицьке землеволодіння не було ліквідоване, а по-друге, розпарцельовані землі повинні були передаватись майже виключно польським осадникам-колоністам, бо «це є, як вважали представники польських ділових і політичних кіл, життєвим інтересом теперішніх і майбутніх поколінь Польщі, оскільки жодного кляптика польської землі не повинно бути передано в чужі руки» [8, с. 10]. Власне тому польський сейм у грудні 1920 р. ухвалив закон про «воєнну колонізацію» східних кресів». Військові (звільнені з війська) колоністи одержували тут наділи до 45 га найкращих земель. З метою заохочення і прискорення колонізації західноукраїнських земель польський уряд надавав осадникам фінансову допомогу і всілякі пільги. Утворено спеціальний колонізаційний фонд — 70 млн. марок. Вже до середини 1921 р. у Східній Галичині польські колоністи одержали понад 160 тис. га землі. Це становило майже 1/4 всього земельного фонду, що підлягав розподілу [9, с. 83].

Штучне насадження осадницьких господарств у густонаселених районах Східної Галичини ще більше загострювало проблему «земельного голоду», національних і

релігійних відносин. Вся ця система політичних і економічних заходів щодо українського населення Східної Галичини мала на меті одне — цілковиту колонізацію і полонізацію цього краю. Зрештою, польські правлячі і ділові кола ніколи не приховували анексіоністських намірів щодо Східної Галичини, постійно наголошуючи, що остаточна асиміляція «східних кресів» становить їх історичну місію, щоб відновити Річ Посполиту «від моря до моря». Вони глибоко сумували, що цей процес асиміляції непольських народів «був брутально перерваний», бо якщо б він не припинявся, то «нині такі питання, як українське, білоруське, литовське або зовсім не існували, або не виступали б у такій гострій формі...» [10, с. 23].

Зрештою, західноукраїнськими землями, зокрема Східною Галичиною, цікавилась не тільки Польща, а й сусіди України на півдні (Румунія) та сході (Росія). Нагадаймо, ще восени 1914 р., прибувши в Галичину разом за наступаючими російськими військами, призначений генерал-губернатор цього краю граф О.Бобринський наголошував, що і Східна Галичина зі Львовом і Лемківщина є «невід'ємною частиною Великої Росії, бо її корінне населення завжди було російським».

Не забули про Галичину й російські та українські більшовики. Здобувши владу, у т.ч. на Україні, вони приступили до конкретної діяльності у цьому напрямі. В березні 1919 р. відбувся III з'їзд КПУ, який серед інших моментів у резолюції «Поточний момент і завдання партії» зазначав: «...беручи до уваги розгортання революційного руху в Галичині, з одного боку, і зміцнення там директорії, з другого, треба перед партією поставити завдання поширити свій вплив і на Галичину» [11, с. 41]. Незабаром сюди послано декілька невеликих груп комуністів (всього близько 15 осіб), переважно галичан, для налагодження підпільної революційної роботи. Серед них — Михайло Баран, Михайло Левицький та ін. Як австрійські вояки вони були захоплені росіянами у полон і деякий час перебували у Туркестані. Полонених-галичан там, до речі, знаходилося

багато – десятки тисяч [12, с. 2]. Вони створили Українську громаду, видавали часопис «Українська рада», організували школи й бібліотеки, клуби й драматичні гуртки, хори, проводили велику культурно-просвітницьку роботу. Туди чимало агітаторів скерували й більшовики, ведучи серед полонених широку пропагандистську діяльність. Деякі розпропаговані галичани вступили до комуністичної партії, утворивши разом з місцевими комуністами в листопаді 1918 р. партію українських комуністів-робітників і селян Туркестанського краю. Вона налічувала спочатку 42, потім близько 400-500 осіб, увійшовши як секція до Ташкентської організації РКПб [13, с. 2]. У травні відбулася перша крайова конференція комуністів-українців Туркестану, роботою якої керував Нестор Хомин. Він, до речі, неодноразово скаржився на «давнє націоналістичне виховання галичан, яке затемнювало їх класову пролетарську свідомість», складність пропагандистської роботи серед них [14, с. 46]. Хоч, щоправда, декілька десятків осіб стали вірними соратниками більшовиків, як пише Н.Гірняк, «беззастережно служили москалям...навіть ціною братньої крові» [15, с. 47]. Власне до таких належали вже згадувані М.Баран та М.Левицький.

Однак таку роботу щодо Галичини РКП/б/ вважала недостатньою, і за її вказівкою у квітні 1919 р. у Києві зібралися галицькі комуністи, де було утворено Тимчасовий комітет комуністів Східної Галичини. Наприкінці травня цього ж року на зборах комуністів Галичини й Буковини він був перетворений у Крайовий комітет комуністичної партії Галичини і Буковини. Виходила й газета комітету – «Галицький комуніст». Поштовхом до цього, як і до активізації дій більшовиків-комуністів у Галичині, стало засідання пленуму ЦК КП/б/У 27 травня 1919 р., який серед інших заслухав питання «про революційну роботу» у цьому краї. Характерно, що замість, скажімо, обговорити питання про подання допомоги українському населенню, яке знемагало у боротьбі з агресією

Польщі, пленум обмірковував можливості, як повалити уряд ЗУНР. Вирішено «всемірно сприяти» будь-яким виступам проти влади ЗУНР, створити для Галичини окремих керівний партійний орган та «робітничо-селянський радянський уряд» – на противагу урядові Є.Петрушевича. Вирішено також почати формування галицьких частин на території радянської України, щоб використати їх при можливому поході в Галичину. Основним завданням комуністичної організації Східної Галичини визначено: «вести революційну роботу» для повалення влади ЗУНР, більшовицьку агітацію в Галицькій армії [16, с. 88].

У жовтні 1919 р. ЦК КП(б)У утворив Організаційне бюро комуністичної партії Східної Галичини та Буковини у складі 9 осіб. Його очолив Василь Порайко /колишній студент факультету права Львівського університету, з 1915 р. – військовополонений австро-угорської армії, комуніст/. Окрім галичан М.Барана, М.Левицького, М.Михайлика, до складу Оргбюро входили й комуністи-наддніпрянці Ю.Коцюбинський, О.Досвітній, І.Краснокутський Левченко та ін. Оргбюро отримало від ЦК КП(б)У 100 тис. рублів та завдання створити комуністичну організацію, яка могла б очолювати і контролювати «зростаючий революційний рух у Галичині і Буковині» [17, с. 448]. Оскільки в Україні комуністів серед галичан і буковинців було мало, то на прохання ЦК КП(б)У тоді ж, у жовтні, Оргбюро ЦК РКП(б) видало постанову про скерування в розпорядження Організаційного бюро КПСГ і Буковини всіх галицьких і буковинських комуністів, які перебували на території Російської Федерації [18, с. 60].

Що ж діялось у справі організації комуністичного руху в самій Галичині? Тут упродовж 1918 р. виникло декілька невеликих (по 10-20 осіб) комуністичних осередків, зокрема у Дрогобичі, Стрию, Тернополі, Львові, Бориславі [19, с. 368]. Вони не були численними, оскільки Галичина була сільськогосподарським краєм, промислових робітників було

мало, а більшість становили поляки та євреї, оскільки на промислові підприємства, зокрема у Львові та в Бориславсько-Дрогобицькому басейні, поляки намагались не допускати робітників з українського села. Вони спроваджували робітників з корінних польських земель, навіть чужоземців (австрійків, угорців та ін.). Звертають на себе увагу прізвища людей, які очолювали ці осередки, — Арнольд Бараль, Ян Куцік, Зигмунд Родзень, М.Фрейліх, Чеслав Гроссер, Казімеж Ціховські. Були серед них і українці, наприклад, Василь Коцко. Тобто більшість керівників і членів цих гуртків становили поляки або євреї. Це підтверджують навіть польські дослідники комуністичного руху на західноукраїнських землях [20, с. 18]. Українське село за такими лідерами не йшло, інтелігенція теж. Зрештою, комуністичні ідеї взагалі були маловідомими в Галичині, не знаходили підтримки у загалу населення.

У лютому 1919 р. представники цих комуністичних груп зібрались на конференцію у Станіслав, де проголосили утворення комуністичної партії Східної Галичини [21, с. 22]. Було обрано центральний комітет партії на чолі з К.Максимовичем Карл Саврич. На цій конференції був присутній представник КПБУ В.Сірко. Дещо пізніше на пленумі ЦК КПБУ (27 травня 1919 р.) її визнано обласною організацією КПБУ. КПСГ була нечисленною (навесні 1919 р. вона налічувала 8 осередків і 182 члени), але комуністи розгорнули завзяту антиурядову агітацію серед робітників та солдатів ЗУНР. Це під їх керівництвом в краї виникло декілька рад – у Стебнику, Дрогобичі, Коломиї, Станіславі, Косові. Вони організували у квітні 1919 р. у Дрогобичі збройний виступ проти влади ЗУНР, послаблюючи і без того нестабільну ситуацію в державі та об'єктивно сприяючи захопленню Галичини польськими військами. Отже їх діяльність в Галичині була дестабілізуюча, деструктивна, антинаціональна й антидержавна.

Впродовж червня-серпня 1919 р. у Галичину було скеровано з Києва ще декілька груп комуністів для підпільної роботи на

чолі з І.Куликом та Г.Рибакком. Разом з А.Баралем вони почали видавати польську газету «Сгуп» «Дія», яку нелегально розповсюджували серед робітників.

У зв'язку з рішенням Верховної ради Антанти від 25 червня 1919р. дозволити Польщі зайняти Галичину і окупацією краю польськими військами комуністи майже припинили тут активну діяльність, чимало з них було заарештовано, в т.ч. ЦК, проте більшість знову повернулись в Україну. Згодом у Львові був відновлений ЦК КПСГ, до складу якого входили М.Левицький, К.Максимович, З.Родзень, А.Бараль, Л.Мойса [23, с. 29].

Галицькі комуністичні організації в Україні продовжували активно діяти, зокрема Крайовий комітет комуністів Східної Галичини й Буковини. Він видавав більшовицьку пропагандистську літературу – брошури, відозви, листівки, плакати тощо. У зв'язку з перебуванням в Україні великої кількості галичан — військових і цивільних — ЦК КП/б/У 15 квітня 1920 р. визнав за необхідне створити новий орган – Галоргком, який представляв би «інтереси галицьких трудящих» перед радянськими органами й організаціями України [24, с. 38].

Ще раніше, 26 лютого, навіть при ЦК РКП/б/ у Москві було створене Галбюро на чолі з наддніпрянцем І.Краснокутським. Воно мало завдання — вести агітаційно-пропагандистську роботу серед галичан у РРФСР, здійснювати їх представництво перед партійними і державними органами Росії [25, с. 41].

23 квітня 1920 р. у Києві була скликана конференція комуністичної партії Східної Галичини, на яку прибуло 185 делегатів, переважно політруків і політкомісарів Червоної Галицької армії та ін. На ній замість попереднього Крайового комітету було створено новий партійний центр – Галицький організаційний комітет КП/б/У (скорочено – Галоргком). Головою його обрано польського комуніста Фелікса Кона, членами – Ф.Конара, О.Паліва, М.Барана, В.Порайка, М.Левицького, (.Устіяновича, М.Михайлика та Скарбека [26, с. 1]. Заопікувався ним і уважно стежив за діяльністю сам

В.Ленін. Це засвідчує значення, якого надавали російські більшовики Галичині як плацдарму для поширення соціалістичної революції на Європу. Галоргком постійно інформував ЦК РКП/б/ про свою роботу та становище у Східній Галичині [27, с. 24]. Характерно, що Галоргком був створений буквально у ці ж дні, коли підписувався С. Петлюрою і Ю.Пілсудським відомий Варшавський договір, згідно з яким С.Петлюра відмовився від будь-яких претензій щодо Галичини, яку на той час захопила Польща.

У східній Європі відбувались серйозні події. Успішне захоплення Галичини окрило польські правлячі кола, які, відчуваючи підтримку держав Антанти, продовжували плекати мрію поширити кордони Польщі «від моря до моря» – від Балтійського до Чорного. Власне тому не припинявся конфлікт щодо кордонів Польщі з Чехословаччиною, також її західних кордонів, польські війська взимку 1919 р. вторглися на литовські, білоруські й українські землі [28, с. 412].

Внутрішнє становище країни на той час було дуже складним. У 1918-1920 рр. Польща переживала гостру економічну кризу, викликану наслідками Першої світової війни. На весну 1920 р. щомісячне виробництво чавуну становило лише 10,2% порівняно з 1913 р., сталі – 11,6%, заліза – 10,2%. Економіка відчувала гостру нестачу палива, сировини, засобів транспорту, сільськогосподарської техніки. В аграрному секторі продовжувало існувати поміщицьке землеволодіння. На початок 1919 р. у Польщі було понад 19 тис. поміщицьких маєтків, які посідали 13.589177 га землі /45% всієї землі /, а 64,7% селянських господарств були дрібними, у більшості бідняцькими. Сільське господарство перебувало у стані занепаду. Різко скоротились посівні площі. Державні доходи 1920 р. покривали тільки 19% видатків, і польський бюджет мав дефіцит близько 57 млрд. марок. Населення, зокрема трудящі верстви, бідувало. Не вистачало продовольства, товарів першої необхідності, процвітала спекуляція. Селяни нападали на

поміщицькі маєтки, в містах відбувалися численні страйки, мітинги, демонстрації [29, с. 298].

Однак агресивна політика Польщі щодо сусідніх держав і народів продовжувалась. Особливо це стосується України. Нагадаємо, що тільки на правобережній Україні польські магнати і підприємці ще донедавна володіли 2.296561 десятинами землі вартістю 3 млрд. крб., численними цукровими, олійними та іншими заводами й фабриками. Наприклад, графи Браницькі на Київщині мали 254804 десятин землі, пани Собанські на Поділлі – 50743 десятини тощо [30, с. 117]. Звичайно ж, вони не могли примиритися з втратою своїх багатств.

Однак сама Польща, без підтримки й допомоги західних держав не була б у змозі воювати з сусідами. Крім того, як західні держави, так і Польща серйозно і небезпідставно побоювались поширення більшовицької ідеології у своїх країнах, проникнення й самих більшовиків на захід. Приводів і фактів для цього було достатньо. Згадаймо хоча б проголошення радянських соціалістичних республік в Угорщині березень 1919 р., Баварії квітень 1919 р., Словаччині червень 1919р., виникнення у багатьох країнах Центральної і Західної Європи комуністичних партій, рад робітничих і солдатських депутатів та ін. Тому західні держави всіляко намагалися перешкодити поширенню більшовизму, який загрожував їхньому пануванню, їхній владі, в Європу. Серед інших заходів ці держави намагалися створити на кордонах з радянською Росією своєрідний «санітарний кордон», бар'єр. Тому вони сприяли утворенню і зміцненню таких країн, як Польща, Угорщина, Румунія, надавали їм всіляку підтримку й допомогу, особливо Франція і США. Так, до серпня 1919 р. Польща одержала від США 403184 т різних воєнних товарів, медикаментів, взуття, одягу, продовольства на 135023140 доларів, а з другої половини серпня 1919 р. до червня 1920 р. – ще 347.951 т на 57 млн. дол. Окрім того, американський уряд надав Польщі позику у

51,6 млн. дол. (з 95 млн. асигнованих конгресом для допомоги країнам Центральної Європи) [31, с. 111]. З арсеналів американської армії на умовах шестирічного кредиту до кінця квітня 1920 р. у Польщу було доставлено 20 тис. кулеметів, 200 танків, понад 300 літаків, 3 млн. комплектів обмундирування та ін. «Американські пароплави прибувають один за одним. Всі склади у порту переповнені, вантаж складається прямо на березі», – писала урядова газета «Monitor Polski» [32, с. 45].

Франція впродовж зими 1919-1920 рр. відправила Польщі понад 300 тис. гвинтівків, 42 тис. револьверів, 3 тис. кулеметів, 1500 гармат, 10 млн. снарядів, 578 млн. патронів тощо. Для військової підготовки і навчання польської армії Антанта скерувала у Польщу чимало військових спеціалістів – 9 генералів, 29 полковників, 195 капітанів, 435 лейтенантів та ін. [33, с. 15].

Все це дало змогу Польщі добре підготуватись до війни на сході.

Крім того, ще з весни 1919 р. Ю. Пілсудський почав проводити активні переговори з С.Петлюрою. У травні між урядом Польщі та Директорією була підписана попередня угода, а 2 грудня С.Петлюра надіслав польському уряду декларацію, в якій взамін за визнання свого уряду і допомогу зброєю та спорядженням погодився визнати захоплення Польщею західноукраїнських земель. 21 квітня 1920 р. між обома урядами у Варшаві була підписана «політична конвенція», а 24 квітня – «воєнна конвенція», які одержали назву «Варшавського договору», доповненого пізніше економічними і торговельними угодами [34, с. 656].

До середини квітня на східних кордонах поляки зосередили 52.600 солдатів і офіцерів. Петлюрівське військо налічувало близько 18-20 тис.

25 квітня 1920 р. польсько-українська армія розпочала наступ в Україні та Білорусії. Наступ проходив успішно, і вже 6 травня союзники зайняли Київ. Разом з польськими військами

в столицю України увійшла 6-та українська стрілецька дивізія під командуванням генерала Марка Безручка.

Зайнявши значну частину України, поляки, однак, поводитись не як союзники, а як «вороги-окупанти і в скорому часі, – як пише В. Верига, – українське населення переконалося, що поляки, незважаючи на всі польсько-українськ відозви про союз і приязнь поміж обома народами, не прийшли з добросусідськими намірами» [35, с. 53].

Разом з польськими військами в Україну їхали численні магнати, заводчики чи їх адміністратори, щоб повернути «свої» землі, підприємства та ін. Торжество їх було повним, преса захлиналася від захоплення, здавалося, ось-ось здійсниться мрії про створення Польщі «від моря до моря» [36, с. 67]. Проте це торжество виявилось передчасним. Росія стягнула на свій західний фронт великі збройні сили – декілька армій, у т.ч. 1-у кінну під командуванням С. Будьонного, чимало інших частин і з'єднань Чапаєвську дивізію, Башкирську кавалерійську бригаду, сибірські частини та ін. Вже 5-го червня Червона армія перейшла в контрнаступ. 12 червня вона зайняла Київ і швидко просувалася на захід. Було утворено два фронти: Західний під командуванням М.Тухачевського і Південно-західний під командуванням О.Єгорова.

13 липня частини Південно-західного фронту підійшли до р. Збруч, тобто до кордону зі Східною Галичиною тоді – вже з Польщею. Радянська преса торжествувала, орган ЦК РКПб «Правда» кожного дня у спеціальній рубриці «На фронтах Росії» повідомляла про успіхи радянських військ.

Для керівництва Російської держави і комуністичної партії виникли реальні можливості щодо проникнення на захід, у Центральну Європу, експорту туди революції, захоплення більшовиками у сусідніх з Росією країнах влади, встановлення там диктатури пролетаріату. ЦК РКПб та Раднарком РРФСР вирішили не упускати такої нагоди. 10 липня, незадовго до вступу на територію Галичини, Реввійськрада Південно-

західного фронту видала звернення до всіх армій фронту із закликом «визволити робітників і селян Галичини з-під влади панів і капіталістів, допомогти їм утворити свою власну робітничо-селянську владу». Звернення закінчувалося закликом «Хай живе вільна і незалежна робітничо-селянська Галичина» [37, с. 335].

Отже, О.Єгоров наказав до 24 липня 12-й армії зайняти Ковель, 1-й кінній – Холм-Красностав-Замостя, 14-й армії – Раву-Руську – Городок – Львів [38, с. 53].

Для вмотивування вступу своїх військ у Галичину російські більшовики з властивим їм лицемірством вирішили «прикритися» своїм маріонетковим дітищем – Галоргкомом. За вказівкою ЦК РКПб, Галоргком 21 липня видав «Звернення до червоноармійців XIV армії» з закликом допомогти «трудящим Галичини скинути ярмо польських панів». Галоргком, якого ніхто з «трудящих "Галичини на це не уповноважував і членів якого ніхто у краї не знав, «від імені 5 млн. населення Галичини» просив Червону армію вступити в Галичину, прогнати польських панів, оскільки «ми, комуністична партія Галичини, законний хазяїн галицької землі, кличемо вас: допоможіть разом з вами стати у ряди III Комуністичного Інтернаціоналу». Ідея експорту революції на захід простежується у цьому документі дуже чітко. Ось що у ньому писалось: «Доля всесвітньої революції рішається на полях Галичини. Смертельно поражений хижацький капітал напругає останні сили, щоб затримати стихію революційного руху на границях старої царської імперії». Але це йому, мовляв, не вдасться, бо «Вам призначено перейти Галичину і подати братерську, пролетарську поміч своїм братам у Венгрії... Шлях у Венгрію, Польщу і Германію веде через Галичину...». Тому треба якнайшвидше підняти «червоний побідний прапор у Львові, Перемишлі і Кракові... Хай живе всесвітня революція» [39, с. 350].

18 і 19 липня Галоргком видав ще звернення «До селян та робітників Галичини» і «До гуцулів та всіх бідняків Прикарпаття» із закликом до повстання для допомоги Червоній армії.

18 липня остання вступила на територію Галичини. Цього дня зайнято прикордонне місто Підволочиськ, у наступні дні – Гусятин, Броди, Збараж та ін. 26 липня – Тернопіль на півночі і 28 липня – Чортків на півдні. 16 серпня Червона армія впритул на 7-10 км наблизилась до Львова. Всього до середини серпня вона зайняла 16 повітів Галичини повністю і 4 частково з 52, в тому числі 17 повітових міст, 48 містечок і 1150 сіл, що становило близько 33% всієї території і 35% населення краю [42, с. 64].

Населення по-різному зустрічало Червону армію: поляки – вороже, а українці – переважно прихильно або вичікуюче, з осторогою, цікавістю, оскільки польська пропаганда, преса докладали чимало зусиль, щоб зобразити червоноармійців дикунами, звірами, хижакками. Однак немало людей вітало їх, і це теж зрозуміло, коли взяти до уваги те, як поведилась з українцями польська окупаційна влада. Про це повідомляв, зокрема, у своєму звіті про настрої галицького населення заступник директора канцелярії Міністерства внутрішніх справ Директорії УНР: «Відношення галицького українського населення до большевиків є прихильне. Воно переконане в тому, що тільки большевики є вірними союзниками самостійної Советської України, яка єдина визволить Галичину з польського ярма та інших нещасть» [43, с. 75]. Зустрічали їх прихильно і євреї. Люди повідомляли Червону армію про розташування польських частин, допомагали виловлювати відсталих польських солдатів і офіцерів, були провідниками, розвідниками, пошкоджували польські лінії зв'язку та ін. [44, с. 29]. Дехто брав участь у боях з поляками, інші просили взяти їх добровольцями до Червоної армії [45, с. 25].

В середині липня, коли Червона армія швидко просувалася на захід і здавалося, що вона незабаром захопить не тільки Галичину, а й Польщу та піде на з'єднання з військами Радянської Угорщини, з ініціативи В. Леніна в Москві виникла ідея задалегідь утворити для Польщі більшовицьку цивільну владу – «робітничо-селянський» уряд. Польське бюро при ЦК РКПб тут же сформувало такий уряд у складі В.Мархлевського голова, Ф.Держинського, Ф.Кона, Ю.Уншлихта, Е.Прухняха та ін. Він дістав назву Тимчасовий Польський революційний комітет скорочено Польревком [46, с. 128]. Польревком слідом за наступаючими радянськими військами вирушив до Польщі.

Оскільки Галичина теж фігурувала у далекосяжних планах більшовиків як плацдарм щодо експорту революції на захід (окрім цього, тут свіжими у пам'яті людей були події 1918-1919 рр., коли існувала окрема Галицька держава – Західноукраїнська Народна Республіка, а у Відні ще й досі знаходився її еміграційний уряд та президент Є.Петрушевич), то протиставити їм, на думку В.Леніна і більшовиків, слід було інше, радянське державне утворення, нібито створене волею трудящих.

За вказівкою того ж таки В.Леніна рішення створити «галицький уряд» ще у квітні 1920р. прийняв ЦК КП/б/У. Головою Галревкому призначено В.Затонського [47, с. 67], якого 16 липня на цій посаді затвердив пленум ЦК РКП/б/ у Москві. На цьому ж пленумі, що відбувся під безпосереднім керівництвом В.Леніна, вирішено: Галичину треба проголосити «незалежною радянською республікою» [48, с. 116].

Отже, Галревком як уряд Галичини створився не «волею галицьких робітників та селян», як він сам про це писав у декларації 15 липня, а волею ЦК КПбУ та ЦК РКПб. Але тоді, у квітні, йому, «урядові» Галичини, достатньої уваги у партійних інстанціях ще не приділяли, не було визначено й його персонального складу. Щойно 8 липня, коли радянські війська стали наближатися до Галичини, справою створення

Галревкому зайнялись конкретно. Отже, 8 липня на спільному засіданні Галоргкому та Політбюро ЦК КПБУ склад уряду сформовано: головою, як планувалось, став Володимир Затонський, заступником – галичанин – комуніст, інформатор Надзвичайної комісії Михайло Баран, членами уряду – Федір Конар (галичанин, син священника з Рогатинщини, комуніст), Михайло Левицький галичанин, з групи «туркестанських комуністів», інформатор НК; Казимір Литвинович польський комуніст; Арнольд Бараль Савка – комуніст-єврей та Іван Немоловський наддніпрянець, комуніст. Згодом склад Галревкому зазнав деяких змін. Зокрема, замість І.Немоловського керуючим справами секретарем призначено Івана Сіяка галичанин, колишній УСС, перейшов до більшовиків, яким вірно служив, за що В.Ленін особисто дав йому рекомендацію для вступу в партію.

Ще до вступу в Галичину, 15 липня, Галревком видав «Декларацію до працюючих усього світу, до урядів соціалістичних радянських республік і до урядів всіх капіталістичних країн». Власне у ній Галревком повідомляв усіх про створення «робітниками і селянами Східної Галичини без різниці національності». Всі дотеперішні уряди ЗУНР і УНР були оголошені неправомочними, поставленими поза законом; робітників і селян закликали допомогти «русько-українській Червоній армії вирвати владу з рук буржуазії», щоб «установити пролетарську владу в Галичині».

У Декларації проголошувалась ліквідація приватної власності на всі землі, ліси, пасовиська, надземні, підземні багатства, маєтки з усіма будівлями, живим і мертвим інвентарем, фабрики, заводи, копальні, банки й ін. Все це переходило у власність держави, з тим, що з'їзд робітничо-селянських депутатів мав розв'язати питання про їх націоналізацію і соціалізацію.

Оголошуючи про повну державну самостійність Галичини, яка, до речі, ще не була зайнята радянськими військами,

Галревком запропонував урядам усіх країн налагодити з ним дипломатичні відносини. Він заявляв також про повну солідарність у внутрішній і зовнішній політиці з урядами РРФСР і УРСР, щоб «довести почату класову боротьбу до встановлення Радянської влади у Східній Галичині» [49, с. 3].

Від імені «Головної команди Червоного українського галицького війська» було видане «Звернення» до населення краю, де йшлося, що у цьому війську налічується близько 50 тис. борців-галичан, та закликалось усіх вступати у його ряди.

Це було, як і немало інших актів і вчинків Галревкому, звичайною пропагандистською фальшивкою, бо на той час не існувало жодної «Головної команди Червоного українського галицького війська» і самого «галицького війська». Одна бригада ЧУГА (дві інші перейшли на бік Петлюри і поляків), яка залишилась у складі Червоної армії під командуванням М.Барана, була вже на той час розформована, більшість стрільців і старшин заарештовано, вивезено в концтабори або розстріляно. Недарма 5 липня 1920 р. Галоргком звернувся до Реввійськради Південно-західного фронту з пропозицією сформувати хоч невеликі галицькі частини, які б увійшли до Галичини разом з Галревкомом /«урядом»/. При цьому Галоргком інформував, що кістяком тих частин міг би стати запасний батальйон у Казані, що складався переважно з галичан. Та ще у 12-й і 14-й арміях служило, за неточними даними, близько 2.500 – 3.000 галичан [50, с. 334]. Таким було все «галицьке червоне військо».

Підтвердженням цього є «Повідомлення про поповнення Південно-західного фронту Червоної армії військовими частинами», де йдеться про Башкирську кавалерійську бригаду, Уральський козацький, Туркестанський, Калузький, Латвійський та інші полки й частини, але нема ні слова про галицькі частини. Тільки у «Політичному звіті штабу 14-ї армії про морально-політичний стан військових частин» від 26 серпня

згадується про окремий галицький стрілецький батальйон у кількості 1600 осіб [51, с. 65].

Офіційне урядування на Галицькій землі Галревком розпочав 1 серпня, провівши у цей день перше засідання в зайнятому Червоною армією 27 липня Тернополі. На ньому була прийнята низка опрацьованих ще раніше та апробованих Галоргкомом і ЦК КПБУ нормативних актів -декретів, постанов, рішень.

У декреті №1 зазначалося про встановлення «соціалістичної Радянської влади в Галичині». На території зайнятих Червоною армією повітів Галичини проголошувалась Галицька Соціалістична Радянська Республіка скорочено – ГСРР [52, с. 9]. «Іменем робітників та селян» проголошувалась повна ліквідація всіх органів «політичної, судової і громадської влади» польської держави в Галичині, скасування всіх без винятку юридичних актів – законів, розпоряджень, постанов, декретів і договорів як польської влади, так і колишніх Австро-Угорської монархії та ЗУНР. До скликання I з'їзду рад Галревком оголошував себе єдиним представником вищої державної влади у краї. На місцях влада передавалась підлеглим йому повітовим, міським і сільським ревкомам. Оскільки все попереднє «буржуазно-поміщицьке законодавство» було скасоване, то на території ГСРР надалі належало керуватися «законами, постановами і декретами Галревкому», а у випадках «тимчасової відсутності таких» – «революційною совістю робітництва і біднішого селянства». Згідно з декретом, всі основні знаряддя і засоби виробництва переходили в розпорядження Галревкому в центрі та його органів на місцях. Знищуючи «революційним шляхом приватну власність на засоби виробництва», декрет скасовував «усі боргові договори та зобов'язання робітників і селян з капіталістами, поміщиками і орендаторами». Галревком наказував також негайно заарештувати всіх попередніх «агентів польської буржуазної влади, тобто старостів, жандармерію, поліцію, всіх політичних і військових представників» [53, с. 10].

Цього ж дня, 1 серпня, прийнято й декларацію №2 «Про права і обов'язки робітників у ГССР» [54, с. 8]. Тут ще раз оголошувалось, що все багатство країни, все нерухоме майно, машини, матеріали, засоби комунікації, транспорту, всі банки, рудники переходять у «всенародну власність» – без ніякої компенсації їх попереднім власникам. Декларація проголошувала 8-годинний робочий день, матеріальне забезпечення для безробітних, хворих і непрацевдатних, право на щорічну оплачувану відпустку, передачу трудящим оздоровчих закладів, «загальнообов'язковість праці без різниці пола» під гаслом: «Хто не працює, той не їсть». Добре націленими, вже перевіреними у раніше захоплених землях у т.ч. України були соціально-демагогічні положення декларації на зразок: «Дотеперішні капіталістичні і демократичні уряди ніколи не були зацікавлені в охороні праці. Вони ніколи не піклувалися своїми нещасними жертвами. Про інвалідів, про жертви фабричних недостатків, про безробітних, сиріт, про вдовиць ніхто не думав. Кидали їх на волю судьби... Робітники! Віковій ганьбі пора вже покласти межу! Досить вже працювати на користь дрібної горстки дармоїдів. Пора почати працю для себе...»

Гасла і заклики більшовиків, треба визнати, були актуальними, злободенними, притягуючими, зокрема для бідноти, низів.

1-го серпня Галревком прийняв ще низку інших законодавчих актів, зокрема декрет №2 «Про відокремлення церкви від держави і школи» [55, с. 371]. Згідно з традиційною антирелігійною політикою більшовиків, у декреті зазначалося: «церква в усіх періодах свого існування була однією з найсильніших підпор усіх держав, побудованих на підвалинах гноблення і визиску робочих мас на користь пануючих і слугувала для останніх «найуспішнішим засобом для нищення в пролетарській душі свобідної думки...». Тому «робітничо-селянська влада Галичини» постановила відділити церкву від

держави і школи. Все майно церкви, церковних і релігійних товариств конфісковувалось, вони позбавлялись прав юридичних осіб, підпорядковуючись загальним діючим нормам про приватні союзи й товариства. Водночас проголошувалась повна свобода віри або невизнання жодної віри. Ніхто не мав права, посилаючись на релігійні переконання, відмовлятися від виконання громадянських обов'язків чи порушувати громадський порядок та права окремих громадян. «Акти державного і публічно-правового значення» не повинні були пов'язуватись з жодними релігійними нормами чи обрядами. Скасовано, як правову форму, присягу, скасовано усі привілеї і допомоги для церкви з боку держави та ін.

1-го серпня прийнято «Постанову про земельні мастки, земельні плоди, про збір хліба і паші» [56, с. 13]. Це вже був конкретний правовий документ саме в аграрному питанні. У ньому зазначалось, що всі поміщицькі, колишні державні, церковні й монастирські землі та мастки з усім інвентарем, будівлями «негайно відбираються в їх дотеперішніх власників і безоплатно переходять через місцеві органи Радянської влади у користування усіх працюючих». Отже, по-перше, не у власність, а лише в користування. А, по-друге, навіть не в користування, бо вже у другому параграфі постанови наголошено, що «всі ці землі... і все майно переходять у завідування земельного відділу Галревкому і підлеглих йому повітових і місцевих відділів». Належало «старанно охороняти від розграблення» все це майно, інвентар, землі, продовольчі і фуражні припаси, не допускаючи ні одного самовільного захоплення й розподілу цього «загальнонародного добра в користь окремих одиниць.» На земельні відділи покладался обов'язок вжити всіх заходів для збору врожаю на конфіскованих землях та обробітку й засіву їх на наступний рік. Дві третини зібраного врожаю поступали на потреби Червоної армії і у фонд ревкомів, одна третина – тим, хто збирав, вивозив і молотив зерно. Дозволялося у випадку можливості/ надавати сільськогосподарський інвентар з

конфіскованих маєтків в оренду «окремим селянським дрібним господарствам, причому біднішому населенню безплатно.»

Як бачимо, постанова була цікава.

Появу перших законодавчих актів Галревкому, які були видрукувані й розіслані в усі повіти, їх зміст українське населення Галичини зустріло вичікувально: «А що ж воно буде далі?». Несхвально поставилося воно до декрету про церкву. Це й зрозуміло, адже греко-католицька церква, яка домінувала у Східній Галичині, давно вже і твердо стояла на захисті національних, історичних, мовних, соціальних інтересів широкого загалу українського населення, слугувала йому чи не єдиним знаряддям захисту від спроб різних поневолювачів денаціоналізувати, ліквідувати його як окремішній народ. Українське духовенство в часи існування ЗУНР очолювало державотворчий процес, розгорнуло активну діяльність за створення і зміцнення української державності. Чого, до речі, не можна було сказати тоді зрештою, як і не можна сказати зараз про більшість православного духовенства на Придніпрянській Україні, яке, перебуваючи спочатку на послугах царського самодержавства, а потім – комуністів, стало знаряддям русифікації українського народу.

Оскільки декретом №1 на території Галичини ліквідовано «всі органи політичної, судової і громадської влади так званої Польської держави», то замість них більшовикам належало терміново утворити свої, «народні».

З цією метою 1-го серпня Галревком видав тимчасову інструкцію «Про організацію органів Радянської влади». Залишивши без змін адміністративно-територіальний поділ краю – село, місто, повіт, центр, Галревком постановив, що місцевими органами радянської влади повинні стати сільські, міські та повітові революційні комітети. Сільські та міські неповітові ревкоми мали обиратися «трудовими елементами» сіл і міст, а повітові – призначалися Галревкомом «через політвідділи військових частин». Ревкомам мала належати на

місцях «вся повнота законодавчої і виконавчої влади». Визначалася типова структура і компетенція ревкомів. Галревком зазначав, «щоб влада була виключно класовою», тобто постійно на першому плані фігурувало й чітко проводилось у життя завдання «розбивати єдиний національний фронт», роз'єднувати сили нації, нацьковувати одні верстви населення на інші: у випадку Галичини – робітничо-селянську бідноту на заможніші верстви населення, оскільки «власних» українських поміщиків та капіталістів тут було надто мало; на інтелігенцію, на «буржуазних націоналістів» тощо. Зрештою, «ворога», винуватця всіх бід у ті часи можна було знайти будь-якого, самого ж себе зображуючи єдиним рятівником знедоленого народу, спекулюючи на його злигоднях і біді.

Після прийняття названих законодавчих актів на території Галицької СРР почалося т.зв. соціалістичне державне й соціально-економічне будівництво.

Для організації й управління окремими сферами державного життя при Галревкомі було створено спочатку 12 відділів: земельний очолював В.Затонський, заступником був О.Гаврилук закордонних справ В.Затонський, фінансовий І.Немоловський; продовольчий Н.Боголюб, торговельно-промисловий А.Бараль; праці та соціального забезпечення К.Литвинович; народного здоров'я М.Гаврилів; транспортний, юстиції Ф.Конар-Палашук, потім – М.Козоріс організаційно-політичне управління В.Затонський, Рада народного господарства В.Затонський, заступник Ян Губерт; Надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією М.Наваповський. Пізніше у різний час було утворено ще 6 відділів: внутрішніх справ М.Левицький; військовий спочатку О.Паліїв, потім – Я.Губерт; робітничо-селянська інспекція; народної освіти спочатку М.Баран, потім – М.Гаврилів; Всегалицьке радянське видавництво колегія з 3-х чол. на чолі з І.Куликом, справжнє прізвище якого Рутенберг; пошт і телеграфу колегія з 3-х членів. Таким чином всього було утворено 18 відділів. Деякі відділи, в

свою чергу, поділялись на підвідділи, комісії й комітети. Одні з них мали доволі чітко визначену компетенцію, інші – ні. Щодо керівництва відділами й підвідділами, то тут перепліталися засади єдиноначальності /у більшості випадків та колективності.

Як же керівні, державні діячі Галицької СРР уявляли собі майбутнє Галичини? Куди вони вели цей знедолений край? Різними щодо цього були їхні погляди, хоч загальна мета одна, спільна -всесвітня соціалістична революція. А стосовно Галичини менш-більш українськими патріотами були одиниці – М.Немоловський, Ф.Конар, О.Паліїв. Інші українці-комуністи вважали, що цю проблему розв'яжуть ЦК РКП/б/ та ЦК КП/б/У, тобто Галичина буде приєднана до Радянської України. Деякі мріяли про створення з Галичини ніби радянської Швейцарії, якоїсь автономної республіки без національного обличчя, можливо, з осідком тут Комуністичного Інтернаціоналу [57, с. 99]. Стосовно комуністів-поляків, то вони твердо стояли за залишення Галичини у складі Польщі, щоправда, радянської, соціалістичної. Ті з них, які очолювати відділи Галревкому та інші офіційні установи, переводили там усе на польський лад, вводили польську мову урядування: К.Литвинович, Я.Губерт, О.Гаврилук та ін. їх підтримували євреї-комуністи.

Зрештою, у той час місцевих комуністів і тих, хто прибув сюди, мало тривожили державницькі українські проблеми: перед ними світився міраж всесвітньої революції. Про це чітко висловився на початку серпня сам голова Галревкому В.Затонський у розмові з представниками радянської преси. Він сказав: «Щодо питання про державне існування Галичини, то... немає підстав поспішати..., бо для Радянської республіки питання про державну приналежність є взагалі третьорядним» [58, с. 98]. Ось так!

Тобто йому і йому подібним було все одно, чи буде «Галичина у складі України, чи Польщі, а чи, може, Румунії, Чехословаччини, лиш би вони були радянськими, соціалістичними. Недарма, коли І.Немоловський та Ф.Конар

стали проявляти надто серйозне зацікавлення національно-державними проблемами, то В.Затонський поспішив усунути їх з Галревкому та з Галичини взагалі [59, с. 65]. Конар був виключений і з партії.

Однак почати будівництво нової, нібито «незалежної» держави, «нового життя» не можна було на свій розсуд, це слід було обов'язково робити під наглядом «керівної і спрямовуючої сили» – комуністичної партії. Так було в Росії, в Україні та інших т.зв. соціалістичних чи радянських країнах, так мусило бути й у Галичині. Тому вже 3 серпня 1920р. у Тернополі утворено єдиний комуністичний центр ГССР – Центральний комітет КПСГ [60, с. 278].

11 серпня на першому пленумі ЦК обрано політбюро і оргбюро ЦК, до складу яких увійшли ті ж, що й до Галревкому, особи – В.Затонський, М.Левицький, М.Баран, А.Бараль та ін. Першим секретарем ЦК обрано І.Краснокутського. Пленум зазначив, що «в ідейному та організаційному відношенні» КПСГ є складовою частиною компартії України, а остання, в свою чергу, була складовою частиною РКП/б/.

Отже, виглядало, що всім державним будівництвом та партійною роботою в Галичині буде керувати одна й та сама невелика група людей – довірених і уповноважених ЦК РКП/б/ та ЦК КП/ б/У. Але насправді всю повноту влади здійснював у ГСРР В.Затонський, котрий поводився (як наголошує, покликаючись на вірогідні джерела, В.Верига) як диктатор і рідко з ким радився, заявляючи, що «за свої вчинки він відповідає перед московським центром і веде таку лінію, яку йому наказано» [61, с. 81].

Визначаючи взаємовідносини між ЦК КПСГ і державними органами ГССР, зокрема Галревкомом, пленум зазначав: «партія проводить свою волю через радянський апарат». На пленумі ЦК був затверджений дещо змінений склад уряду Галичини – Галревкому: В.Затонський голова, М.Баран заступник голови, М.Левицький, К.Литвинович, А.Бараль. На пропозицію

В.Затонського також затверджено завідувачів відділів Галревкому та деяких підвідділів тощо.

КПСГ, як наголошувалося, здійснюватиме безпосереднє керівництво всім політичним, господарським і культурним життям у республіці. Її завданням є «доведення революції до кінця..., на руїнах капіталізму збудувати комуністичне суспільство...» [62, с. 28]. Це ще раз доказувало істину, що не робітники та селяни, як це намагались всюди довести керівники ГСРР, створили й керували державою, а комуністи, їхня нечисленна, не маюча будь-якої широкої соціальної бази і опори в народі партія. «Масовість» комуністичної партії в Галичині засвідчують самі факти.

Так, впродовж серпня-вересня в усіх 16 повітах ГСРР були створені повітові партійні комітети, в деяких містечках і селах – партійні осередки. Йшло активне вербування «свідомих» робітників, селян та іншого населення до лав партії. Але незважаючи на це, вона налічувала у ГСРР всього 478 осіб, з них 232 члени партії і 246 – кандидатів [63, с. 1]. Цікавими є дані про склад КПСГ. У ній було: серед членів партії – 41 з вищою освітою, 68 – з середньою і 123 інших. Серед кандидатів -69 з вищою освітою, 59 – з середньою і 118 інших. З числа членів партії налічувалося 50 колишніх офіцерів УГА, з числа кандидатів – 45 [64, с. 1]. У деяких повітах було всього по декілька членів КПСГ, наприклад, у Перемишлянському – два, Терехівському, Підгасцькому, Сокальському – по чотири. У селах комуністів майже не було [65, с. 61].

Отже, як сама партія була мізерною за кількістю членів, своїм впливом та авторитетом, так і кількість робітників та селян, які вступили до неї. Недарма за вказівкою «згори» 10 вересня 1920р. ЦК КПСГ, стривожений «проникненням у партію міщансько-націоналістичних елементів», прийняв постанову про тимчасовий розпуск КПСГ і проведення перереєстрації її членів та кандидатів.

Але повернемося до питань державного будівництва у ГССР. Оскільки центральний уряд -Галревком – вже існував, необхідно було братись за організацію інших державних структур і, зокрема, місцевих органів влади й управління, правоохоронних органів, збройних сил та ін. Місцевими органами, як зазначалось, мали стати революційні комітети – повітові, міські, сільські.

Повітревкоми призначалися розісланими з Тернополя спеціальними пропагандистами -організаторами або політпрацівниками військових частин, які зайняли дану місцевість. Частіше всього мав місце останній варіант. Призначали їх переважно у кількості 5-6 осіб, хоч якогось певного числа членів повітревкому законом не було встановлено. Як правило, це були або місцеві комуністи чи співчуваючі їм, або ті особи, котрі прибули вслід за Червоною армією з України, Росії й ін. Вводили до повітревкомів і представників місцевого населення – інтелігенції, робітників, селян – тих, хто виявив бажання співпрацювати з більшовиками. Головами ревкомів призначали комуністів, часто навіть малограмотних, але зате відданих «більшовицькій ідеї» [66, с. 83]. Це була основна, і, по суті, єдина умова для зайняття посад у державному апараті. Якщо ж не вистачало комуністів, бо їх, як місцевих, так і у складі війська, перебувало мало, то призначали «співчуваючих». Крім того, Галревком звернувся з проханням до політвідділів військових частин виділяти до складу кожного ревкому «хоч би одного представника, ознайомленого з системою Радянської влади, маючого досвід Радянського будівництва і володіючого одною з місцевих мов – українською або польською» [67, с. 84].

При повітревкомах створювались різні відділи. Передусім це були відділ управління з підвідділом боротьби з контрреволюцією, фінансовий, земельно-господарський. Потім, у вересні, Галревком видав низку додаткових вказівок, згідно з якими при повітревкомах належало створити також відділи

народної освіти, праці та соцзабезпечення, харчовий, юстиції тощо.

Повітові ревкоми створювалися відразу після зайняття даної місцевості, повітового центру. Так, у Збаражі він був утворений вже 27 липня, Тернополі, Теревовлі, Бродях, Рогатині, Заліщиках – у перших числах серпня і т.п. [68, с. 87].

До повітового центру Збараж радянські війська увійшли опівночі, а вже ранком влаштували у будинку «Сокола» мітинг з приводу організації ревкому [69, с. 77]. Люди йшли «хто з цікавості, хто тому, що йшли інші, а в засаді всі були цікаві довідатись щось про нову владу» [70, с. 77]. На такі мітинги більшовицькі агітатори з'являлися з готовими резолюціями і вітаннями для В.Леніна, комуністичної партії і Червоної армії, які усюди приймалися без заперечень (бо хто ж би насмілився виступити проти?!). Зрештою, люди справді були раді, що позбулися польської влади, її переслідувань, репресій, знущань над усім українським. У прифронтових районах після відступу польських військ населення іноді саме, не чекаючи приходу більшовиків, утворювало місцеві ревкоми [71, с. 12].

Поряд з виборами ревкомів у багатьох селах і містах, як це було і при владі ЗУНР, для самооборони й захисту обирали ще й народну міліцію, як правило з 5015 осіб. «Задачею міліції, – писалось у резолюції зборів селян с. Залісся (Буцацький повіт), – є удержання порядку на селі і виконання розпоряджень та постанов сільського ревкому» [72, с. 12].

Для контролю за діяльністю ревкомів, міліції та інших органів у деяких повітах, містах і селах обирали ще й контрольні комісії, а для проведення «класової лінії», «захисту інтересів бідноти і боротьби з куркулями» – комітети бідноти [73, с. 92]. Це робилося за вказівкою більшовицьких агітаторів за прикладом Радянської України.

До складу сільських і містечкових ревкомів обирали здебільшого місцевих людей – «найбільш бідних і чесних». Так, селяни с. Русилів (Буцацький повіт) постановили обрати

головою ревкому М.Василяка – ("у нього 4 морги землі"), членами ревкому – М.Данчука, ("землі в нього – 1 морг") і Дмитра Кіндрата, ("має 1 морг землі») [74, с. 468]. В міліцію також обирали бідноту. Так було і в багатьох інших селах та містечках. Один з представників Галревкому, який упродовж тижня об'їхав 13 сіл Гусятинського повіту, доповідав у Тернопіль, що до виборів у ревкоми населення ставиться уважно, вибирають туди «тільки безземельних і малоземельних, бо багатим не місце в ревкомах» [75, с. 101].

Як і в попередні часи, українське населення уважно ставилось до національних меншин -поляків, євреїв та ін. У цьому ж донесенні зазначалося, що українське населення ніякої національної ворожнечі до них не виявляє, «старається, аби національна меншість не терпіла ніякої кривди». Поляків, євреїв обирали часто й до складу ревкомів. Так, у Поморянах до ревкому обрали двох українців, двох поляків і одного єврея; у Перемишлянах – двох українців, двох поляків і два євреї і т.д. [76, с. 92].

Часто, незважаючи на більшовицьку пропаганду, до складу ревкомів обирали людей заслужених, відомих українських патріотів, хоч і з заможних верств, інтелігентів, старшин УГА, священників. У Тернополі, наприклад, головою повітового ревкому на прохання населення спочатку був призначений колишній старшина УГА Федір Замора, у Чорткові – вчитель Зазуляк, Заліщиках – д-р Осип Маковей. Ще більше української інтелігенції, колишніх старшин і вояків УГА було обрано до містечкових та сільських ревкомів [77, с. 80].

Характерним у цьому плані є донесення повітревкому з Чорткова, в якому з тривогою писали у Тернопіль, що «серед населення не викорінений ще національний дух, ще невисока свідомість класової боротьби і ненависті..., в селах Мухавка і Свидові влада багачів. Біднота боїться і мовчить. Піп впливав на своїх «рабів», щоб вибирали в ревком багатих, бо вони мудріші, в млині ведеться спекуляція, міліція поводить з населенням

брутально. Те саме в селах Криволука і Базар, хіба з тією різницею, що там осталися ще старі вийти. Те ж саме в селах Павшівка, Полівці, Слівка» (може, Салівка? – Автори) [78, с. 567].

Це, звичайно, не могло сподобатись більшовикам, і вони приступили до «виправлення» ситуації. У газеті «Більшовик», а також у вигляді листівок з'явилась стаття В.Затонського «Що є дійсно Радянська влада» [79, с. 65]. Як у ній зазначалося, всі радянські органи й установи слід «очистити від класового ворожих елементів». Демагогічно наголошувалось: кожен «ревком повинен бути весь час під контролем громади, а власне її бідніших членів», бо «коли біднота зорганізується і одностайно стане до будування нового життя – от тоді і буде дійсно Радянська влада». Крім того, відділ внутрішніх справ Галревкому в середині серпня видав для повітревкомів спеціальну інструкцію, в якій зазначав: «всі ті, хто служив вийтими чи комісарами за буржуазної влади української чи польської, як і багачі, які користуються чужою працею, не можуть бути членами ревкомів. Якщо такі випадки є, то ревкоми слід переобрати».

І, нарешті, 28 серпня Галревком прийняв декрет №2 «Про активне і пасивне виборче право по виборах до органів Радянської влади в ГСРР». Згідно з декретом активне і пасивне виборче право надавалось з 18-річного віку незалежно від віросповідання, національності, місця проживання, статі тим громадянам, які «добувають средства до життя продуктивною суспільнокорисною працею». Отже, позбавити будь-яку людину права обирати чи бути обраною було легко, звинувативши у «непродуктивній» або «несуспільнокорисній» праці.

Зрештою, у декреті прямо перелічувались певні категорії громадян, котрі не мали права обирати і бути обраними. Це, зокрема, особи, які «з метою визиску» використовували найману працю; особи, які жили «з нетрудового доходу» (прибутків від підприємств, майна, відсотків з капіталу та ін.);

приватні торговці, монахи і священнослужителі; службовці колишньої поліції, жандармерії, розвідувальних служб; члени колишнього цісарського дому; душевнохворі та ті, хто перебував під опікою; особи, засуджені "за корисливі і ганьблячі злочини".

Отже, більшовики й надалі чітко та послідовно проводити «класову» політику, намагаючись за будь-яку ціну розколоти галицьке суспільство, розмежувати його на «експлуататорів» і «експлуатованих», нацькувати одних на інших: так легше і простіше їм було управляти захопленими землями, народами.

Відповідно до прийнятих рішень і нормативних актів почалася "чистка" місцевих ревкомів від «неблагонадійних елементів». Наприкінці серпня – початку вересня багато повітревкомів (Бучацький, Тернопільський, Заліщицький, Борщівський та ін.) доповідали у Галревком, що «закінчують реорганізацію ревкомів в користь бідняків», проводили «чистку» міліції та інших радянських установ й організацій [81, с. 95].

Незабаром Галревком приступив і до створення своїх, радянських правоохоронних органів. 28 серпня був виданий декрет №18 «Про народні суди, революційні трибунали і касаційний трибунал в ГСРР» [82, с. 452]. Це був обширний і ґрунтовно розроблений декрет. Він налічував 11 розділів і 118 статей. Згідно з декретом, у Галицькій СРР мала бути утворена нова судова система: народні суди, з'їзди народних суддів, революційні трибунали і касаційний трибунал. Ці судові органи повинні були здійснювати правосуддя кожен на своїй дільниці. Для цього територія Галицької СРР розділялась на судові дільниці, де мали діяти народні суди; судові округи, де мали діяти з'їзди народних суддів, і трибунальні округи, де мали діяти революційні трибунали. Народні суди і революційні трибунали повинні були розглядати по суті всі судові справи, цивільні та кримінальні, віднесені до їх компетенції, а з'їзди народних суддів і касаційний трибунал переважно виступали як

друга, апеляційна і касаційна інстанції, розглядаючи скарги сторін на рішення і вироки нижчих судових ланок.

Народний суд мав діяти у складі постійного народного судді, двох або шести народних засідателів. Народних суддів і засідателів повинні були обирати міські або повітові правові відділи ревкомів, а членів трибуналів – відділ юстиції Галревкому. Знову ж таки, щоб забезпечити «класовий підбір» відповідних працівників, до кандидатів на ці посади висувались такі вимоги: мати право обирати і бути обраним до органів радянської влади; мати досвід політичної роботи в «пролетарських організаціях» чи партії; мати теоретичну підготовку. Право висувати кандидатів на ці посади мали місцеві організації компартії, фабзавкоми, сільськогосподарські комуні, профспілки, місцеві ради.

Народним судам у межах їх дільниць були підсудні всі кримінальні та цивільні справи, а також справи неспірного характеру, в т.ч. ствердження факту: дії або події, затвердження копій документів, завірення підписів тощо. Тобто судам належали не тільки суто судові, а й нотаріальні функції. Важливіші справи: вбивство, заподіяння тяжких тілесних пошкоджень, грабунок, розбій, підробка грошей і документів, хабарництво, спекуляція – розглядалися за участю судді та шести народних засідателів. Інші кримінальні й цивільні справи – судді та два засідателі. справи «контрреволюційного» характеру розглядали трибунали.

Питання про мову судового процесу в кожному суді конкретно мав розв'язувати міський або повітовий орган влади за участю представників суду.

При винесенні вироків і рішень суди й трибунали повинні були покликатися тільки на радянське (російське або українське) законодавство, а у випадку його відсутності – керуватися «соціалістичною правосвідомістю». Така можливість широко відкривала двері для сваволі суддів, які не були зв'язані буквою закону. Це явище було характерним для всієї

соціалістичної судової системи впродовж раннього часу її існування.

Попереднє слідство з кримінальних справ, підсудних народним судам, мало вестися т.зв. «народними слідчими», згрупованими в слідчі комісії при правових відділах міських і повітових ревкомів чи рад. Призначали слідчих правові відділи місцевих органів влади. Під час проведення слідства допускалася участь «оборонців», яких на вимогу обвинуваченого призначала «колегія оборонців». Слідчі комісії мали право, якщо цього вимагали «інтереси справи», обмежити участь оборони у слідстві.

Для виконання функцій «публічного обвинувачення» при правових відділах місцевих органів влади повинні були утворитися «колегії народних обвинувачів», для функцій захисту – «колегії народних оборонців».

Розгляд справ у судах, згідно з декретом, ґрунтувався на принципах змагальності з наданням обвинуваченому права на захист. При розгляді справ суд не був зв'язаний формальними доказами, а присяга, як доказ, не допускалася. Вироки і рішення народного суду могли бути у місячний термін оскаржені підсудним, органами й особами, які порушили справу, а також місцевими органами радянської влади до з'їзду народних суддів. Оскарження допускалося тільки в касаційному порядку. Цікаво, що касаційна інстанція при розгляді справи не була зв'язана ні змістом касаційної скарги, ні її мотивами. Вона могла скасувати вирок чи рішення народного суду не тільки з приводу порушення закону чи форм судової процедури, а й у випадку неповноти слідства або коли рішення чи вирок були несправедливі. Отже, бралися до уваги не тільки формальні приводи до касації – порушення законності чи неповнота слідства, а й моральні критерії.

Територія всіх народних судів, котрі входили до складу повіту, творила судовий округ, в якому «для розгляду касаційних і приватних скарг на присуди та урядові чинності

народних суддів, для ближчого контролю над ними» мав створюватись з'їзд народних судців (у кожному окрузі -повіті). Цей орган складався з постійного голови і заступників, а також народних суддів з округу, яких по черзі викликав на засідання голова. Голови та їх заступники «з'їздів народних суддів» обиралися на повітових з'їздах всіх народних суддів.

Виконання вироків, згідно з §99 декрету, було покладене на органи міліції, а рішення з цивільних справ – на судових виконавців. Останні існували при з'їздах народних суддів. Їх обирали на таких самих умовах, що й народних суддів, на з'їздах останніх.

Декрет №18 був одним з найобширніших і найдокладніше розроблених законодавчих актів Галревкому. Очевидно, його готували кваліфіковані в юриспруденції працівники. Як пише Василь Верига, проекти законодавчих актів для Галревкому готувала спеціальна група людей, у т.ч. юристів-фахівців, створена при відділі внутрішніх справ. Очолював її юрист за фахом, колишній поручник УГА Лонгин Горбачевський [83, с. 103].

Ця група, більшість у якій становили галичани, підготувала серед інших проектів декретів і декрет про особисті права й свободи громадян та їх забезпечення. За основу вона взяла, як згадує Л.Горбачевський, австрійський конституційний закон 1867 р. «Згідно з ним, – пише Горбачевський, – ми вставили в проект постанову про недопустимість арешту і ревізії без судового доручення, про тимчасове придержання громадян органами безпеки, про їх обов'язок передавати придержаних до 24 годин властивому судові разом з обвинуваченням». Тобто проект закону був складений у дусі традиційного демократичного західноєвропейського законодавства. Тому він не міг підійти для класової більшовицької диктатури. Галревком його повернув «для переробки із заввагою, що диктатура пролетаріату не може признати для членів буржуазної класи такі самі широкі права, як членам пролетаріату. Проект перероблено

так, що правом недоторканості мали користуватися тільки члени пролетарської кляси, причому заарештувати могли підозрілих не тільки органи безпеки, а й кожний робітник. Хоча такий припис невідомий у західному законодавстві, – пише Горбачевський, – Галревком одобрив цей проект» [84, с. 103]. Однак навіть цей «класово» перероблений проект прийнятий як закон Галревкомом не був.

Але повернемось до справ судових. Отже, декрет №18 теж з різних причин на практиці релізований не був. Зіграла роль критична нестача відповідних, «класово свідомих» суддівських кадрів і технічного персоналу, близькість фронту, короткотривалість радянської пролетарської влади в Галичині.

Проте спроби практично організувати судовий апарат робилися. Так, 13 вересня відділ юстиції Галревкому видав до усіх повітревкомів директивний лист щодо організації у повітах правових відділів і народних судів, низку інших директивних вказівок [85, с. 553]. Такі відділи й справді почали створюватись при повітревкомах. До створення народних судів справа не дійшла.

Хто ж на практиці у Галицькій СРР виконував функції судочинства? Найнижчою судовою інстанцією були товариські «мирові» або «полубовні» суди, які обиралися в кожному селі чи містечку на загальних зборах уповноважених до голосування громадян з 3-5 осіб, обов'язково з середовища бідноти [86, с. 70]. Вони розглядали дрібні справи сімейного й майнового характеру, які здебільшого закінчувалися мирною угодою сторін. Якщо сторони не бажали дійти згоди, то товариський суд вирішував справу на свій розсуд. У випадку незгоди з його рішенням сторони могли його оскаржити у відповідний сільський або навіть повітовий ревком.

Майнові й інші цивільні справи значнішого характеру (правового критерію встановлено не було) розглядали правові відділи повітревкомів. Чіткого розмежування компетенції між товариськими судами і правовими відділами не існувало.

Вищою інстанцією для правових відділів, товариських судів і для сільських та міських ревкомів, що теж часто виступали як судовий орган при розв'язанні різних спірних питань, були повітревкоми. Отже, вони розглядали скарги громадян на рішення нижченазваних органів, вирішували, по суті, майнові, сімейні, трудові, земельні справи, цивільні справи, де однією зі сторін був «нетрудовий елемент», а також дрібні кримінальні справи, які не вимагали спеціального розслідування [87, с. 104]. Якогось певного порядку судочинства при цьому не було, оскільки повітревком виступав при розгляді справи швидше як орган влади, вирішуючи справи з огляду на свої владні повноваження.

Виступав як судовий орган і відділ юстиції Галревкому. Він розглядав як цивільні справи, так і кримінальні, якщо не вирішував віддати ці останні на розгляд надзвичайній комісії.

Для розгляду трудових спорів при відділах праці та соціального забезпечення повітревкомів створювалися т.зв. конфліктні підвідділи. Вищою інстанцією для них був «конфліктний підвідділ» при відділі праці та соцзабезпечення Галревкому.

Всі названі органи розглядали переважно справи цивільного характеру, а з кримінальних -незначні, які не вимагали спеціального розслідування або вже були розслідувані й передані на їх розгляд відповідними органами.

Основною ланкою, яка розглядала і вирішувала по суті кримінальні справи, були «підвідділи для боротьби з контрреволюцією» при повітових ревкомах, або скорочено «політбюро». Їх, на відміну від інших відділів, створили в усіх повітах з самого початку [88, с. 106]. Що-що, а боротьба з т.зв. контрреволюцією, під поняття якої більшовики підтягували що завгодно, велась дуже послідовно, по-диктаторськи. Склалися політбюро з начальника, його заступника, оперативного і слідчого відділів. Їх створювали політвідділи військових частин з участю уповноважених «чрезвычайки». Політбюро розглядали

не тільки основні «контрреволюційні» справи (крім складних, важливих), а й кримінальні справи. Як видно з архівних документів, це були справи про вбивства, крадіжки державного, особистого і громадського майна, спекуляцію, хуліганство, дезертирство, поширення «контр-революційних» чуток і відомостей, дрібний саботаж, приховування товарів першої необхідності і продовольства, невиконання наказів радянських органів та ін. [89, с. 106]. Вироки політбюро, зазвичай, оскарженню не підлягали. Тільки у виняткових випадках їх можна було оскаржити до найвищої інстанціїз «контрреволюційних» і кримінальних справ – надзвичайної комісії при Галревкомі. Вона, крім розгляду скарг на вироки політбюро, розслідувала і вирішувала важливіші «контрреволюційні» та кримінальні справи.

Оскільки нових кодексів у ГСРР створено не було, старі кодекси і закони оголошені нечинними, а нових нормативних актів було ще надто мало, то судили на підставі «революційної совісті» та «соціалістичної правосвідомості» [90, с. 102].

Галицька надзвичайна комісія, яка розташовувалась у приміщенні колишнього тернопільського суду, при якому була також в'язниця, розгорнула активну діяльність. На будинку, за твердженням очевидців, повішено велику червону таблицю з назвою комісії, на якій ще намальовано око й вухо як символ того, що «галчека» все бачить і все чує [91, с. 113]. Вона була і слідчим, і судовим, і виконавчим органом щодо "ворогів" радянської влади, диктатури пролетаріату. Оскільки в жодному нормативному акті не було визначено меж її компетенції, то вона практично могла взяти до свого ведення і вирішення будь-яку справу. Головою ГНК був призначений «туркестанський» комуніст, виходець з Галичини (колишній учитель народних шкіл) Михайло Наваловський, хоча фактично нею керував сам В.Затонський. Серед співробітників ГНК були переважно працівники російської і української надзвичайних комісій, також чимало місцевих комуністів та «співчуваючих» –

українців, поляків, євреїв. Вона мала розгалужену мережу своїх агентів, інформаторів і донощиків у всьому краї. "Галчека" часто здійснювала виїзди в повіти, де розглядала важливі справи і перевіряла діяльність місцевих політбюро. Там часто організовували показові суди, які мали на меті залякати населення, застерегти його від можливих антибільшовицьких виступів. Такі суди проведено, зокрема, в Бережанах, Бучачі, Чорткові й ін. [92, с. 114].

Але не тільки таким, «законним» шляхом велась боротьба з «ворогами».

Оскільки арешти проводились масово, головно серед українського населення, де міцними були національні переконання й ідеї, дух патріотизму і прагнення до відновлення своєї державності, то часто мали місце позасудові розправи з «контрреволюціонерами», іноді розстріли без суду і слідства або віддання для розправи військовим трибуналам, де вирок був, зазвичай, один -розстріл. Зокрема, без суду були розстріляні колишній четар УСС Семен Король, старшина УГА єврей Гроссман, хорунжий УГА Яремчук та ін. [93, с. 115].

Як уже зазначалось, збройні сили – це дуже важлива ланка будь-якого державного механізму, гарант державної незалежності та безпеки. Чи були вони, власні, українські у Галицькій СРР? Досвід зовсім недавнього існування і падіння Західноукраїнської Народної Республіки безумовно підтверджував їх необхідність.

Питання про створення радянських галицьких частин неодноразово обговорювалося на різних рівнях – у вищих партійних та державних органах України, навіть у Москві, без думки якої, звичайно, такої важливої проблеми українським більшовикам не можна було розв'язати. Думки були різні. На четвертому всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся у травні 1920 р. у Харкові, тобто під час польсько-радянської війни, була схвалена резолюція про доцільність створення галицької Червоної армії для захисту Галичини від поляків [94, с. 253].

5 липня Галоргком звернувся до Військової ради Південно-західного фронту з пропозицією про доцільність формування окремих галицьких військових частин. Але серйозної діяльності в цьому напрямку керівні державні, партійні та військові органи не починали. Щоправда, згідно з декретом №7, у серпні 1920 р. при Галревкомі був створений військовий відділ, призначено «військового комісара» – колишнього сотника УГА Омеляна Паліва. Це було зроблено з політичних міркувань. У відділі було й декілька інших колишніх старшин УГА. Але Затонський їм не довіряв, а вони самі, очевидно, теж не збирались проявляти ініціативу. Недарма у листі до В.Леніна та в ЦК КПУ 6 вересня Затонський писав: «З військовим відділом тихо, там найбільше хорунжих». Зрештою, і сам В.Затонський не був впевнений у доцільності формування галицької Червоної армії. У цитованому листі він писав: «Формування окремих галицьких частин при такій нестачі надійних працівників, яку маємо тут, і при інтригах, які спостерігаються з боку офіцерських комуністів, просто небезпечно» [95, с. 519]. Він, звичайно, не був впевнений у надійності цих збройних сил, у тому, чи вони захочуть захищати більшовицьку владу.

Безпечнішим був шлях прийняття добровольців до діючої Червоної армії. Добровольці були: одні йшли з патріотичних міркувань, щоб звільнити свій край від поляків, інші – з політичних тощо. На вічах, мітингах селяни говорили, що коли нема гвинтівки, то треба «озброїтись хоч би в сапи та мотики,... гнати панів аж до моря, щоб там їх втопити» [96, с. 8].

Галревком видав наказ про створення повітових «вербункових комісій», які почали вести запис добровольців та скеровувати їх до військових частин, зокрема у 45-ту, 47-му та 60-ту дивізії Червоної армії.

Хоч частини цієї армії були дуже обезкровлені у боях з польськими військами, в деяких полках налічувалось всього по 200-300 солдатів, а підкріплення не надходили, однак, мобілізації до Червоної армії її командування не оголошувало.

Робилося це з політичних міркувань, бо Східна Галичина (територія колишньої ЗУНР) не входила до складу України чи Росії, вона вважалася під протекторатом Ліги Націй.

Отже, доки Червона армія успішно просувалася вперед, питання про створення окремих збройних сил Галицької СРР на практиці серйозно не висувалось.

Щоправда, як зазначалось у листі Галоргкомудо військової ради Південно-західного фронту, до якої, до речі, належав і В.Затонський, у м. Казані знаходився сформований з галичан запасний батальйон приблизно з 1,5 тис. осіб. У його складі було й 330 «комуністичних елементів». Але в Галичину, на фронт його не посилали. Батальйон використовувався на важких фізичних роботах, харчування людей було погане, умови проживання і праці, за словами самого Затонського, антисанітарні [97, с. 333].

Це було своєрідне покарання за «зраду» інших галицьких частин ЧУГА і їх перехід до поляків. Характерно, що тоді (а лист писаний 5 липня 1920 р.) Галоргком не вважав за потрібне перевід батальйону у межі України, бо спочатку в ньому «слід буде провести інтенсивну політичну роботу і ще раз основну чистку».

У складі Червоної армії, зокрема 12-ї і 14-ї армій, вже налічувалось декілька тисяч галичан, а близько 15-20 тис. (переважно колишніх військовополонених) перебували у Сибіру [98, с. 334]. Проте Галоргком поки що вважав за необхідне утриматися від формування окремих галицьких частин на фронті до в'яснення їх боєздатності та політичної благонадійності. В тилу, на думку Галоргкому, можна було б формувати невеликі частини з галичан, після відповідної підготовки і політичної дробки вливаючи їх до різних армій. У листі наголошувалось (щоб ніхто не запідозрив Галоргком у самоуправстві), що це питання «обсуджено і вирішено у позитивному розумінні в ЦК РКП, ЦК ЮТУ і у т. Чичеріна» [99, с. 335].

Був ще у складі 14-ї армії «окремий галицький стрілецький курінь» зі 1600 осіб – «хоробрий, дасциплінований, боездатний і до радянської влади прихильний», з якого «ненадійний елемент ізолюється і висилається до Харкова» [100, с. 417]. Ось і все, що можна сказати про галицькі частини, про «збройні сили» Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Отже, окремої Галицької армії чи хоч би дивізій, полків не існувало.

Але вже на початку вересня у зв'язку з погіршенням для Червоної армії ситуації на фронтах ставлення більшовицьких керівників до проблеми галицьких збройних сил змінилося. Постало питання про ймовірність залишення Червоною армією Галичини, оскільки на мирних переговорах, які почалися в середині серпня у Мінську, на пропозицію радянської делегації, щоб польські війська очистили зайняту ними частину Галичини, поляки відповіли, що і Червоній армії немає підстав залишатись у цьому краї [101, с. 610].

Тоді в Москві нагадали собі, що галицькі українці завжди готові боротися проти загарбників, у т.ч. і польських, які, до речі, понад рік назад всіма силами виступили проти української державності в Галичині. 7 вересня командування Червоної армії видало наказ про формування окремих галицьких частин і скеровування їх до Жмеринки у розпорядження командувача 14-ю армією.

Належало провести відповідну агітацію серед галичан, запевнити їх, що «всі вони будуть воювати виключно на галицькому фронті». Видано також розпорядження, щоб усіх галичан-добровольців вилучити з різних військових частин і скерувати у Жмеринку [102, с. 467].

З Казані, за ствердженням сучасного історика-дослідника К.Науменка, відправлено на польський фронт 1,5-тисячний галицький стрілецький батальйон під командуванням В.Стафіняка. Незабаром на його базі у 45-й стрілецькій дивізії Й.Якіра було розгорнуто 402-й галицький стрілецький полк, який, однак, участі у боях не брав (влітку 1921 р. його

розформували, більшість вояків і старшин повернулись у Галичину. А тих, хто залишився, в роки сталінських репресій майже всіх знищили. Серед них – О.Нагуляк, Ф.Кондрацький, М.Наваловський, Я.Струхманчук, М.Яворський, М.Дацьків та ін.) [102, с. 78].

9 вересня Галревком видав наказ про загальне військове навчання «робітничо-селянських мас Галичини» і формування Галицької Червоної армії на добровільних засадах [103, с. 88]. У додатку до цього наказу було сказано, що у Тернополі при військовому комісаріаті слід створити центр набору добровольців-галичан до війська та щоб приймальна комісія розпочала працювати не пізніше 10 вересня. У повітах набір галичан до галицьких червоних частин повинні були проводити повітові ревкоми та повітові військові комісаріати. Всіх добровольців належало відправляти до центральної приймальної комісії в Тернополі.

У вересні Галревком видав до населення Галичини прокламацію із закликом добровільно вступати до лав армії, цілком правильно наголошуючи, що «визнають того, в кого є сила, який не цікавиться визнанням, не шукає орієнтації, який примушує себе визнавати» [104, с. 610].

Далі у прокламації писалося, що треба мати свою армію, яка б могла зайняти «весь галицький терен фронту, щоб ми не zostалися безсильні і беззбройні» Отже, «всі хто не хоче, щоб пани повернулись на свої лани, лихварі – у банки та контори, щоб лише працюючий панував в Галичині, хто хоче здобути собі кращу долю та панську землю, – записуйся в червоні стрільці».

З цих документів проглядається не тільки бажання більшовиків здобути собі прихильність всього галицького населення, граючи на його національних, патріотичних почуттях, а також і поспіх, з яким більшовики намагалися провести це у життя.

Добровольці до Галицької Червоної армії записувались, зокрема з Підгаєцького повіту -близько 300 осіб, Терехівлянського – 176 тощо. З них незабаром було сформовано три полки, в яких, як стверджує у своїх спогадах комуніст Іван Сірко, налічувалося не менше 3 тис. галичан, з них чимало комуністів [105, с. 37]. Пізніші історики-дослідники вважають це число завищеним, зменшуючи його до 900-1000 осіб [106, с. 124]. Як би там не було, добровольці йшли і з цього приводу більшовицька преса і пропаганда зняли великий галас. «В багатьох селах,- писала газета «Більшовик», – ухвалили на сходках послати на фронт всю молодь, не чекаючи мобілізації» тощо [107, с. 76].

Бажання захищати свій край від жорстоких загарбників у Східній Галичині завжди було в українського населення великим, добровольців для цієї святої справи не бракувало ніколи. Але їх вплив зовсім не засвідчує про велику любов чи симпатії до більшовиків. Недарма селяни с.Дубівці на Тернопільщині на своїх зборах ще у серпні дійшли висновку, що «треба якнайскорше організувати галицьку армію шляхом мобілізацій, щоб якнайскорше закінчити війну» [108, с. 24]. А в Золочівському повіті з'їзд сільревкомів 11 вересня постановив з власної ініціативи оголосити в повіті мобілізацію всіх здатних до військової служби чоловіків 1895-1902 рр. народження, яким належало від 14 по 20 вересня організовано, у селах (у списку налічувалось 58 сіл) з'явитись у призовну комісію у Золочеві [109, с. 1].

Подібні рішення приймалися і в інших повітах, містечках, селах. Причина для цього була серйозна: одержавши нову велику матеріальну (військову, фінансову й ін.) та дипломатичну підтримку від західних країн (передусім Франції та Англії), Польща, мобілізувавши всі свої внутрішні ресурси, зупинила наступ Червоної армії. Наприкінці серпня 1920 р. польські війська перейшли в контрнаступ на Західному, а на початку вересня – Південно-західному фронті. Червона армія

відступала. Над Галичиною знову нависла загроза бути захопленою поляками. Отже, українське населення краю захвилювалось, добре знаючи, що несе йому польська влада. Хоча, порівняно з хвилиною патріотичного піднесення 1918-1919 рр., тепер, у 1920 р., при більшовиках, наплив добровольців був значно менший.

Цікаві дані з цього приводу наводить західний український дослідник Василь Верига. Він пише, що з того ж уже згадуваного Підгаєцького повіту до Української Галицької армії в 1918-1919 рр. пішло 3065 осіб, не рахуючи тих, хто ще раніше поступив до УСС чи київських січових стрільців, а до Червоної – 300. З одного тільки села Черче Рогатинського повіту в УГА служило 50 осіб, в армії УНР – ще 79 осіб, разом 129, з них 31 – загинули. Зі с.Звиняч Чортківського повіту до УГА вступило 250 осіб, із с.Соснова Підгаєцького повіту – 100 і т.д. [110, с. 124].

Отже, до створення окремої Галицької Червоної армії справа так і не дійшла. Наближалися польські війська. 18 вересня вони підійшли з півночі за 20 км до Тернополя, а українська армія Петлюри вирушила з-за Дністра та стала загрожувати оточенням військ і більшовицької адміністрації в Галичині. їм довелось спішно відступати.

Істотні зміни відбулися в Галицькій СРР і у фінансово-кредитній сфері. Ще 1-го серпня на першому офіційному засіданні Галревком прийняв постанову №3 «Про грошові знаки» [111, с. 54], якою з моменту проголошення Галицької СРР на її території проголошувалася державна монополія Галревкому на розв'язання всіх фінансово-кредитних питань. Відкрита і «таємна грошова біржа та спекуляція грошовими знаками як приватними особами, так і всіма громадськими установами» суворо заборонялися під загрозою віддачі до суду «військово-революційного трибуналу».

Загальнообов'язковими грошовими знаками встановлювалися «всі грошові знаки і кредитні білети у великих

і дрібних купюрах» Російської радянської республіки. Грошові знаки і кредитні білети колишньої Австро-Угорської, Російської імперії, Тимчасового уряду вважались «необов'язковими», але все-таки діючими, оскільки встановлено, що царський чи керенський рубль дорівнював одному радянському, а австро-угорська корона – 50 копійкам. Така сама ситуація була з польськими марками і гривнями УНР. Радянський карбованець дорівнював двом гривням чи двом маркам. Це було грабунком населення Галичини, оскільки насправді обмінна вартість царського рубля в той час становила 6.200 радянських рублів, а австрійської корони – 1000 радянських рублів [112, с. 126]. Всі дотеперішні цінні папери – облігації, акції, купони тощо державних і приватних банків, усіх колишніх і «зараз існуючих держав» тратили будь-яке значення і обмінну вартість [113, с. 352].

Така фінансова політика хоч і мала на меті вдарити по багатіях і спекулянтах, економічно підірвати їх силу, проте вдарила по всьому населенню, бо кожен мав якісь, хай і скромні, заощадження, збираючи гроші на «чорний день», на старість.

Крім банківських офіційних грошових знаків, з 1-го серпня у Галицькій СРР введено в обіг ще одні – т.зв. совзнаки, яких з'явилося в обігу так багато, що вони майже не мали вартості. «Тим часом влада настоювала, – пише один з очевидців, – щоб їх приймали нарівні з польськими марками та австрійськими коронами, які були в обігу за польської окупації. Населення, а головне селяни не мали довіри до совзнаків і не хотіли нічого продавати на них, внаслідок чого товари зникли з ринку і торгівля припинилася [114, с. 126].

Дальші зміни у кредитно-фінансові питання вніс декрет №23 Галревкому «Про грошові знаки» від 15 вересня 1920 р. [115, с. 561]. Ним вилучено з обігу як усі грошові знаки УНР, так і «совзнаки». В обігу залишено «українські грошові знаки.., випущені Радянською владою», всі російські дореволюційні та радянські гроші. Про грошові знаки Австро-Угорщини та

Польщі у декреті не згадувалось нічого, і вони залишалися в обігу.

Отже, на території Галицької СРР знаходилися в обігу грошові знаки різних держав і різних часів. Звичайно, така нечіткість і непослідовність Галревкому у фінансових питаннях не сприяла стабілізації і без цього хиткої та непевної фінансової ситуації у краї. Оскільки не була налагоджена і справа оподаткування, то проблема фінансів постала перед Галревкомом і його фінансовим відділом дуже гостро. Окрім цього, не вистачало фахових працівників – фінансистів, економістів, бухгалтерів та ін. Внаслідок відсутності коштів не могли бути профінансовані чимало різних програм, заходів. Навіть працівники державного апарату, вчителі, медики (їм встановлено платню по 4-6 тис.крб. на місяць), як це стверджують у спогадах сучасники, фактично не отримували ніякої платні, зокрема у провінції.

Щоправда, передбачаючи такі труднощі, ЦК КП/б/У 8 серпня 1920 р. прийняв рішення, яким зобов'язував Раднарком УРСР надати Галревкомові позику в сумі 500 млн. крб. Із неї Проскурівська кошторисна бухгалтерія, найближча до Тернополя, мала щомісяця виплачувати Галревкомові 50 млн. крб. Перших 50 млн. крб. Галревком справді отримав, але тільки 6-го вересня. Тимчасом видатки Галицького радянського уряду коливалися від 100 до 600 тис. крб. щоденно. Вимагали фондів на витрати й повітревкоми, бо, наприклад бюджет Тернопільського повітревкому на серпень становив 5.505.080 крб. [116, с. 118]. На всі повіти це виносило приблизно 100-110 млн. крб щомісячно. З цього випливає, що Галревком був у великому грошовому дефіциті.

Щоб якось покрити видатки, Галревком, використовуючи відповідний досвід радянської влади в Росії та Україні, встановив надзвичайний революційний податок на населення, який мав дати необхідні кошти хоча б для оплати праці працівників держапарату, промисловості та ін. Напевне, цих

коштів було замало, бо Галревком вирішив накласти на всіх «експлуататорів» ще одноразовий надзвичайний податок – тобто на промисловців, купців, торговців та ін. Це була прихована експропріація майна і коштів у заможних верств населення, які належало, за більшовицькими поняттями, економічно зрівняти з біднотою, знищити, ліквідувати як «класового ворога». З цим довго не гаялись. Вже 20 серпня проведено реєстрацію «буржуазії» міста Тернополя, котру розділено на дві категорії за кількістю прибутків та вартістю майна. Найбагатших родин у місті виявлено 107 (промисловці, банкіри, купці, шинкарі та ін.) На ці родини накладено одноразовий податок у сумі 15 млн. крб. На другу категорію – дещо менший. Подібну реєстрацію проведено і в усіх інших містах і містечках краю. В результаті у Чорткові «буржуазія» мала заплатити 15 млн. крб., Тербовлі – 12 млн., Заліщиках і Бродах – по 3 млн., Бучачі – 2 млн. і т.д. [117, с. 117].

Хоч захоплення й утримання, зміцнення своєї влади було для більшовиків основним завданням, але не менш важливою вважалася економічна перебудова, тобто докорінна ломка приватновласницької економіки, «усупільнення основних засобів і знарядь виробництва», тобто експропріація майже всієї приватної власності, її конфіскація і націоналізація без викупу попереднім власникам, тобто, по суті, «узаконене» соціалістичною державою пограбування. А згодом – повна ліквідація (будь-якими методами, аж до фізичного знищення включно) цілих соціальних верств, «класів» приватних власників, яких оголошено «ворогами народу». Про необхідність таких дій «пролетарської держави» неодноразово писали і наголошували В.Ленін, Л.Троцький та інші вожді більшовиків, таку політику вони неухильно проводили на практиці, у тому числі в Галичині.

З перших же днів існування Галревком, проводячи в життя лінію більшовицької партії та «особисто В.Леніна», приступив до корінної перебудови економіки краю. Вона, до речі, була

вщент зруйнована довголітньою війною. Ось як описував у доповіді становище Галичини один з працівників Галревкому, котрий об'їздив більшість повітів краю після відступу польських військ: "Цілком зруйновані залізниці, зірвані мости, вивезені або спалені всі вагони й паровози, зруйновані фабрики і заводи, вивезені всі машини, повна відсутність сировини, палива. Як панські мастки, звідки вивезений живий і мертвий інвентар, так і дрібні селянські господарства zostались без худоби, потрібної для обробітку землі; цілі містечка і десятки сіл цілком спалені, величезна кількість землі в цьому році зовсім не оброблена. Вся Галичина є кладовище, на якому кишить бідний, голодний люд» [118, с. 110].

Отже, Галревком під керівництвом В.Затонського, який свято вірив у міцність і невідворотність влади більшовиків, у світову соціалістичну революцію, рішуче взявся до справи. Як зазначалось, декрет №1 та декларація №2 «Про права і обов'язки робітників в ГСРР» проголосили ліквідацію приватної власності на основні знаряддя і засоби виробництва, тобто заводи, фабрики, шахти, рудники, лісопилки, банки, що переходили у «всенародну власність», тобто до ревкомів. Усі вцілілі промислові підприємства націоналізовано, ревкоми призначали на них управителів, створювали фабзавкоми, які здійснювали разом з управителями керівництво підприємствами, вживали заходи, спрямовані на відновлення їх роботи. Нерідко на чолі фабзавкомів стояли голови відповідних місцевих ревкомів. Ремонтували поламане устаткування, звозили його з інших об'єктів, міст, конфісковуючи у приватних майстернях, як і сировину, паливо. Так вдалось пустити у дію електростанції в Тернополі та Збаражі, друкарню у Золочеві, декілька технічних майстерень.Замовлення на виготовлення машин і обладнання, яких не вистачало, відправлялись у Росію та Україну [119, с. 11]. Ремонтували залізничні шляхи, відбудовували мости. Вже 10 вересня до Тернополя прибув перший поїзд з України.

Робочий час, згідно з декларацією №2, мав тривати 8 год. Це підтверджено у постанові відділу праці та соціального забезпечення Галревкому від 25 серпня. У ній зазначалось, що час фізичної денної праці не повинен перевищувати 8 год., жіночої – 7 год. Для працівників розумової праці встановлювався 6-годинний робочий день. Понаднормова праця допускалася тільки за згодою профспілки й оплачувалася у подвійному розмірі.

Дещо пізніше (11 вересня) цей же відділ видав наказ №4, в якому писалося, що понаднормова праця не може перевищувати 2 год. денно і 50 год. на місяць. При річному стажі роботи на даному підприємстві чи установі робітники і службовці мали право на оплачувану місячну відпустку [120, с. 114].

Повітревкомам доручено стежити за встановленням на діючих підприємствах, майстернях, організаціях і установах цих норм робочого часу. Зокрема Збараський повітревком 29 серпня видав відповідний наказ. Керівники підприємств і установ суворо попереджалися, що при порушенні трудового законодавства вони «будуть суворо каратися за законами революційного часу». Попереджали й робітників і службовців, які добровільно, без особливої на те потреби, погоджувались працювати понаднормово, що їх звільнять з роботи і виключать з профспілки [121, с. 2].

Вживалися енергійні заходи щодо ліквідації безробіття, яке набуло масового характеру з приводу майже повної зупинки фабрик, заводів, рудників, залізничного руху й ін. За розпорядженням Галревкому, повітові ревкоми проводили реєстрацію безробітних, з'ясовували у своєму та інших повітах потребу на робочу силу, розподіляли безробітних на знайдену роботу. Відділ праці та соціального забезпечення на початку вересня звернувся до керівництва Галревкому з вимогою «вжити негайних заходів до відновлення діяльності підприємств з метою піднесення економіки республіки і надання праці безробітним» [122, с. 115].

1-го вересня цей же відділ видав постанову про виплату фінансовими відділами повітревкомів пенсій людям похилого віку, калікам, сиротам, грошових допомог та харчових пайків безробітним. Однак тому, що не вистачало коштів, пенсії та допомоги людям практично /поза Тернополем/ не виплачувалось. У столиці ГСРР – Тернополі – місцевий повітовий відділ соціального забезпечення з 1 по 15 вересня виплатив безробітним 83 тис.крб. допомоги, [123, с. 23] що було, беручи до уваги дорожнечу, нестачу товарів першої необхідності та продуктів, інфляцію, дуже мізерною сумою.

Проводячи в життя відоме соціалістичне гасло «хто не працює, той не їсть», в Галицькій СРР проведено реєстрацію всієї «буржуазії» та інших «нетрудових елементів» від 18 до 50 років. Їх змушували до праці на ремонті доріг, залізниць, розчищенні руїн, завалів, підмітанні вулиць, прибиранні службових приміщень, а також на сільсько-господарських роботах. Великої користі з цих некваліфікованих, незвиклих до фізичної праці людей не було, але все-таки щось вони робили.

В межах загальної трудової повинності запроваджено (за прикладом Росії) безплатну працю на різних громадських і державних об'єктах – суботники і недільники. Від участі у них не можна було відмовлятися у зв'язку із загрозою репресій. Закон про загальну трудову повинність змушував і всіх службовців державних установ до фізичної праці, яку більшовики вважали єдино корисною і гідною уваги. Наприклад, у Тербовлі, як засвідчують публікації в газетах і учасники тих подій, кожної суботи всі канцелярські працівники мусили «замітати березовими мітлами вулиці міста, співаючи при тому різних пісень». З піснями, червоними прапорами повинні були виходити на суботники у Чорткові, Золочеві тощо [124, с. 136].

Дуже гострою і важливою в Галичині далі була аграрна проблема. Галицьке селянство і тоді, у 1920 р., залишалося переважно малоземельним. Численним був прошарок

безземельних сільськогосподарських робітників – форналів. З поверненням після падіння ЗУНР у Галичину польських поміщиків та осадників-колоністів їм знову віддали найкращі землі. Тому галицьке селянство дуже, як засвідчують документи і преса, цікавилася, як же буде вирішене земельне питання. Тим паче, що воно не було кардинально розв'язане і під час існування ЗУНР.

Селян цікавило, «як буде з розподілом і обробкою землі, чи буде землю поділено зараз і як її обробляти в тім разі, коли ні в кого із безземельних нема худоби» [125, с. 416].

Отже, 1-го серпня Галревком видав уже згадувану постанову №2, згідно з якою підлягали конфіскації без викупу «всі поміщицькі землі, ліси, луки, пасовиська і води, всі колишні цісарські, а також церковні і монастирські земельні мастки зі всім живим і мертвим інвентарем і всіма будинками». Вони переходили "у безоплатне користування всіх працюючих" [126, с. 372].

Отож, не у власність, а лише у користування. Але це існувало лише в теорії. Бо фактично, як і передбачала постанова у пункті 2, землі переходили у завідування радянських органів. Земельні відділи місцевих ревкомів були зобов'язані негайно виселити поміщиків чи їх управителів, орендарів /посесорів/ з конфіскованих мастків та взяти останні під свій контроль, старанно охороняючи посіви, інвентар, продовольчі та кормові запаси, інше майно від знищення або самовільного захоплення. На земельні відділи покладался обов'язок вжити всіх заходів для збору врожаю та обробітку і засіву всіх земель після жнив. До збирання хліба і паші для худоби на конфіскованих землях допускалися передусім безземельні й малоземельні селяни та сільськогосподарські робітники форнали, яким віддавалася в оплату праці третина збору. Інші дві третини йшли на потреби Червоної армії, в розпорядження повітових ревкомів та Галревкому.

Отже, Галревком не давав вказівки, ні дозволу на розподіл конфіскованих земель між бідним селянством. Чому? В.Ленін, який був і залишається для більшовиків-комуністів беззаперечним авторитетом, писав і говорив свого часу, що для завоювання широких селянських мас більшовикам необхідно зробити так, щоб селяни побачили і відчули, що вони є господарями на землі, щоб вони одержали від радянської влади довгождану землю. Однак він говорив і про велике значення, переваги колективних господарств, зокрема зразкових, державних, які є нібито набагато корисніші, продуктивніші, доцільніші для соціалізму [127, с. 263].

Мабуть, саме тому Галревком вирішив не віддавати землі селянам, а «прямым шляхом» йти до соціалізму, боячись, напевно, що роздавання земель призведе до посилення на селі небезпечної для соціалізму «дрібновласницької стихії».

Отже, на базі конфіскованих маєтків, земель почали створюватися зразкові державні господарства. Їх забезпечували зібраним звідусіль необхідним сільськогосподарським реманентом та ін. До них на роботу приймали здебільшого колишніх наймитів та безземельних селян,

Отож, малоземельне і безземельне селянство, яке становило основну, переважаючу частину сільського населення Галичини, так і не одержало землі, хоч більшовицька пропаганда, преса, місцеві комуністи всіляко мусували гасло, що їхня влада дає народові владу, селянам – землю, робітникам – фабрики й заводи і т.д.

До створення колективних селянських господарств на зразок пізніших колгоспів справа тоді ще не дійшла, але більшовицькі агітатори розгорнули у селах активну діяльність [128, с. 120]. Ось подекуди й почали виникати товариства зі спільного обробітку землі, наприклад, у Гусятинському, Скалатському, Збаразькому повітах. Повітревками, звичайно, їх усіляко підтримували, виділяли техніку, робочу худобу. До об'єднання селян підштовхували й самі обставини – не було

інвентаря, возів, худоби, посівного матеріалу. Недарма з с. Мишковець Гусятинського повіту доповідали, що не знають, «як задовольнити всіх 5-6 плугами і 7 кіньми, які осталися на фільварку». До того ж селяни знали, що про індивідуальних власників – селян радянська влада дбати не буде, а ось про колективні господарства, комуни – так. Отже, неможливі де-не-де й почали об'єднуватись. Але основна маса селян вичікувала.

Не отримавши землі, першою не витримала сільська біднота. Вже на початку вересня у деяких селах неможливі самочинно починають ділити поміщицькі землі. Дивуватись цьому не доводиться. Наближався час посівної, селянству треба було думати про майбутнє – як вижити, звідки взяти хліб, як прогостуватись. Це явище набувало щораз масовішого характеру [129, с. 121], і Галревком нічого не міг вдіяти. Щоб не тратити контролю над ситуацією, Галревком, його земельний відділ видають декілька інструкцій і розпоряджень. Земвідділ, зокрема, дозволив місцевим ревкомам і земельним відділам «виділяти з нетрудових ґрунтів безземельному і малоземельному населенню відповідну пайку», але знову ж таки не у власність, а в користування, «по можливості в однім місці» [130, с. 1]. Про необхідність розподілу частини конфіскованих земель між «трудовим селянством» писав і В.Затонський 6 вересня у листі до В.Леніна [131, с. 517]. Відповідні інструкції щодо цього скерували всім сільським ревкомам Тереховлянський, Запещицький, Чортківський та інші повітревкоми.

Там, де ревкоми очолювали російські й особливо завзяті українські більшовики, вони проявляли ще й «революційну ініціативу знизу». Наприклад, Збаразький повітревком не тільки дав вказівку виділити безземельним і малоземельним частину поміщицьких і монастирських земель, а ще й «відібрати у всіх господарів землі, котрі мають по 30 і більше моргів поля, та лишити стільки, скільки кожен сам може обробити» [132, с. 41].

Звичайно, боротьба ще з одним «класовим ворогом» – багатшим селянином – незабаром, як і в Росії чи Україні,

повелась би організовано, нещадно, а поки що це були лише перші її прояви.

Радянські органи не втрачали жодної нагоди, щоб розпалити ворожнечу між людьми, зіштовхнувши у вирі боротьби різні прошарки населення – робітників і «буржуазію», працюючих і непрацюючих, незаможних селян і «куркулів» тощо. Так, коли сільська біднота с. Пальчинці Збарзького повіту звернулася у повітревком з проханням відібрати в «куркулів» землю, яку дехто з селян до 1856 р. «уживав як свою власність», але потім поміщик продав її багатшим селянам під хутори, то повітревком тут же вирішив конфіскувати землю у хуторян, «залишивши їм всього по 2 морги на сім'ю, а решту розділити між безземельними». У Гусятинському повіті «безкінні, організувавшись,... провели переділ землі і захопили зорану багатіями землю, давши їм орати для себе цілину». Іноді справа доходила до фізичної розправи, бійок [133, с. 517]. Більшовикам це було тільки на користь.

Земельний відділ Галревкому також розпорядився виділяти бідноті (і тільки їй) для обробітку землі поміщицький інвентар, створити «позичальні пункти» сільськогосподарських знарядь, робочої худоби тощо. Через брак насіння місцеві ревкоми, а то де-не-де й сама біднота чи просто сільська голота брали примусові «позички» зерна та овочів у тих селян, хто ще дещо мав, «обіцяючи» повернути з нового врожаю, забирали у заможних селян коней, плуги, борони тощо. У багатших господарствах, іноді навіть церквах, монастирях більшовики з сільською голотою проводили ревізії, конфіскували всіляке майно, продовольство, мануфактуру, одяг, взуття [134, с. 121].

Однак загалом це були не масові явища. Галицькі селяни у загалі не були грабіжниками, не запосагали на чуже, не запрацьоване своїми руками. Недарма В.Затонський у листі до В.Леніна скаржився, що «галицьке село забите, придушене, його потенціальна енергія, яка раніше спрямовувалась по руслу національної боротьби, зараз не відразу знаходить вихід... На

шлях справжньої соціальної революції галицьке село..., виробивши в собі великі організаційні навички, вступає несміливо ... Жде наказу» [135, с. 516]. Пізніше він розповідав, що почуття недоторканості приватної власності було «до неймовірних розмірів роздуте..., що гальмувало розвиток класової свідомості селянина», що «вперше від більшовиків почули галицькі «хлопи», що в порушенні права приватної власності немає гріха,... бо це є класова боротьба» [136, с. 57]. Ось чого вчили більшовики галицьких селян – «бий, грабуй» тощо.

Фальшиво, неправдиво і всупереч з фактами та його власними оцінками стану соціальних відносин у галицькому селі постають пізніші спогади В.Затонського, коли він писав, що «цілі села виглядали, чи не везе хто з подорожніх цього чудодійного наказу (про конфіскацію землі [137, с. 45].

Дуже болючим було в Галичині й продовольче питання. Воюючі сторони (а війна на території краю йшла вже сьомий рік) систематично конфісковували у населення запаси продовольства, худобу, птицю та ін. Населення у багатьох місцевостях голодувало, були випадки, зокрема у гірських районах, голодної смерті, зокрема серед людей похилого віку, дітей. Незважаючи на жнива, збір був незначний, оскільки великі масиви земель лежали облогом, значна частина посівів була знищена у ході військових дій та внаслідок спеціального знищення їх відступаючими польськими військами [138, с. 64]. Замість густого колосся, як писали газети, на полях виднілися «глибокі незарослі ще травою окопи, які довгими рядами прорізували поля,... серед них піднімалися купи колючого дроту, чорніли воронки від важких снарядів» [139, с. 32].

У схожій ситуації в Україні більшовики кинули на село робітничі «продзагони» і каральні експедиції, які забирали в заможних селян усі лишки і не лишки продовольства. В Галичині цього не трапилося, бо, по-перше, дуже мало було робітників, а по-друге, військові каральні експедиції викликали

б негативний резонанс у світі – Галичина була на видноті усієї Європи, а Східна Україна – ні. Тому Галревком діяв цивілізованішими методами, але все одно по-більшовицьки.

Отже, ще у серпні (дата на документі не проставлена) Галревком прийняв декларацію, якою проголосив монополію на заготівлю харчових продуктів і товарів фабрично-заводської промисловості [140, с. 498]. Закупівля повинна була здійснюватися за встановленими владою твердими цінами. Передбачалася «націоналізація великих торговельних підприємств і зовнішньої торгівлі». З цією метою Галревком розпорядився про утворення при повітревкомах продовольчих відділів, а також про те, щоб один з членів самих повітревкомів обов'язково займався продовольчим питанням. Він повинен був бути комуністом. У всі села були послані т.зв. продагенти, всемірну допомогу яким повинні були надавати місцеві ревкоми і командири військових частин. 28 серпня у Тернополі відкрилися спеціальні курси з підготовки «продпрацівників», був навіть виданий «Підручник продовольчого агента Галицької СРР», у якому, крім інструкцій та інформації з продовольчої справи, давалися вказівки щодо політичної роботи на селі.

Всім цивільним і військовим установам, організаціям, громадянам, зокрема торгівцям, наказано подати дані про наявність у них харчових продуктів і товарів першої необхідності. Все це було взято на облік. Встановлено тверді заготовчі та відпускні ціни на основні категорії продтоварів і фуражу, а також норми їх перевезення залізницею та іншими шляхами сполучення. Суворо заборонено продавати на ринках без дозволу повітових продвідділів ці товари і продукти [141, с. 2]. Селяни повинні були здавати залишки продовольства до продмагазинів за твердими цінами, а ці – продавати місцевому населенню.

Особи, винні у порушенні цих правил, притягались до кримінальної відповідальності, а продукти і товари конфісковувалися на користь держави. Одночасно видано наказ

про заборону скупки і продажу з метою наживи продуктів сільського господарства [142, с. 133].

Однак ці заходи не ліквідували продовольчої кризи. Харчових продуктів катастрофічно не вистачало, оскільки треба було прогодувати не тільки населення міст, а й численний адміністративний апарат, а, головне, Червону армію. Тому вжиті Галревкомом заходи доповнились незабаром новими.

У вересні 1920 р. Галревком прийняв декрет «Про хлібну розкладку» [143, с. 599], згідно з яким визначалась кількість хліба і фуражу, яку необхідно було зібрати з усіх повітів республіки за твердими цінами (в радянських карбованцях). У цьому декреті, як і в усіх інших законодавчих актах Галревкому, було чимало демагогічних вивертів і словоблудства. Зокрема писалось, що Галревком, "стоячи на сторожі інтересів біднішого селянства і робітництва, певний в тому, що селянство, визволене з-під влади дідичів, наділене землею /?/, дасть добровільно Радянській республіці хліб і фураж, необхідний для довершення перемоги працюючих» [144, с. 598].

Це була, по суті, примусова скупка у селянства зерна і фуражу. Теоретично вважалось, що скуповуватимуться залишки, але насправді влада не зважала: залишки чи не залишки. Теоретично від продрозверстки звільнялись господарства, що мали менше 3,5 морга землі. Але цього не завжди дотримувалися, забираючи у селянства все підряд.

Розпорядження у справі хлібної розкладки Галревком отримав від уряду Радянської України ще до приїзду в Галичину, і згаданий декрет був підготовлений заздалегідь. Це засвідчує хоч би те, що продрозкладка була розрахована на всі 51 повітів Східної Галичини і передбачала здачу селянством 3 млн. ц хліба, 10 млн. – сіна, 630 тис. – соломи. Але оскільки Червона армія зайняла тільки 16 повітів, до того ж два були прифронтовими, і ще 4 – частково, то Галревком врахував цю обставину, внісши корективи у декрет, охопивши розкладкою тільки 14 повітів. З них належало зібрати 1.149.762 ц хліба,

210.000 ц сіна і 400.000 ц соломи. Від 10 до 30% зібраного мало залишатися у розпорядженні місцевих органів влади, решта – йти на потреби Червоної армії та бути відправленою у Харків і Московщину.

Кожен повіт отримав певну частку розкладки. Повітові продвідділи розподіляли призначену їм квоту у селах, а сільські ревкоми – у господарствах. А тут вже проявлялася ініціатива місцевої влади: хто жив у злагоді з головою ревкому, той здавав менше або й зовсім не здавав продрозкладки, хто не жив у злагоді, конфліктував – діставав норму побільше. Для невдоволених існували репресивні методи: зазвичай конфіскації зерна, худоби, інвентаря тощо.

Розкладка проходила «успішно» і ще задовго до закінчення її першого строку – 1 листопада, коли належало зібрати 75% розкладки, – зібрано було чимало зерна та фуражу, про що з задоволенням писали більшовицькі газети, зокрема армійські [145, с. 87]. В недалекому майбутньому планувалось ввести розкладку на картоплю, крупи, буряк, капусту та ін. [146, с. 135].

Отож, галицьке село продовжували грабувати й далі, на цей раз більшовицькі «визволителі».

Довелось Галревкомові подбати і про населення міст. Однак і тут проводилась чітка «класова лінія». Був виданий декрет №17 «Про введення трудового харчового пайка» [147, с. 432].

Цей декрет, датований 25 серпня, теж, ймовірно, підготовлений задалегідь, ще в Києві або Харкові [148, с. 87]. Для громадян республіки встановлювалась норма видачі продуктів харчування - т.зв. громадянський пайок. Для осіб, «експлуатуючих чужу працю», він встановлювався у половинному розмірі, для «ворогів народу» не видавався. Визначено дві категорії «пайка»: «А» і «Б». За категорією «А» одержували «особи, зайняті фізичною працею». За категорією «Б», з меншою нормою, особи, зайняті розумовою і конторською працею», також безробітні, які мали право на

допомогу, кустарі-ремісники, що не використовували чужої праці, та вагітні жінки. Діти від 1 до 5 років мали отримувати харчування за категорією «Б», від 5 до 16 – за категорією «А».

Згідно з декретом №16 (теж від 25 серпня) у Тернополі, а потім і в повітових центрах організовано систему їдалень громадського харчування; передусім для урядовців, конторських працівників тощо. Для дітей до 16 років, міської бідноти (за спеціальними дозволами) обіди відпускалися безкоштовно. Коли щось залишалось, то могли за плату харчуватися й інші громадяни. Харчі в цих їдальнях, за свідченнями очевидців, були дуже погані, меню одноманітне, їжі для всіх бажаючих не вистачало. Нормативні пайки теж були дуже бідні, видавалися рідко, люди голодували, майже щодня у Тернополі траплялись випадки голодної смерті. "В місті, – згадує один з сучасників, – відчувалася нестача засобів поживи, крамниці були зачинені, селяни не привозили в місто ніяких продуктів, бо за більшовицькі гроші ніхто не хотів продавати, а в тім і цих грошей люди не мали, бо за працю влада не платила. Для працівників ревкому організовано їдальню, в якій давали два рази на день бараболяну юшку, варили місцеві жінки з продуктів, реквізованих по селах» [149, с. 140].

Користувались такою ситуацією люди нечисті на руку, в т.ч. парт- та держапаратники. Так, у Борщові, наприклад, після приходу до влади місцеві повітревкомівці закрили філію «Народної торгівлі», різні приватні крамниці, звівши всі товари на склад, яким стала завідувати дружина секретаря повітревкому, відомого комуніста Колянківського. Незабаром ревізійна комісія встановила, що багато товарів позникало, але повітревком навіть не думав робити у цій справі якогось слідства. Незабаром все, що залишилось, вивезено на схід [150, с. 139].

Верхівка державного і партійного апарату мала в Тернополі свої закриті їдальні, де можна було дістати все, у тому числі такі ласощі, як какао, шоколад та різні напитки. Це дало привід до

скарги нижчих службовців у т. зв. робітничо-селянську інспекцію. Скаргу від їх імені підписали С.Король, М.Капуста та Л.Горбачевський. Ця скарга, звичайно, ні до чого не привела, навпаки, В.Затонський назвав це «контрреволюцією» і наказав усіх трьох заарештувати. С. Короля невдовзі розстріляли [151, с. 141].

Взявся Галревком і за перебудову системи та змісту освіти, культури, охорони здоров'я та ін.

Основні завдання і напрям діяльності більшовицької влади в галузі освіти були визначені декларацією №3 серпень [152, с. 494]. Це теж достатньо обширний нормативний акт. Багато місця у ній приділено демагогічній критиці «капіталістичного ладу», системи старої освіти, яка «намагалася робити з людей покірних слуг буржуазії». Наголошувалося, що тільки «радянська система заінтересована в тім, щоб підняти все суспільство до рівня світової культури».

Декларація проголошувала ліквідацію старої системи шкіл і за зразком Росії і УРСР вводила «єдину трудову школу, яка має дати новому соціалістичному суспільству борців та робітників...» Трудова школа проголошувалася загальнообов'язковою, безоплатною, де діти будуть одержувати від держави підручники, шкільне приладдя, харчування, навіть одяг та взуття. Діти мали навчатися рідною мовою більшості учнів. Декларація забороняла вивчення релігії; всі релігійні школи оголошувались закритими, духовенство усунено від участі у вихованні молоді. Передбачалась «боротьба з неписьменністю», відкриття мережі народних університетів, читалень, бібліотек, клубів, у майбутньому – «вищого шкільництва», театрів та ін.

На підставі декларації було прийнято нормативні акти – декрет №22 «Про введення єдиної трудової школи в ГСРР», декілька постанов щодо освіти. При Галревкомі утворено відділ народної освіти, який спочатку очолював М.Баран, потім М.Гаврилів, галичанин, за фахом учитель гімназії. При

повітревкомах на підставі постанови №11 Галревкому від 11 вересня почали створюватись повітові відділи освіти.

При організації шкільництва, підготовці до нового шкільного року було багато труднощів. По-перше, не вистачало вчительських кадрів, передусім учителі в-українці в Ревкомах видано інструкцію про реєстрацію всіх учителів, які проживають на підлеглий їм території, та з'ясування, чи бажають ці вчителі працювати у радянській школі. В інструкції зазначалось, що «на службу по народній освіті... повинні прийматися особи, котрі нате заслуговують своєю минулою і теперішньою поведінкою і котрі зобов'язалися служити радянській справі» [153, с. 2]. Ревкомам нагадувалось, щоб у жодному випадку не допускати до праці у школах священників. їм наказувалось провести реєстрацію усіх дітей від 8 до 15 років, попередити батьків про притягнення до відповідальності за приховування їхніх дітей від реєстрації.

Ревкоми мали зібрати дані про кількість і стан шкільних приміщень. Це була, власне, друга велика проблема у справі освіти, оскільки багато шкільних будинків було зруйновано, чимало служили лікарнями для війська, казармами.

Для ознайомлення з новим напрямом ведення школи, для чіткого роз'яснення «політики радянської влади» у повітах почали проходити вчительські наради і конференції. Всі попередні підручники, книжки і програми належало викинути як «відповідаючі світоглядів буржуазії». У містечках і селах обирались «шкільно-просвітні комітети», які разом з ревкомаами брались за відбудову і ремонт шкіл, збирали учнівське обладнання. Під школи часто відводились панські будинки, великі сільські хати, навіть корчми.

У Тернополі відкрито постійно діючі курси з підготовки і перепідготовки вчителів початкових та середніх шкіл. На 12 березня заплановано провести загальнореспубліканську вчительську конференцію. Для «запозичення досвіду» освітньої роботи у Київ виїхала велика група галицьких вчителів, яка,

крім того, мала привезти звідти підручники, зошити та методичну літературу. Почалась підготовка до відкриття курсів з ліквідації неграмотності серед дорослих, дитячих садків і будинків для сиріт [154, с. 150].

Населення, як і за української влади (тобто ЗУНР), саме відкривало читальні, товариства «Просвіти», аматорські театральні та хорові гуртки тощо. У Тернополі почали функціонувати два театри – український і єврейський [155, с. 150].

До середини вересня у деяких повітах підготовка до навчального року була майже закінчена, школи забезпечувались паливом. У Тереховлі, Тернополі, Заліщиках підготовлено до відкриття вчительські семінарії, гімназії.

Отже, не зважаючи на перипетії військової та політичної боротьби населення, вчительство Галичини активно приступило до відновлення системи освіти, добре розуміючи, що без школи, без освіти український народ пропаде, загине.

Як і у попередні часи, болісним було й питання охорони здоров'я населення. Постійно не вистачало лікарень, поліклінік, медперсоналу, медикаментів. Велика потреба на все це була не тільки в населення, а й у військових частин, які мали багато поранених, хворих, виснажених вояків. Час від часу у краї шаленіли різні епідемії. Так, ще у січні-березні 1920 р. у Східній Галичині померло від тифу: у Тлумацькому повіті 2.645 осіб, Бучацькому – 2.306, Скалатському – 2.131, у Заліщицькому від епідемії повимирали цілі села [156, с. 78]. Епідемії та хвороби могли поширитися на військо, тому Галревком взявся серйозно до справи. При ньому, а також у повітах були створені відділи охорони здоров'я. У містах і селах створювалися лікарні, амбулаторії, медпункти, бригади лікарів для боротьби з епідемічними хворобами. У Тернополі організовано «санітарно-епідемічну колону» для виїздів у місцевості, уражені хворобами.

Галревком видав розпорядження про націоналізацію всіх аптек, взяття на облік ліків, перев'язочних матеріалів, які

насамперед відпускалися на потреби Червоної армії, лікарень. Бідноті ліки (була дана така вказівка) повинні були відпускатися безкоштовно. У Тернополі для організації боротьби з епідемією черевного тифу скликано повітову конференцію лікарів. Відділи охорони здоров'я стежили за санітарним станом міст, закладів громадського харчування, підприємств, установ.

Певну роботу проводили й відділи праці та соціального забезпечення – Галревкому й повітові. Вони наглядали за впровадженням у життя 8-годинного робочого дня, проводили перепис населення за професіями, взяли на облік безробітних і бездомних, видавали їм деяку фінансову і харчову допомогу, підшукували при можливості якусь роботу. Одержавши від відділів народної освіти дані про кількість дітей-сиріт у повітах, почали підбирати відповідні приміщення та облаштунок для відкриття дитячих будинків, садків, шукали вчителів для них, вихователів.

Так, 14 вересня у Збаражі з'явилося оголошення, що з цього дня у місті відкривається дитяча захоронка для дітей 4-12 років: круглих сиріт, напівсиріт і дітей бідняків. У с.Струсові Тернопільського повіту підготовлено до відкриття дитячий будинок на 2 тис.дітей. Під нього відведено палац графа Голуховського. Два дитячі садки відкрито у Тернополі [157, с. 152]. Для самотніх людей похилого віку збирались відкривати «доми старців», які мали б знаходитись на повному утриманні держави. Людям похилого віку, інвалідам, дітям-сиротам видавались харчові пайки, а у Тернополі іноді видавалась грошова допомога. Зокрема, Тернопільський повітовий відділ праці та соцзабезпечення за час з 1 по 15 вересня витратив на такі цілі 409 тис. крб. [158, с. 23].

Гострою у Галичині була й житлова криза, зокрема в містах. Як зазначала польська преса, в Галичині за роки світової війни було зруйновано 438 тис. будинків [159, с. 76]. Картину руйнації уточнювала соціал-демократична газета «Вперед», яка писала, що під час війни у Східній Галичині знищено тільки на селі

122.442 житлових будинків і 233.377 господарських будівель [160, с. 32]. Багато людей залишилось без житла.

Отже, створені при повітревкомах за вказівкою Галревкому комунальні відділи взяли на облік всі державні та приватні будинки, заборонили купівлю і продаж приватних домів і квартир без дозволу повітревкомів. Пустуючі, покинуті власниками будинки і квартири (більшість їх власників – поляків втекли у Польщу перед наступаючою Червоною армією) заселяли бездомні. Бралось на облік і конфіскувалося домашнє майно поміщиків і «буржуазії»: меблі, начиння, постіль. Видано наказ про здачу майна особами, яким його залишено втікачами для переховання. Зібране таким способом майно частково передано на потреби радянських установ, лікарень, дитячих садків або збирали у спеціальних складах. Потім його вивезено на схід. Така ж доля спіткала приватні колекції картин, антикваріату, бібліотеки, витвори мистецтва. Відновлювано діяльність підприємств з очистки міст, подекуди створювались пожежні команди, очищались і вводились в дію засоби водопостачання.

Вносились зміни в інші сфери державного і громадянського життя. Цікавим був, зокрема, декрет №9 «Про алкогольні напитки», прийнятий Галревкомом в кінці серпня [161, с. 428]. Щоб «робітничо-селянські маси не отруювалися алкоголем», всяке приватне виробництво і продаж алкогольних напоїв були заборонені, а пияцтво оголошено «контрреволюційною справою». Алкогольними вважались всі напої, які містили понад 1,5° міцності. Населення суворо попереджувалося про кримінальну відповідальність за само-гоноваріння, зокрема торговцям наказано здати усі запаси спиртних напоїв. Надалі вони відпускалися тільки на лікарські потреби та за рецептами.

Заслуговує на увагу намагання Галревкому організаційно налагодити роботу державного апарату, усунути паралелізм, дублювання роботи його відділами та підвідділами, місцевими органами, бо це призводило до безвідповідальності,

непорозумінь тощо. Так, 4 вересня Гал-ревком видав постанову №8 «Про взаємовідносини продовольчого, земельного відділів та Ради народного господарства в центрі і на місцях». 8 вересня – циркуляр до керівників усіх структурних одиниць Галревкому «про видання наказів, розпоряджень та інструкцій підпорядкованим органам» не безпосередньо, а реєструючи їх у відділі управління, щоб усунути дублювання і неузгодженість. Галревком заборонив усім органам, установам, службовим особам втручатися в діяльність повітревкомів без його відома і дозволу. Оскільки повітревкоми часто проявляли «недисциплінованість», небажану «самодіяльність», їхні нормативні акти не відповідали лінії центрального органу влади й управління, то Галревком, за погодженням з Політбюро ЦК КПСГ, 15 вересня видав інструкцію, в якій зобов'язав повітревкоми стежити, щоб їх розпорядження і накази не суперечили актам Галревкому, щоб не було змішування державно-адміністративної і партійної роботи, щоб усунути «порушення соціалістичної законності». Галревком наказував негайно прислати йому по два примірники копій усіх виданих повітревкомами та їх відділами нормативних актів для перевірки [162, с. 166].

Ще в одному обіжнику (від 5 вересня) всім повітревкомам пропонувалося «твердою рукою революціонера добиватися виконання виданих революційною владою наказів», бо «тільки в такому разі вороги Радянської влади будуть їх виконувати» [163, с. 10]. Галревком звертав увагу повітревкомів на точне виконання одержаних наказів, вказівок, на суворе дотримання строків періодичної звітності, на потребу писати звіти конкретно, по-діловому, уникаючи мітингової мови, пояснювалося значення назв різних актів.

Для перевірки діяльності місцевих ревкомів при Галревкомі був утворений спеціальний інструкторсько-інспекторський відділ, працівники якого часто виїжджали у повіті. З приводу надто великого розбухання штатів у відділах Галревкому і

місцевих ревкомах 17 вересня Галревком утворив спеціальну «комісію по розгляду і перевірці штатів». Малася на увазі перевірка не тільки кількості та потреби штатних працівників, а й їх кваліфікації, «благонадійності», відданості радянській владі [164, с. 169]. Однак розгорнути діяльності ця комісія вже не встигла: наближалися контрнаступаючі польські війська.

Зазначимо, що діяльність органів радянської і партійної влади в Галичині перебувала під постійним і пильним контролем ЦК РКП/б/, ЦК КП/б/У, особисто В.Леніна. В.Затонський мусив регулярно посилати їм звіти про діяльність Галревкому, економічну і політичну ситуацію в краї, настрої населення. Зокрема, В.Ленін при кожній нагоді нагадував В.Затонському про необхідність надсилання систематичної інформації і слідування одержаним раніше вказівкам. Ленін наполягав, щоб Затонський чітко виконував наказ «не панькатися з буржуазією і куркулями», а головне роз'єднувати населення, нацьковувати одні верстви на інші, «всіляко розбивати усі націоналістичні угруповання, виховуючи натомість інтернаціональну солідарність трудящих» [165, с. 47]. Це була вже перевірена традиційна політика більшовиків, єзуїтська політика, яка, однак, дуже часто приносила бажані для них результати. Ленін і більшовики були свідомі того, що, розбивши національну єдність галицьких українців та розпаливши серед них «класову ненависть», як це зробили на Наддніпрянщині, вони зуміють безперешкодно заволодіти Галичиною, ввести її до складу своєї імперії. Недарма у звітах та листах у Москву і Харків В.Затонський з задоволенням повідомляв, що «в селі... починається революція... Були випадки відкритої боротьби безкінних з куркулями» [166, с. 516].

§ 2 Падіння Галицької СРР

Зміцнитись радянській владі у Галичині не вдалось. Змінилась, як зазначалось, ситуація на фронтах. Спроби більшовицького командування захопити у першій половині серпня одразу Львів і Варшаву не увінчались успіхом. Польські війська боронились завзято. Польща одержала нову значну військову й матеріальну допомогу та дипломатичну підтримку західних країн, мобілізувала всі внутрішні ресурси. Просування Червоної армії на Південно-західному фронті зупинилось, фронт під Львовом стабілізувався. На Західному фронті М.Тухачевський домогся більших успіхів. Він зумів перейти на лівий берег Вісли північніше від Варшави і 13 серпня почав доволі успішний наступ на столицю [167, с. 143]. У Москві навіть створили «робітничо-селянський уряд» Польщі – Польський тимчасовий революційний комітет – у складі Ю.Мархлевського (голова), Ф.Дзержинського, Ф.Кона, Е.Прухняка і Ю.Уншлихта [168, с. 129]. Він 30 липня прибув у Білосток і готувався до переїзду у Варшаву. Але Варшави Червона армія не здобула. 16 серпня польська 5-та армія під командуванням генерала В.Сікорського прорвала радянський фронт на південь від Варшави. Одночасно рушили в контрнаступ 1, 2, 3 і 4 польські армії. Знекровлені, без резервів, боєприпасів червоні війська швидко відступали. До 26 серпня вони зупинились аж на лінії Гродно-Волковиськ-Кобрин-Володимир-Волинський. Битва на Віслі закінчилась. У польській історіографії вона була названа «чудом над Віслою».

На допомогу Західному фронту з Південно-західного була кинута Кінна армія С.Будьонного, але вона дорогою застрягла під Замостям, яке боронили, крім поляків, частини 6-ї української дивізії під командуванням генерала М.Безручка. Ослаблення Південно-західного фронту дало змогу полякам і тут перейти у контрнаступ. Більшовики з Галичини були змушені тікати. Разом з ними

боку польської влади. Більшість її там і загинула під час більшовицько-сталінського терору [169, с. 160]. 19 вересня польсько-українські війська зайняли Тернопіль, а 20-21 вересня 1920 р. підійшли до р.Збруч. Галицька Соціалістична Радянська Республіка припинила діяльність, проіснувавши 58 днів.

На радянсько-польських мирних переговорах, які почалися ще у другій половині серпня в Барановичах, а відтак проходили у Мінську, радянська делегація пробувала відстоювати Галицьку СРР. ЦК РКП/б/ і В.Ленін визнали за доцільне мати на цих переговорах представника ГСРР [170, с. 236].

6 вересня Галревком призначив заступника В.Затонського М.Барана представником Галицької СРР на мирній конференції. Той виїхав у Ригу, де 21 вересня почався другий етап мирних переговорів і 12 жовтня 1920 р. було підписано між воюючими сторонами перемир'я.

18 березня 1921 р.був укладений Ризький мирний договір, яким завершено радянсько-польську війну. З одного боку його підписали РРФСР і УРСР, з іншого – Польща. Про Галицьку СРР у ньому не йшлося. Згідно з умовами договору, Східна Галичина і Волинь відходили під владу Польщі, де знову, особливо у Східній Галичині, почалися проти українського населення репресії, арешти, знущання польської поліції, жандармерії, влади, навіть цивільного населення. Багато людей, зокрема інтелігенції, було засуджено до тюремного ув'язнення, кинуті в концтабори за «державну зраду», в т.ч. відомий письменник Осип Маковей та ін. [171, с. 161].

Але український народ не скорився, він продовжував боротьбу за свою волю далі. Однак 14 березня 1923 р. Рада послів країн Антанти, не рахуючись з його прагненнями, прийняла рішення ввести без всяких застережень Східну Галичину до складу Польської держави. Почалася нова сторінка у долі західноукраїнського населення.

Отже, які ж висновки ми можемо зробити про існування на території України Галицької Соціалістичної Радянської

Республіки? Чи була це справді повноцінна, незалежна українська держава?

З упевненістю можемо відповісти на це питання негативно. Ні, національною, українською державою ГСРР не була, хоч і виникла на території України. Зрештою, цього не приховували й самі більшовики: національне питання їх майже не цікавило. Створені ними держави на території колишньої царської Росії, поза межами самої Росії, вони намагались робити денаціональними, беручи за основу їх побудови соціальні, класові засади. Що це більшовикам давало? Дуже багато, їхні держави були «пролетарськими», по суті – диктатурою пролетаріату, а у кращому випадку – ще й «біднішого селянства». Інші верстви населення оголошувались «ворогами революції», у т.ч. майже вся інтелігенція. З ними слід було боротись, а заможніші верстви ліквідувати, майно їх експропріувати. Розколювали нації, розкладали їх, позбавляли єдності, сили. Позбавлені еліти, провідного, цементуючого інтелектуального ядра – патріотичної, національно свідомої інтелігенції, робітники та селяни підкорених більшовиками націй легко піддавалися їхній агітації та пропаганді, їх легше було підпорядкувати своїй волі й своїй владі. Хоч насправді, як показало майбутнє, під гарними гаслами «інтернаціоналізму», «пролетарської солідарності», «єдності трудящих» приховувалася зовсім інша суть: намагання в нових умовах гострих соціальних бур, потрясінь, масового пробудження національної свідомості, єдності поневолених різними імперіями народів встановити і зберегти свою владу, створити нові тоталітарні імперії, диктатури, прикриті гарними, притягуючими гаслами.

Отже, чи взагалі була Галицька СРР справжньою державою, хай і не українською? І на це питання слід відповісти негативно. Це було швидше за все маріонеткове державне утворення, псевдодержава, створена за вказівкою московських більшовиків, В.Леніна з політичних, кон'юктурних міркувань. Згадаймо ще

раз слова В. Затонського, сказані вже у згадуваній зустрічі з журналістами: «...для радянської республіки питання про державну приналежність є взагалі третьюрядним» [172, с. 67]. Ось так!

Зрештою, Галицька ССР справді не мала основних атрибутів державності: ні чітко визначеної території, ні своїх збройних сил, ні своєї фінансової системи, ні суверенітету, державної самостійності, незалежності у проведенні зовнішньої та внутрішньої політики, проведення якої повністю диктувалося з Москви. До речі, що радянську «незалежну республіку» жодна держава офіційно не визнала, не зважаючи на пропозицію Галревкому у Декларації №1 до усіх держав світу встановити з ГСРР дипломатичні відносини. Характерно, що ГСРР не визнали як державу і не встановили з нею дипломатичних відносин навіть РРФСР та УРСР, під егідою яких вона була створена. Не можна не згадати й такого важливого моменту: створення Галицької СРР мало на меті протиставити її у міжнародних переговорах емігрантській владі ЗУНР, яка у той час знаходилася і діяла у Відні. У цьому плані напрошується ще одна історична аналогія – створення радянської «робітничо-селянської влади» України у Харкові, яка була протиставлена Центральній Раді.

Крім того, її утворення було спрямоване не стільки на звільнення українського населення Східної Галичини з-під влади Польщі і приєднання краю до Радянської України, скільки для поширення влади більшовиків, їх ідеології на захід, у Європу.

Отже, оскільки Галицька ССР все-таки існувала, то й автори цієї книги вважали за потрібне розповісти про неї.

Що дало існування Галицької СРР українському народові, українській державності? Чи все в час її діяльності було поганим, гідним осуду?

Такої думки, до речі, дотримується частина дослідників цієї проблеми, зокрема закордонних, у т.ч. Василь Верига,

дослідження якого ми неодноразово цитували. Однак це надто суб'єктивна, одностороння оцінка, зрештою, як і друга, полярно протилежна – коли все у ГСРР вихвалалося. Правда, у виданих при комуністичному режимі працях інакше й не можна було робити.

Отже, перше перебування більшовиків у Галичині тоді, у 1920р., хоч і короткотривале, дало можливість широким верствам населення зрозуміти суть їхньої влади. Воно показало велику різницю, прірву між добре розрахованою, злободенною більшовицько-комуністичною пропагандою і реальною дійсністю. Воно дало можливість пізнати, яку «свободу» несли більшовики під гаслом визволення робітників і селян з-під панського ярма. Щоправда, у той час їхня влада, диктатура не була ще такою кривавою, жорстокою, нещадною, як пізніше, коли вони зміцнились при владі, не мусили ні з ким загравати. Репресії стосовно «класових ворогів», інакомислячих, зокрема щодо свідомої української інтелігенції, чинились і тоді, у 1920 р., але ще не масово. Це станеться пізніше.

Отже, позитивні моменти у діяльності Галицької СРР можна знайти. Це, по-перше, значна турбота про найбідніші верстви населення, велика увага, приділена соціальним питанням. Хай не все тут робилося щиро, реально, здебільшого пропагандистськи, але дещо було зроблено в інтересах бідноти, інвалідів, людей похилого віку, сиріт тощо. Це ряд заходів в інтересах робітництва. По-друге, у поміщиків і капіталістів, якими до речі, переважно були неукраїнці, які нещодавно визискували місцеве населення та природні багатства краю, послідовно конфісковано їхню власність – землі, маєтки, підприємства, банки та ін. Це все якраз те, що не змогла чи не встигла зробити попередня, справжня українська влада в часи ЗУНР. Вона, як зазначалось, недооцінювала значимість негайного розв'язання наболілих соціальних проблем.

Це, по-третє, достатньо активна діяльність у сфері охорони здоров'я, житлової проблеми, соціального забезпечення

незахищених, бідніших верств населення, відновлення шкільництва та ін.

Отже, дещо запозичити, використати досвід діяльності органів радянської влади в Галичині 1920 р., безумовно, було б варто. У будь-якому випадку, це перебування більшовиків ще раз підтвердило давню і безперечну істину: українському народові слід у боротьбі за визволення і державність розраховувати тільки на власні сили. Недарма гасло «Наша сила в нас самих» стало девізом у боротьбі українського населення західних земель України на найближчі десятиліття, зокрема під польською окупацією, потім – німецькою, далі – більшовицькою. Тому й німецька, потім комуністична ідеологія не мали тут менш-більш реального впливу, остання не має його й донині.

Становлення української державності у Буковині та Закарпатті 1918-1920 рр.

§ 1. Буковина

З 1774 р. до 1918 р. Буковина (за винятком Хотинського повіту, що за Бухарестським мирним договором 1812 р. відійшов до Росії) перебувала у складі Австрійської імперії. У 1861р. Буковину відділили від Галичини в окрему провінцію. Вона була однією з найбільш промислово відсталих у «клаптиковій імперії», що зумовлено її колоніальним становищем у складі Австро-Угорщини.

Близько 300 тис. українців (40% загальної кількості населення) проживали в її північній частині. Здебільшого вони були селянами. Решту населення становили румуни (34%), євреї (13%), німці (8%) та ін. [1, с. 293].

Відень, здійснюючи політику поділу і протиставлення національностей, намагався використати українців як протизвагу румунам. Тому він зробив певні поступки українському населенню в галузі освіти. Так, наприкінці XIX ст. тут була добре організована шкільна система, існувала можливість навчання у Чернівецькому університеті. Але були й перешкоди. Зокрема, буковинців, які були православними, переслідували у релігійному плані влада та церковна ієрархія, опанована румунами, гальмували розвиток почуття національної ідентичності в українстві. Проте їх організація і опір зростали, і 1911 р. у межах міжнаціональної угоди українцям було гарантоване представництво у сеймі провінції (17 із 63 місць) та у віденському парламенті (5 мандатів) [2, с. 293].

Задовольняючись цим, основні українські партії Буковини (національно-демократична, радикальна і соціал-демократична) проголошували лояльність до Австрії і розв'язання усіх проблем

в її державних межах. Але така політика виявилася хибною. Вже у передвоєнний час значна частина українських селян та молода інтелігенція зв'язували корінне поліпшення становища з рішучішими діями в створенні власної загальноукраїнської держави з центром у Києві [3, с. 32].

Українське середовище було глибоко революціонізоване подіями першої світової війни, впливами революції в Росії та Україні і зростаючим „обвалом» Австрійської імперії. Соціальні й національні інтереси та вимоги, переплітаючись, на Буковині набували революційного характеру. У січні 1918 р. буковинські робітники взяли активну участь у загальноавстрійському політичному страйку з вимогами негайного укладення справедливого миру. 7 липня 1918 р. учасники багатолюдних зборів у Чернівцях рішуче засудили війну і зажадали від австро-угорського уряду якнайшвидшого укладення миру без анексій і контрибуцій [4, с. 525].

Навесні і влітку 1918 року розгорнувся масовий селянський рух. Селяни виступали проти грабінницьких реквізицій, примусових воєнних позик, свавілля адміністрації. Вони роззброювали австрійських солдатів, виганяли представників окупаційної адміністрації, створювали власну військову охорону.

Значно посилилась боротьба буковинських українців восени 1918 р., коли Австро-Угорська монархія в жовтні розвалилася. Серед українців почали зростати вимоги до возз'єднання з усім українським народом. Скликане 3 листопада крайове віче одностайно висловилося за прилучення австрійської частини українських земель до України [5, с. 526].

Представники Буковини взяли участь в утворенні в жовтні 1918 р. у Львові Української Національної ради і разом з нею висловилися за створення на всіх західноукраїнських землях Української держави, що мала розвинути стосунки з УНР [6, с. 97]. 25 жовтня буковинська делегатура в Раді, що складалася з колишніх депутатів краю в австрійському парламенті та

буковинському сеймі, а також з представників українських партій, перетворилася на Український Крайовий Комітет, котрий проголосив себе вищою українською владою в Буковині. "За свідченням одного зі спостерігачів, у цей час «ідея соборної України та примату Києва стала діючою політичною силою на цій маленькій українській землі» [7, с. 99].

Але всупереч народним вимогам Український Крайовий Комітет розпочав переговори з представниками буковинських румунів у віденському парламенті й місцевому сеймі про мирний поділ Буковини за етнічним принципом і прилучення української частини до єдиного „коронного краю» у складі Австрії. Ця угода була спрямована на гальмування революційного процесу, в ході якого повсюдно відбувалося повалення органів австрійської влади в містах і селах краю. Крайовий президент Буковини граф Єрцдорф уже 4 листопада визнав, що він „не спроможний утримати порядок» у Чернівцях, а «жандармерія в багатьох селах роззброєна» [8, с. 350].

Такий розвиток подій збентежив румунських поміщиків у Буковині. Вони стали шукати підтримки в уряді Румунії. 25 жовтня, одночасно з утворенням Українського Національного Комітету, в Чернівцях відбулися збори представників румунських політичних партій, що, присвоївши собі статус Установчих зборів, проголосили приєднання до Румунії. Вони організували паралельно з українською власну Національну раду, яка поквалітивно створила буковинський уряд, що негайно звернувся за допомогою до Румунії [9, с. 349]. Уряд короля Фердинанда вирішив скористатися розвалом австрійської адміністрації і війська краю, щоб анексувати всю Буковину. 11 листопада румунські війська захопили Чернівці, а незабаром окупували і всю Північну Буковину. За їх збройною підтримкою Національна рада проголосила себе єдиним органом влади на Буковині. 28 листопада вона скликала в Чернівцях Генеральний конгрес із своїх прихильників, на якому було проголошено приєднання Буковини до боярської Румунії. 18 грудня 1918 р.

було офіційно проголошено введення Буковини до складу Румунського королівства [10, с. 527]. Це сталося при прямій підтримці урядів країн Антанти. Юридично воно було оформлено Сен-Жерменським (1919 р.), Севрським (1920 р.) та Тріанонським (1920 р.) договорами. Щоправда, в доповіді глави місії США у Центрально-Східній Європі професора А.Куліджа „Нові кордони в колишній Австро-Угорщині» прозвучала думка про те, що західну частину Буковини разом з північними районами Бессарабії слід передати Україні, та вона залишилася знехтуваною [11, с. 140].

Отже, після першої світової війни територія Румунії збільшилася за рахунок загарбань з 138 тис. кв. км до 316 тис. кв. км, а її населення відповідно зросло від 7904 тис. до 17343 тис. осіб [13, с. 386]. За румунською статистикою, у 1920 р. в її межах проживало близько 790 тис. українців, що становило 4,7% населення [14, с. 139].

На загарбаній території румунські окупанти встановили напівколоніальний режим. Влада на місцях була в руках поставлених королем префектів повітів, які призначали у селах і містах преторів і примарів. Уряд мав право розпускати місцеві виборні органи самоуправління і скасовувати їх рішення. Режим у Буковині не мав навіть тих жалюгідних прикмет конституційного ладу й законності, що існували, з усіма цими обмеженнями, на „корінних» теренах країни. За наказом командувача окупаційними військами у Буковині 26 січня 1919 р. був впроваджений стан облоги, тобто військової диктатури, який офіційно існував до 1928 р. [15, с. 120].

Українське населення Буковини не хотіло примиритися з окупаційним режимом і продовжувало боротьбу за право на самовизначення і приєднання до України [16, с. 527]. В умовах окупації у Кіцмані було зроблено спробу проголосити окрему республіку [17, с. 65]. Але найбільшим виступом проти окупантів було Хотинське повстання в січні 1919 р., яке

охопило близько 100 населених пунктів; у ньому брало участь близько 30 тис. селян [18, с. 528]. Повстання проходило під гаслом возз'єднання з Україною. Вдершись на Хотинщину, румунські війська вчинили криваву розправу над населенням. Окупанти розстріляли й замучили понад 15 тис. чоловік, повністю або частково знищили десятки сіл [19, с. 185].

Під гаслом возз'єднання з Україною у листопаді 1919 р. в Чернівцях вибухнуло повстання в 113-му полку румунської армії, що складався переважно з українців. Воно зазнало поразки, 149 його учасників було віддано до військово-польового суду, з них 8 були засуджені до смертної кари, решта – на каторжні роботи строком від 5 до 20 років [20, с. 290].

Налякані зростанням селянського руху, загостренням соціальних протиріч, румунські поміщики у вересні 1919 р. підготували проект аграрної реформи на Буковині. Поступки селянам були майже символічні, тим паче, що поміщицький наділ, який не підлягав експропріації, збільшувався тут з 50 до 100 га. В результаті на Буковині налічувалося 115 тис. безземельних і малоземельних господарств. Аби забезпечити прожитковий мінімум своїм родинам, власники наділів площею 2-5 га мусили працювати в наймах у сільської буржуазії та поміщиків [21, с. 253].

Румунська влада проводила жорстоку політику румунізації та придушення всього українського.

Румунські шовіністи створили „теорію», нібито на Буковині немає українців, а лише „зукраїнізовані румуни», яких треба повернути румунській нації [22, с. 253]. Румунський історик І.Ністор писав: "Українці – це румуни, які забули рідну мову своїх предків" [23, с. 4].

В результаті румунізації українського населення кількість українських шкіл, яких наприкінці 1918 р. в Буковині було 216, у 1920 р. скоротилася до 157 [24, с. 293].

Отже, введені насильно до складу „Великої Румунії», українці Буковини із спільноти, котра з усіх західних українців користувалася в колишній Австрії найбільшим сприянням, перетворилися на найпригнобленішу з українських спільнот.

§ 2. Закарпаття

Закарпаття, яке ще в XI ст. було захоплене угорськими феодалами, після 1867 р., коли Австрійська імперія була перетворена у дуалістичну Австро-Угорську монархію, увійшло до її угорської частини. Політика угорської аристократії була спрямована на беззастережне підпорядкування та денационалізацію неугорської частини населення. Тому кількість українців, свідомих своєї національної належності, значно зменшилась. Якщо у 1820 р. їх налічувалось 800 тис, то перед першою світовою війною – лише близько 500 тис. [25, с. 8]. Становлячи в цей час майже 70% населення краю, вони стали найбезправнішими з усіх західних українців [26, с. 9].

Економічні та соціальні позиції українців були вкрай слабкі та хиткі. Понад 80% українського населення було зайнято в сільському господарстві [27, с. 121]. Український селянин був приречений на животіння. Як зазначав угорський урядовець Едмунд Еган, він „не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба що вип'є кілька крапель молока, а у велике свято з'їсть шматок житнього або пшеничного хліба. Його стравою звичайно єсть вівсяний ошіпок ,і коли стає, картопля... Одчай бере дивитися на цей вимираючий нарід" [28, с. 9].

Угорські поміщики нещадно експлуатували селян, що на 9/10 були безземельними або малоземельними [29, с. 8]. Вони повністю залежали від землевласників, володіння яких сягали іноді розмірів справжніх латифундій. Так, графи Шенборни володіли 216 тис. катастральних угрів, які орендували селяни у 143 селах. У Середнянському окрузі лише у чотирьох поміщиків зосереджувалося понад дві третини земельної площі [30, с. 10].

Соціально-економічне гноблення перепліталось з культурно-національним. Населення Закарпаття на 2/3 було неписьменним. Серед українців писати і читати по-українськи вміли лише 7% чоловіків і 4% жінок; 1,5% чоловіків і 2% жінок вміли лише читати [31, с. 532]. Культурні верстви зазнавали

мадяризації. Під її тиском значна частина освічених прошарків з українців (за походженням) втрачала національні інтереси і зв'язки. До того ж Закарпаття жорстко відділяв від Галичини адміністративний устрій, і місцева влада не допускала поширення в краю «українофільських» настроїв та „пропаганди». Політична протидія цій «блокаді» була майже неможлива, бо Закарпаття було позбавлене політичного представництва. Українці навіть не мали своїх представників в угорському парламенті.

Тому в 1918-1919 рр. національно-визвольний рух неугорських народів Закарпаття був спрямований насамперед на визволення з-під угорського панування. Одночасно серед українців поширювався рух за незалежність і возз'єднання з усім українським народом. Провідну роль у цьому русі тут, як і на Буковині, відігравали солдати та військовополонені, які з весни 1918 р. почали повертатися до Закарпаття. Набували щораз більшого розмаху і виступи робітників та селян. Вони були скеровані на зміну державного і суспільного ладу.

Після розвалу в жовтні 1918 р. Австро-Угорської монархії робітники і селяни майже повсюдно зривали не тільки імперсько-королівські австро-угорські герби, а й виганяли австрійських чиновників, громили жандармерію, знищували боргові книги.

Внаслідок буржуазно-демократичної революції влада в Угорщині перейшла до коаліційного уряду на чолі з М.Карольї. Він прагнув утримати Закарпаття в складі Угорщини, надавши йому певне самоврядування. 21 грудня 1918 р. був виданий закон про автономію Закарпаття, яке дістало назву Руської Крайни. Законодавча влада у краю передавалась Народній Раді, що мала [32, с. 532] обратися населенням. Адміністративна влада належала губернатору, якого призначав будапештський уряд [33, с. 121]. Отже, українська більшість мала задовольнитися фактично культурною автономією, хоча й діставала певні політичні свободи, але без тих соціальних

гарантій, що могли бути лише наслідком рішучого усунення напівфеодальних відносин та інституцій.

У цей час східна частина краю вже налагодила зв'язки з державницьким рухом в Україні. Було обрано делегацію, що мала їхати до Києва і повідомити там про приєднання Закарпаття до Соборної України. Прихильники возз'єднання спиралися на військові частини ЗУНР, які, перейшовши Карпати, зайняли Мукачеве та інші міста краю. Але в цей час уряд УНР змушений був покинути українську столицю під тиском Червоної армії. Незабаром військові загони ЗУНР відійшли з краю, щоб протистояти в Галичині польській інтервенції. До того ж українське населення у Закарпатті не було одноцільним у своїх соціально-політичних настроях і орієнтації. Воно було поділено зсередини і дотримувалося різних політичних поглядів. Однак під час багатьох зборів та мітингів висувалися вимоги про вихід Закарпаття із складу Угорщини і приєднання до України. Понад як 600 учасників наради представників трудящих у Мараморш-Сигеті, яка відбулася 18 грудня 1918 р., заявили, що народ хоче возз'єднання з Україною. Для обговорення цього питання було вирішено скликати в Хусті Всенародні Закарпатські збори – з'їзд представників населення усього Закарпаття. 21 січня 1919 р. у Хуст прибули 420 представників 175 міських і сільських громад Закарпаття, а також 1,5 тис. осіб без мандатів. З'їзд висловив волю до возз'єднання Закарпаття з Україною [34, с. 39].

З іншого боку, 9 жовтня в Ужгороді було створено „Раду угроруського народу» ("Рада рутенов Мадьяри"), яка стояла за те, щоб Закарпаття залишилося в складі Угорщини.

У Пряшеві, куди увійшли чеські війська, населення висловилося за приєднання Закарпаття до новоствореної Чехословаччини [35, с. 115].

21 березня 1919 р. в Угорщині уряд Карольї змушений був піти у відставку і передати всю повноту влади в країні лівим

силам. У країні було проголошено Республіку Рад. 22-23 березня 1919 р. влада Рад була встановлена на більшій частині Закарпаття (за винятком районів, окупованих чехословацькими і румунськими військами). Комуністи, які очолили новий уряд, просунулися у розв'язанні національного питання дещо далі від соціал-демократів, котрі виступали за ліквідацію національного гноблення, але в межах збереження унітарної держави на всіх землях, штучно введених раніше до угорського "королівства" [36, с. 28]. Національна програма Радянської влади вирізнялася радикально-демократичнішим духом. Згідно з нею, країна мала бути перебудована на засадах федерації. За конституцією, ухваленою 23 червня I Всеугорським з'їздом Рад, радам національних країв надавалася самостійність у внутрішніх справах, судочинстві, у справах освіти і культури. Всім національностям забезпечувалася повна рівноправність. Це мало закріплюватися, зокрема, рівною свободою використання різних національних мов в усіх державних установах. Конституція передбачала можливість утворення, за волевиявом трудящих, самостійних "радянських республік, союзних з Угорською Радянською республікою" [37, с. 23]. Однак загалом така перебудова ставилася, відповідно до орієнтації тодішніх комуністичних партій, у зв'язок зі світовою соціалістичною революцією, що мала утворити світову або, принаймні, євроазійську федерацію радянських держав.

Хоча для здійснення запланованих перетворень у прихильників нової влади не було достатніх матеріальних і духовних сил, їх короткочасна діяльність у Закарпатті мала, можливо, ширшу демократичну основу і підтримку в українських масах, аніж у Східній Україні. Уряд Радянської Угорщини визнав автономію закарпатської „Руської Крайни», А.Штефан був призначений народним комісаром краю в складі загальноугорської Ради Народних комісарів. Автономія «Руської Крайни» була підтверджена перебудовою її управління на радянській основі. У селах і містах мали бути створені ради,

обрані трудящими, що діставали виборчі права від 18 років. У селах один представник обирався від 100, а у містах – від 500 мешканців. Ці місцеві ради обирали окружні ради, а вони – ради вищого ступеня (для управління колишніми комітатами). Було проголошено формування "Червоної дивізії" з українців Закарпаття [38, с. 10].

Але діяльність нової влади одночасно сприяла активізації та згуртуванню її противників. Тим паче, що впродовж кількох тижнів на Закарпатті органами нової влади здійснювалась націоналізація великих і середніх промислових підприємств, банків, транспорту, великих поміщицьких маєтків та вживалися інші заходи до обмеження приватної власності. Одночасно нова влада позбавила значні прошарки населення (поміщиків, буржуазію, священників та ін.) виборчих прав; для придушення політичних противників створювалися революційні трибунали, революційний суд тощо [39, с. 27]. Але радянська влада не здобула вирішальної переваги у розколеному суспільстві. Її зовнішні противники були набагато сильніші, їй не вдалося зрівноважити або змінити на свою користь співвідношення військово-політичних сил на основі, як на це сподівалися її комуністичні керівники, наступального союзу з Радянською владою у Росії та в Україні, Червона армія яких не зуміла прорватися у Закарпаття, а крізь нього – в Угорщину.

16 квітня 1919 р. розгорнувся наступ на Угорщину. Зі сходу наступали війська боярської Румунії, із заходу – Чехословаччини. Всередині країни піднялися антирадянські повстання.

Радянська влада 1919 р. в Угорщині проіснувала 133 дні, а на Закарпатті – лише 36 днів. В Угорщині встановилась диктатура М.Хорті, яка, реставруючи старий лад, впровадила масовий «білий терор», її політика щодо неугорських народів була пройнята грубим шовінізмом. Питання про подальшу долю Закарпаття надзвичайно загострилося. Населення не могло розв'язати його власними силами і демократичним шляхом,

оскільки головну роль у створенні нової системи держав на руїнах Габсбурзької імперії відіграла переможна Антанта. УНР і ЗУНР, поглинені боротьбою за самозбереження, не мали ані певних планів, ані сил для введення Закарпаття у склад національної Української держави. Головним претендентом на Закарпаття в цих умовах стала Чехословаччина. Вона дістала підтримку Антанти та прихилила на свій бік впливових діячів закарпатської української еміграції у США, яка в цей час обіймала близько 130 тис. вихідців з краю [40, с. 7]. На початку ХХ ст. в її середовищі у Північній Америці було створено декілька товариств і організацій, зокрема об'єднання греко-католицьких братств, американо-руський "Сокіл", Руське православне товариство взаємодопомоги та ін. [41, с. 29]. Вони підтримали Американську народну раду угро-русинів, створену в липні 1918 р., яку очолив уродженець Закарпаття Г.Жаткович. За заздальгідь обміркованим сценарієм 21 жовтня 1918 р. делегацію ради на чолі з Жатковичем прийняв президент США В.Вільсон, який порадив делегації шукати «з'єднання з спорідненими сусідніми народами, як чехи і словаки» та вступити «з ними у федерацію» [42, с. 139]. Рада погодилася з такою пропозицією. У Закарпатті вона була підтримана «москвофілами», які стверджували, що приєднання до Чехословаччини захистить край від угорського загарбання, встановить у ньому громадянський мир і збереже його «руський» характер [43, с. 69].

8 травня 1919 р. у Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині. Того ж дня в Ужгороді було створено Центральну руську народну раду й прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. 15 травня головою Ради обрали Г.Жатковича [44, с. 388]. Приєднання Закарпаття до Чехословаччини оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією, підписаний 10 вересня 1919 р. У геополітичних умовах та розкладі сил того часу входження краю до Чехословацької

республіки створювало його українському населенню певні умови національно-культурного самозбереження і соціально-політичного розвитку на перехідний період.

Згідно з договором, Чехословаччина зобов'язалася утворити на «території русинів» «автономну одиницю» та надати їй «найширшої автономії, сумісної з цілісністю Чехословацької держави при зосередженні адміністративної влади в руках призначеного президентом губернатора». У Закарпатті утворювався "автономний сейм", який мав розв'язувати питання мови, школи, релігії та місцевого самоврядування [45, с. 69]. В Конституції Чехословаччини, прийнятій в 1920 р., було зазначено, що Закарпаття становить "автономну область", яка користується найширшою автономією в межах, відповідних з існуванням Чехословацької держави [46, с. 69]. Щоправда, виконання цих умов залежало від того, наскільки демократичними будуть Чехословацька держава і суспільство.

Зауважимо, що з усіх новоутворених держав Східної Європи Чехословаччина була в цей час дійсно найдемократичнішою. У 1921 р. в Чехословаччині проживало близько 455 тис. карпато-українців, із них у чеській частині 370 тис, а в словацькій – 85 тис. [47, с. 388]. Вони дістали можливість розвивати національну освіту і культуру. В школах дозволялось обирати мову навчання, можна було діставати вищу освіту українською мовою у вищих навчальних закладах, підтриманих владою республіки. Вільно утворювалися культурні товариства, театральні трупи, розвивалася українська преса різних напрямків. Але з іншого боку, в усіх цих установах влада підтримувала прочеські течії «карпато-русизму», споріднені за походженням та ідеологією з «москвофільством», які культивували діалектні та інші ознаки «русинської відрубності» (штучне «наречіє» тощо), протиставляючи їх загальноукраїнській культурі та національно-державницьким прагненням і змаганням в Україні.

Отже, і на цій частині українських земель боротьба населення за возз'єднання з Україною, за відродження її державності закінчилася в 1918-1919 рр. невдачею.

Висновки

Яких висновків можна дійти з усього сказаного, які історичні уроки подати на майбутнє? Історія розвитку усіх без винятку народів є історією боротьби за здобуття чи збереження своєї свободи, незалежності, права на вільний, самостійний розвиток. Основний здобуток, основний атрибут народу чи нації – свобода, незалежність. Потім виступають інші атрибути і проблеми. Втіленням, апогеєм свободи є створення своєї держави. Держава від багатьох тисяч років і донині є єдиним гарантом, реальним оплотом свободи народу, нації (звичайно, тоді, коли вона захищає інтереси всієї нації чи народу). Нація без держави неповна, незакінчена, хоч би якою численною, працелюбною і багатою вона не була. Без державності вона приречена на вимирання. Бо існувати в якомусь аморфному, бездержавному стані нація не може, її неминуче захоплять і рано чи пізно ліквідують організованіші сусіди, держави. Це життєва аксіома, підтверджена всім досвідом існування людства. Насьогодні людство не створило нічого кращого в цьому плані, ніж держава. Отже, кожна нація, якщо хоче нормально, вільно і самостійно жити, повинна мати свою державність. Усі інші «теорії» і «вчення», під якою б маркою вони не викладалися, є утопією або свідомим проявом неоколоніалізму. Лише у власній державі, створеній народом, а не купкою жадібних до влади людей, можна реалізувати найвигідніші умови як для розвитку всього суспільства, так і окремої особи, розвитку загальнолюдської духовності, культури, науки.

Тому не дивним, не випадковим, а закономірним і невід'ємним від природи правом було прагнення і постійна боротьба українського народу за волю, за свою державу.

Після розпаду Київської Русі, захоплення більшості її земель Литвою, а потім на століття -Польщею, згодом знову

відновленої за часів Хмельниччини та знову втраченої, розділеної між сильнішими сусідами, – Росією і Польщею, тільки на початку ХХ ст. український народ одержав реальну нагоду відбудувати власну державність. Це була велика, рідкісна нагода, і народ її використав, хоч і не повною мірою. На превеликий жаль, справдилась аксіома, що створити державу легше, ніж її зміцнити і впорядкувати. Так сталося і в Україні: проголошена, створена після декількох століть гноблення і неволі Українська держава, проіснувавши всього півтора року, припинила існування. Чому ж так трапилось, які причини такого трагічного кінця цієї святої і справедливої справи? Не претендуючи на повне і всестороннє висвітлення, спробуємо все ж таки це вияснити.

Об'єктивні передумови для відродження Української держави були вельми сприятливі: революції в Росії, Німеччині й Австро-Угорщині відвернули на деякий час увагу цих імперій-гнобителів від України. Вони були змушені зайнятися розв'язанням своїх внутрішніх проблем. Україна була на деякий час залишена ними сама на себе, що дало їй змогу піднятися з колін, заявити про себе на увесь світ. Щоправда, і в цьому плані не все було легко, бо з заходу з перших днів проголошення незалежності Україною на неї напала панська Польща, що не бажала примиритись із втратою Східної Галичини, а на Великій Україні знаходились численні ворожі сили – спочатку влада і війська Тимчасового уряду, а потім – більшовиків, Денікіна. Всі вони всіляко протидіяли утворенню незалежної Української держави.

Об'єктивно це був сприятливий час для України ще й тому, що після закінчення світової війни, здійснення революцій у трьох найбільших тоталітарних імперіях Європи, у всьому світі поширювався революційний рух, розгорталась національно-визвольна боротьба, раніше гноблені й тяжко експлуатовані народи домагалися волі, державності, незалежності. Це був час, коли президент США В.Вільсон висунув відому програму

(«14 пунктів»), яка передбачала право народів на незалежність і вільний розвиток; коли в Росії була проголошена в листопаді 1918р. «Декларація прав народів Росії», що визнавала за кожним народом колишньої царської Росії право на відокремлення та утворення самостійної держави. Ці документи створювали необхідну правову основу для виникнення Української держави. Отже, вирішальне слово у цій загалом сприятливій міжнародній ситуації було за народом України.

Але, як стверджують численні учасники й очевидці цих подій, як засвідчують факти і документи, у більшості своїй український народ не був готовий до вирішального етапу боротьби за незалежність і державність. І.Нагаєвський згадує, що за час перебування під владою Росії Україна була «скаліченою духовно, національно, культурно і соціально», тільки «селянська маса залишилася українською, а всі інші прошарки суспільності були зденаціоналізовані» [1, с. 406].

Можливо, це сказано занадто категорично, однак близьке до істини. За час багатоговікового панування Росії в Україні так систематично, ґрунтовно, нещадно викорінювався і переслідувався український національний дух, національна гідність, свідомість, українська мова, культура, література, що на початок ХХ ст. не тільки значна частина робітників та селян, а й інтелігенції, духовенства, тобто керівної сили національного відродження, була зрусифікована.

В цих умовах вирішального значення набувало питання: а хто ж очолить національно-визвольний, державницький рух України? Отже, вирізняється така обставина: майже всі керівники визвольної боротьби, які залишили свої спогади, наголошують, що історія поклала на них важку боротьбу за визволення нації з ярма дуже несподівано і тому вони самі та народ не були до цього підготовлені, не було належного розуміння значення своєї державності, готовності до праці для неї та почуття відповідальності перед народом, перед історією.

В Україні, як вважають очевидці, було в той час надто мало національно свідомих, рішучих, енергійних, здатних до самопожертви, державно і політично підготовлених, досвідчених керівників. Тодішнє керівництво новонародженою Українською державою опинилось у людей здебільшого молодих, недосвідчених, соціалістів за переконаннями. Вони тривалий час, хоч умови для цього були сприятливі, навіть не порушували питання про створення незалежної держави, вперто чіпляючись за Росію, союз з нею, не уявляючи існування без неї. Автономія України у складі Росії – це було верхом їх «революційних» вимог. Коли ж логіка і хід національно-визвольної боротьби змусили їх піти на рішучий крок і все ж таки проголосити незалежність України, то подальші перспективи розвитку вони уявляли тільки соціалістичним шляхом.

Правильно писав про тодішнє керівництво УНР І.Нагаєвський: «Соціалістичні доктринери і романтики, які випадково захопили владу в свої руки, звели визвольну боротьбу з правильної дороги на манівці... Українські соціалісти безкритично копіювали московських соціалістів і як блудні вівці крутилися в їх тіні, а це паралізувало їх добрі наміри і плани» [2, с. 16].

Такої ж думки про тогочасних українських керівників дотримувався і відомий український державний і політичний діяч з Галичини, який добре знав ситуацію в УНР, Л.Цегельський. У спогадах він писав: «Придніпрянську соціалістичну інтелігенцію – Грушевського, Винниченка, Петлюру, Мартоса, Шаповала, Никовського, Єфремовата ін. – вважали ми нездатною до позитивного державного будівництва. Це були інтелігентські доктринери, що висіли в повітрі, люди без жодного відчуття реальності. А це найнебезпечніша категорія людей у кожній молодій нації» [1, с. 132].

Займаючись замість творчої державницької праці безконечними дискусіями і дебатами з переважно другорядних

питань, вони втратили дорогоцінний шанс, який дала Україні історія. Недарма зарубіжні журналісти, політичні експерти того часу, повідомляли з України, що в Центральній Раді засідає жменька метушливих молодиків-доктринерів, які лише прикриваються «сивою бородою» М.Грушевського, котрий теж записався у соціалісти. Всі ці соціалісти-романтики свято вірили в міжнародне соціалістичне «братерство народів», у їхніх головах не могла «поміститись думка, що московські чи інші соціалісти можуть піти війною проти українських побратимів» [2, с. 24].

Саме тому вони допустились тотальної помилки, повіривши, що незабаром настане всесвітній мир, соціалізм і братерство народів, не створили своєї регулярної армії, залишивши Україну беззахисною перед зажерливими сусідами. Бо ж відомо (історія дала цьому безліч прикладів), що поважають сусіди тільки сильну, міцну державу, а слабку, беззахисну – тут же знищать. Сподівання на їх «благородство», справедливість – марні й ненадійні. Недарма український дипломат О.Шелухін, голова делегації УНР на Ризькій мирній конференції, писав: «Для України завжди були й зістануться найбільш шкідливими орієнтації на Москву і Варшаву. Вони протягом своєї історії мали й далше матимуть одну ціль: нищити українську націю всіма засобами, бо це потрібне для їх егоїстичних інтересів. Нищити державно, національно, економічно..., щоб навіть імені її не зосталось. Цього досить, щоб уважати орієнтацію на будь-кого з них не тільки недопустимою, але спрямованою проти нації» [1, с. 411].

Ці слова повністю підтвердила також історія виникнення і діяльності Західноукраїнської Народної Республіки. Тут, на відміну від Наддніпрянської, великої України, були досвідченіші, «загартовані» політики, парламентарії, державні діячі, але знову ж таки, тривалий час нерішучі, непослідовні, боязкі щодо необхідності створення незалежної української держави, з «австрійським» доктринерським мисленням,

бюрократичним педантизмом. їм не вистачало рішучості, самовідданості, твердості. Домінували орієнтування на чужу допомогу – «думку західного світу», віра у справедливість країн Антанти, у західну демократію.

Отже, існували ніби дві крайності в українських політиків і державних мужів того часу: на великій Україні це були «соціалістичні романтики», на західноукраїнських землях – «австрійської школи доктринери». Так пишуть про них історики, мемуаристи та ін.

Частка правди, звичайно, в цьому є. Хоча, з іншого боку, при будівництві нової держави потрібні, напевне, обидві ці, так би мовити, крайності, тобто досвід, врівноваженість, продуманість, і енергія, запал, відданість. А головне – патріотизм, віра в сили, незламний дух народу, бажання служити саме йому, а не своїм меркантильним інтересам.

Тогочасні уроки, досвід боротьби за незалежну Українську державу не пропали марно. Не домігшись тоді незалежності, український народ все ж таки не впав на коліна перед ворогами, а продовжував боротьбу за власну державу, звільнення і об'єднання своїх, захоплених чужинцями, земель. Боротьбу, яка врешті-решт увінчалася довгоочікуваною перемогою – прийняттям 24 серпня 1991 р. надзвичайною сесією Верховної ради України Акта проголошення незалежності України, підтверженого майже одностайно населенням України на референдумі 1 грудня 1991 р. Отже, уроки історії не пройшли даремно.

Список використаної літератури

Проголошення і діяльність Західноукраїнської Народної Республіки

1. І.Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1994. Т.1. С.206-213.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1913. С.125.
3. Докладніше див.: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу /1772-1918/ : Скрентон, 1958. Т.1. С.20-35; Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. С.85-165.
4. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. С.134-135.
5. Докладніше див.: Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954. С.27-31 та ін.
6. Podrecznik statystyki Galicyi, Lwow, 1913. Т.9. Cz. 2. S.168-182.
7. Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. С.35.
8. Докладніше див.: Свежинський П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Львів, 1966. С.31-69.
9. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.7.
10. Детальніше див.: Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст./ Львів, 1963. С.67.
11. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. С.68.
12. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. С.47.
13. Podrecznik statystyki Galicyi, Lwow, 1913. Т.8. Cz. 1. S.11.

14. Грушевський М. Ілюстрована історія України. С.479-481.
15. Докладніше див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ., 1993. С.32-35. 16. Полонська-Василенко Н. Історія України. **1.2**. С.328;
16. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. С.203; також Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. С.111-112.
17. Див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. С.60-75.
18. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. С.68.
19. Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України Т.2. С.333.
20. Podrecznik statystyki Galicyi, Lwow, 1913. Т.9. Cz. 2. S.239.
21. Торжество історичної справедливості / Відп. ред. М.М. Олексюк. Львів, 1968. С.267-274.
22. Див.: Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. С.66-70.
23. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів, 1991. С.31.
24. Полонська-Василенко Н. Історія України **1.2**. С.434.
25. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. С.32.
26. Див.: Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДІА у м. Львові), фонд 581, оп. 1, спр. 90, арк.1-3.
27. Українські січові стрільці 1914-1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін. Львів, 1991. С.15-18; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991. С.13-15.
28. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
29. Українські січові стрільці 1914-1920. С.18.
30. Цит. за: Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. С.109.
31. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. С.214.
32. Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. С.115-116.
33. Дзвін. 1990. №6. С.87.

34. Див.: Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980. С.401-404.
35. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.17.
36. Див.: Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. С.175-176.
37. Діло. 1918. 20 жовт.
38. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-українських землях у 1918-1923 рр. Філадельфія. 1956. С.29.
39. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.19.
40. Діло. 1918., 20 жовт.
41. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. С.29.
42. Українське слово. 1918. 22 жовт., Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. С.29.
43. Детальніше див.: Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931. С.432-433.
44. ДІЛО. 1918. 29 жовт.
45. Див.: Паліїв Д. Листопадова революція. Львів, 1929. С.8-9.
46. Wiek powu/ 1918. 30 жовт.
47. Детальніше див.: Жуковський А. Історія Буковини. 4.2. С.93-103.
48. Папіїв Д. Листопадова революція. Львів, 1929. С. 11-12.
49. Докл. див.: Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року. К., 1993.
50. Kurier Lwowski. 1920. 3 листоп.
51. Див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. С.138; Діло. 1918. 2-10 листоп.
52. Дзвін. 1990. №6. С.92-93.
53. Діло. 1918. 2 листоп.
54. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. С.177.
55. Українське слово. 1918. 11 листоп.

56. Див.: Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. С.95.
57. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. Львів, 1921. С.16-17.
58. Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.25.
59. Див.: Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. К., 1992. С.119-121.
60. Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західноукраїнської Народної Республіки. Станіслав, 1919. С.3-4.
61. Діло. 1918. 15 листоп.
62. Див.: Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. С.250, 307.
63. Див.: Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), фонд 257, оп. 1, спр. 72, арк. 24-26.
64. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.26-27.
65. Діло. 1918. 7-13 листоп.
66. Діло. 1918. 12 листоп.
67. Діло. 1918. 8, 9, 10 листоп.
68. Діло. 1918. 11 листоп.
69. ДАЛО, фонд 257, оп. 1, спр. 72, арк. 33.
70. Див.: Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. С.138.
71. ДАЛО, фонд 257, оп. 1, спр. 72, арк. 6-48.
72. Діло. 1918. 14-16 листоп.
73. ЦДА у м. Львові, Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 6.
74. Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західноукраїнської Народної Республіки. С.5-7.
75. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу/1772-1918/. Скрентон, 1958. Т.3. С.53.
76. ЦДА у м. Львові, Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк.8-9. 78. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. С.81-82. 79. Див.:

- Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. Відень, 1922. С.62.
77. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип.1. 31 січ. С.2-3.
78. Лісна І. С. Виникнення Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1994. – С. 11-13. (у співавторстві).
79. Лісна І. С. Державний апарат Західноукраїнської Народної Республіки. // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю ЗУНР. Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 34-35.
80. Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923).С.33.
81. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип.1. 31 січ. С.3.
82. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. Львів, 1921. С.14.
83. ЦДІАу м. Львові, Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк.15.
84. Лісна І. С. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921-1939). // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1993. – С. 97-98. (у співавторстві).
85. Український прапор. 1919. Ч.3. 20 серпн.
86. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. Львів,1921. С.14-15.
87. ЦДІА у м. Львові, Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк.15.
88. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. Відень, 1922. С.64.
89. ДЛЮ. 1918. 21 листоп.
90. Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.37.
91. ДАЛО, фонд 257, оп. 1, спр. 72, арк. 63.
92. ЦДІА у м. Львові, Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 6.

93. Див.: Вістник Державного секретаріату військових справ. Станиславів, 1919, 4.5. 31 січн.
94. Див.: Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.28.
95. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип.3. 2 берез. С.11-12.
96. Див.: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу /1772-1918/. Т.3. С.86.
97. Див.: Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. С.90.
98. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.24.
99. Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. С.4-5.
100. Лісна І. С. Причини падіння Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – С. 14-17. (у співавторстві).
101. ЦДІА у м. Львові, Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 20-21.
102. Лісна І. С. Причини падіння Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – С. 14-17. (у співавторстві).
103. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип.3. 2 берез. С.9.
104. Інститут державних повітових комісарів, повітових Національних рад та жандармерії у ЗУНР // Становлення і розвиток української державності. – Вип.7. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції “Державне управління та місцеве самоврядування в Україні в контексті європейської інтеграції”, м.Київ, МАУП. – К.: ДП Видавничий дім “Персонал”, 2012. – С.17–31.
105. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співавтор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії

- державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
106. Гай-Нижник П.П. Формування органів державної влади та управління ЗУНР (1918-1920 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства.- К., Українське агенство інформації та друку "Рада", 2009. – Вип.ХХІІІ. – С.326-348.
107. Кульчицький П. Законодавство Західноукраїнської Народної Республіки: проблеми дослідження. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 56. – 2012. – С. 111-117.
108. Кульчицький П. Суд і судочинство ЗУНР: законодавство і практика. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 58. – 2013. – С. 68-74.
109. Пархоменко В. А. Листопадове повстання 1918 року у Галичині в мемуарній літературі. // Український історичний журнал. – 2013. – №2. – С. 95-104.
110. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
111. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співатор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
112. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.25.
113. Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923).С.44.
114. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип.4. 17 берез. С.27-28.
115. Лісна І. С. Виникнення Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1994. – С. 11-13. (у співавторстві).

116. Вістник Державного секретаріату військових справ. Тернопіль, 1918, 4.1. 14 груд. С.2-3.
117. Лісна І. С. Державний апарат Західноукраїнської Народної Республіки. // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю ЗУНР. Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 34-35.
118. Лісна І. С. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921-1939). // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1993. – С. 97-98. (у співавторстві).
119. Лісна І. С. Причини падіння Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – С. 14-17. (у співавторстві).
120. Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. С.7.
121. Див.: Вістник Державного секретаріату військових справ. Тернопіль, 4.2. 21 груд. С.3-4.
122. Інститут державних повітових комісарів, повітових Національних рад та жандармерії у ЗУНР // Становлення і розвиток української державності. – Вип.7. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції “Державне управління та місцеве самоврядування в Україні в контексті європейської інтеграції”, м.Київ, МАУП. – К.: ДП Видавничий дім “Персонал”, 2012. – С.17–31.
123. Кульчицький П. Законодавство Західноукраїнської Народної Республіки: проблеми дослідження. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 56. – 2012. – С. 111-117.
124. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співавтор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
125. Гай-Нижник П.П. Формування органів державної влади та управління ЗУНР (1918-1920 рр.) // Збірник наукових праць

- Науково-дослідного інституту українознавства.- К., Українське агенство інформації та друку "Рада", 2009. – Вип. XXIII. – С.326-348.
126. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. Вип.7. 26 берез. С.50-51.
127. Діло. 1918. 5 листоп.
128. Та кров на нас упаде! Діло. 1918. 5 листоп.
129. Gazeta Lwowska. №252. 1918. 24 листоп.
130. Діло. 1918. 2,3 листоп.
131. Діло. 1918. 2 листоп.
132. Див.: Литвин М.Р., Науменко К.С. Історія ЗУНР. С.51.
133. Діло. 1918. 6 листоп.
134. ДІЛО. 1918. 11 листоп.
135. Діло. 1918. 5 листоп.
136. Діло. 1918. 10 листоп.
137. Див.: Вістник Державного секретаріату військових справ. 4.1. Тернопіль. 1918. 1 грудн. С.2-3.
138. Вістник Державного секретаріату військових справ. 4.6. С.1.
139. ДІЛО. 1918. 21 листоп.
140. 43.Вістник Державного секретаріату військових справ. 4.2. Тернопіль. 1918. С.1.
141. Gazeta Lwowska. 1918. 24 листоп.
142. Див.: Діло. 1918. 28,29 лтстоп.; ДАЛО, 256, оп. 1, спр. 5, арк. 14-16,24 та ін.
143. Див.: Вістник Державного секретаріату військових справ. 4.2. Тернопіль. 1918. С.1.
144. Вістник Державного секретаріату військових справ. Станіслав, 1919. 4.6. 15 лют. С.6.
145. Див.: Вістник державного секретаріату військових справ. Тернопіль. 14 груд. 1918. 4.2.С.5.
146. Вістник державного секретаріату військових справ. Тернопіль. 14 груд. 1918. 4.2.С.7.

147. Кульчицький П. Суд і судочинство ЗУНР: законодавство і практика. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 58. – 2013. – С. 68-74.
148. Пархоменко В. А. Листопадове повстання 1918 року у Галичині в мемуарній літературі. // Український історичний журнал. – 2013. – №2. – С. 95-104.
149. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
150. Вістник Державного секретаріату військових справ. 4.2. Тернопіль. 1918. 14 груд. С.2.
151. Лісна І. С. Виникнення Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1994. – С. 11-13. (у співавторстві).
152. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співавтор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
153. Лісна І. С. Державний апарат Західноукраїнської Народної Республіки. // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю ЗУНР. Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 34-35.
154. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918 – 1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
155. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.65.
156. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. Філадельфія, 1956. С.140.
157. У червні 1919 р. Начальним вождем УГА був призначений генерал Олександр Греков; 5 липня – генерал Мирон Тарнавський; 7 листопада – генерал Йосип Микитка.
158. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.141-142. 3 13 лютого шефом

- ГШ став полковник Віктор Курманович, потім полковник Альфред Шаманек.
159. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.139.
160. Див.: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу /1772-1918/. Т.3. С.79.
161. Див.: Субтельний О. Україна. Історія. К., 1991.С.323.
162. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу /1772-1918/. Т.3. С.80. 166. Докл. див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.56-61. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу /1772-1918/. Т.3. С.79-80 та ін.
163. Субтельний О. Україна. Історія. С.322-323.
164. Див.: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу /1772-1918/. С.92.
165. Лісна І. С. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921-1939). // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1993. – С. 97-98. (у співавторстві).
166. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.67.
167. Лісна І. С. Причини падіння Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – С. 14-17. (у співавторстві).
168. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. Вип.1. Станіслав, 1919. 31 січн. С.1.
169. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.68.
170. Цит. за: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу /1772-1918/. Т.3. С.105-106.
171. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.65.
172. Косів М. Воскресають лише там, де є могили / Дзвін. 1990. № 6. С.95.
173. Докладніше див.: Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. С.42-44.

174. Див.: Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. С.95-96.
175. Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923 рр. С.106-117.
176. Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. С.43.
177. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. Вип.3. 2 берез. 1919. С.12.
178. ДІЛО. 1918. 11 листоп.
179. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип. 10. 5 травн. С.69-70.
180. Див.: Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип. 10. 5 травн. С.70.
181. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.4. С.75.
182. Див. ЦДА у м. Львові, Ф. 581, оп.1, спр.96, арк.26-43.
183. Републіка. 1919. 2 квітн.
184. Републіка. 1919. 6 квітн.
185. Републіка. 1919. 29 березн.
186. ДАЛО, фонд 257, оп. 2, спр.17, арк.2-3.
187. ДАЛО. Ф. 274, оп. 1, спр.30, арк.280; спр.29, арк. 15. 24 та ін.
188. ДАЛО. Ф. 274, оп. 1, спр.30, арк.280; спр.29, арк. 15. 24 та ін
189. ДАЛО, фонд 257, оп. 2, спр.1441, арк.2. ,
190. ДАЛО, арк. 7.
191. ДАЛО, оп.1, спр.47, арк.4-6.
192. ДИВ.: Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. С.91-92.
193. Інститут державних повітових комісарів, повітових Національних рад та жандармерії у ЗУНР // Становлення і розвиток української державності. – Вип.7. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції “Державне

- управління та місцеве самоврядування в Україні в контексті європейської інтеграції”, м.Київ, МАУП. – К.: ДП Видавничий дім “Персонал”, 2012. – С.17–31.
194. Див.: Галушко Е.М. Нариси історії КПЗУ (1919-1928). Львів, 1965. С.25-26.
195. ДАЛО, фонд 257, оп. 1, спр.248, арк.84; Ф. 274, оп.1, спр.38, арк.117.
196. Галушко Е.М. Нариси історії КПЗУ (1919-1928). С.26-27.
197. Див.: ДАЛО, фонд 257, оп. 2, спр.1404, арк.1.
198. Див.: Г.Михаць. Дрогобицьке повстання / За владу Рад, Львів, 1957 р. С.86 та ін.
199. Див.: СтахівМ. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.4. С.81.
200. Нове життя. 1919. 18 квіт.
201. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.75.
202. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.92-95. ЦДІА у Львові, фонд 581, оп.1, спр.96, арк.42-47.
203. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.95.
204. Див.: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.4. С.80-81.
205. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.39.
206. Гай-Нижник П.П. Формування органів державної влади та управління ЗУНР (1918-1920 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства.- К., Українське агенство інформації та друку "Рада", 2009. – Вип.ХХІІІ. – С.326-348.
207. Кульчицький П. Законодавство Західноукраїнської Народної Республіки: проблеми дослідження. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 56. – 2012. – С. 111-117.
208. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.114.

209. Див.: ДАЛО, фонд 257, оп. 1, спр.47, арк.4-6.
210. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.29.
211. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співатор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
212. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.114.
213. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип. 3. 2 берез. С.18-20.
214. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
215. Републіка. 1919. 9 квітн.
216. Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923).С.81.
217. Лісна І. С. Виникнення Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1994. – С. 11-13. (у співавторстві).
218. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.117.
219. Пархоменко В. А. Листопадове повстання 1918 року у Галичині в мемуарній літературі. // Український історичний журнал. – 2013. – №2. – С. 95-104.
220. Див.: Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. С.186.
221. Див.: Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки.С.34.
222. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип. 3. С.15-16 та ін.

223. Див.: Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.35.
224. Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923).С.83.
225. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип. 3. С.15-16 та ін.
226. Див.: ЦДІА у м. Львові, фонд 581, оп.1, спр.96, арк.53.
227. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. 1919. Вип. 3. С.31-33, 49 та ін.
228. Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.83.
229. ЦДІА у м. Львові, фонд 581, оп.1, спр.96, арк.54-55.
230. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках.С.117.
231. Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.83.
232. Див.: Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.32.
233. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918 – 1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
234. ЦДІА у м. Львові, фонд 581, оп.1, спр.96, арк.21,49.
235. Див.: ЦДІА у м. Львові, фонд 581, оп.1, спр.96, арк.61-64.
236. Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки. Вип. 7. С.46.
237. Кульчицький П. Суд і судочинство ЗУНР: законодавство і практика. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 58. – 2013. – С. 68-74.
238. Див.: Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.3.
239. Див.: ЦДІА у м. Львові, фонд 581, оп.1, спр.96, арк.48.

240. Див.: Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. С.30.
241. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
242. Гай-Нижник П.П. Формування органів державної влади та управління ЗУНР (1918-1920 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства.- К., Українське агенство інформації та друку "Рада", 2009. – Вип.ХХІІІ. – С.326-348.
243. ДИВ.: Діло. 1918. 19 листоп.
244. Кульчицький П. Законодавство Західноукраїнської Народної Республіки: проблеми дослідження. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 56. – 2012. – С. 111-117.
245. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.33.
246. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співавтор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
247. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.73-74.
248. Див.: Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. К., 1995. С.91.
249. Див.: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.3. С.148-152.
250. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.115.
251. Див.: Субтельний О. Україна. Історія. С.324.
252. Див.: Нагаєвський І. Кров народу і митарства Паризької Конференції / За вільну Україну. 1991. 1 листоп.
253. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.

254. Див.: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.3. С.173.
255. Див.: Субтельний О. Україна. Історія. С.324-325.
256. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. С.86.
257. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.36.
258. Нагаєвський І. Кров народу і митарства Паризької Конференції/За вільну Україну. 1991. 1 листоп.
259. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
260. Див.: ДАЛЮ, ф.257, оп. 1, спр.23, арк.17.
261. Див.: Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.4.С.160-168, 176.
262. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.93.
263. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.105.
264. Текст проекту договору про перемир'я див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях в 1918-1923 роках. С. 161-164.
265. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.105.
266. Див.: Нагаєвський І. Кров народу і митарства Паризької Конференції. С.2.
267. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.40.
268. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.107.
269. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
270. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках.С.41.
271. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співавтор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії

- державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
272. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.95.
273. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.42.
274. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.95; За вільну Україну. 1990. 1 листопада.
275. Див.: Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. С.93-95.
276. Див.: Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. 1997. С.51. Нагаєвський І. Кров народу і митарства Паризької Конференції. С.2.
277. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.4. С.15.
278. Удовиченко О.І., покликаючись на Начального інтенданта Галицької Армії отамана Селезінку подає чисельність УГА після переходу ріки Збруч у 85 тис. вояків і старшин (Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. С.95.)
279. Субтельний О. Україна. Історія. С-325.
280. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918 – 1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
281. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Львів, 1922. С.21.
282. Субтельний О. С.326.
283. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923 рр. С. 117.
284. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.46.
285. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.4. С.103-105.

286. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.47.
287. Див.: Жуковський А., Субтельний О. Нарис Історії України. С.97.
288. Дет. див.: Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. С.100-122.
289. Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. 4.4. С.51.
290. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
291. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.58.
292. Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Ч.3. С.110.
293. Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923 рр. С.121.
294. Субтельний О. Україна. Історія. С.327.
295. Див.: Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. С.50.
296. Див.: Доценко О. Літопис Української революції. Київ-Львів, 1923. Т.2. Кн.4. С.87, 145.
297. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.52.
298. Див.: Доценко О. Літопис Української революції. С.65.
299. Там же. С.67.
300. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.64-65.
301. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918 – 1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
302. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.189-191.
303. Див.: Доценко О. Літопис Української революції. С.271-272.
304. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.192.

305. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співавтор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
306. Текст договору див.: ЦДІА у м. Львові, фонд 581, оп.1, спр.148, арк.1.
307. ЦДІА у м. Львові, фонд 581, оп.1, спр.148, пр.149, арк. 1-86.
308. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.201.
309. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.103.
310. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
311. Обидва генерали, відмовившись від запропонованої їм співпраці з більшовиками, у серпні 1920 р. були у Москві розстріляні.
312. Див.: Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. С.95.
313. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.151.
314. За вільну Україну. 1990. 1 листоп.
315. Див.: Кулиняк Д. Соловецький в'язень. К., 1991. С.71.
316. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). С.105.
317. Повний текст договору див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.155-160.
318. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
319. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співавтор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
320. Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. С.53-54.

321. Інститут державних повітових комісарів, повітових Національних рад та жандармерії у ЗУНР // Становлення і розвиток української державності. – Вип.7. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції “Державне управління та місцеве самоврядування в Україні в контексті європейської інтеграції”, м.Київ, МАУП. – К.: ДП Видавничий дім “Персонал”, 2012. – С.17–31.
322. Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.203.
323. Лісна І. С. Причини падіння Західноукраїнської Народної Республіки. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1995. – С. 14-17. (у співавторстві).
324. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Т.6. С.112-114.
325. ЦДІАу м. Львові, фонд 581; оп.1, спр.99, арк. 1-12; спр. 101, арк. 1-2; спр. 115, арк. 1-10; спр. 116, арк. 1-11; спр.117, арк. 1-3 та ін.
326. Див.: Лозинський М. Моє співробітництво з президентом Петрушевичем. Львів, 1925.
327. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С.204.
328. Державотворчий процес в Західноукраїнській Народній Республіці / Співавтор В.Ф.Солдатенко // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221-235.
329. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918 – 1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
330. Український прапор. 1921. 18 червня.
331. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.76.
332. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1922. № 90. rog. 829. С. 1553-1555.
333. Див.: Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973. С.111-114.

334. Лісна І. С. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921-1939). // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1993. – С. 97-98. (у співавторстві).
335. Wiener Ring. 1923. 26 берез.
336. Див.: Діло. 1930. 22 жовт.
337. Див.: Документи внешней политики СССР. Т.6. С.241-242.
338. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.74.
339. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
340. За вільну Україну. 1990. 1 листоп.
341. Див.: Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918-1923 роках. С.78.
342. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів, 1991. С.42-43.
343. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918 – 1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.
344. Див.: Субтельний О. Україна. Історія. С.330.
345. Див.: ДАЛО, фонд 274, оп.1, спр. 66, арк. 31-32; спр. 29, арк. 8-9, 15, 25; Ф. 257, оп. 2, спр. 1066, арк. 390 та ін.
346. Див.: Вперед. 1918. 3, 5 груд.; Під прапором Жовтня. Львів, 1957. 4.1. С.157-162.
347. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Ч.3. С.22.

**Встановлення, суть та діяльність радянської влади
в Україні (1917-1922 рр.)**

1. Історія Української РСР. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні. (1917-1920): У 5 т. К., 1977. Т.5. С.172.
2. Історія України. Нове бачення. К., 1996. Т.2. С.27.

3. Ленін В.І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату / Повне збір. творів Т.40. С.18.
4. Винниченко В. Відродження нації. Ч.3. С.215.
5. Скрипник М. Історія пролетарської революції на Україні / Скрипник М. Питання пролетарської революції на Україні. Х., 1930. С.153.
6. Субтельний О. Україна. Історія. С.304.
7. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Х., 1928. С.127.
8. Очерки истории Коммунистической партии Украины. К., 1977. С.225.
9. Солдатенко В.Ф. Большевики Украины в борьбе за создание политической армии социалистической революции / Великой партии отряд: Из истории большевистских организаций Украины. К., 1983. С. 169.
10. Історія Української РСР. Т.5. С.202.
11. Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 – февраль 1918 гг.). Сб. документов. М., 1957. Т.2, С.44-45.
12. Історія Української РСР. Т.5. С. 176.
13. Лісна І. С. Становлення радянської влади на західноукраїнських землях. // Радянське право. – 1989. – №8. – С.14
14. Історія України. Нове бачення. С.22.
15. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
16. Історія держави і права Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т.1. С.102.
17. Історія України. Нове бачення. С.28.
18. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Сусп.-політ, та іст.-правовий аналіз. К., 1994. Кн. 1. С.61.
19. Історія Української РСР. Т.5, С.208.

20. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
21. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.108.
22. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Відень, 1921. 4.2. С.73.
23. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
24. Силниций Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. М., 1981. С.70.
25. Кравченко В.І., Краснонос Ю.М., Панченко П.П., Перепелиця А.І. України у 20-30 роки ХХ ст.. Мовою документів та очевидців. – Донецьк, 2010. – 382 с.
26. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. С.125. 27. Там же. С.127.
27. Історія Української РСР. Т.5. С.214.
28. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. К., 1979. С.40-41.
29. Історія України. Нове бачення. С.42.
30. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.40.
31. Див.: Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К., 1993. С.118.
32. Історія України. Нове бачення. С.33.
33. Стахів М. Перша советська республіка і Україні. Нью-Йорк; Філадельфія. 1956. 4.2. С.122.
34. Винниченко В. Відродження нації. 4.2. С.279.
35. Лісна І. С. Становлення радянської влади на західноукраїнських землях. // Радянське право. – 1989. – №8. – С.14
36. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського

- університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
37. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
 38. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). С.34-35.
 39. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
 40. Винниченко В. Відродження нації. 4.2. С.328.
 41. Бачинський Юліан. Більшовицька революція і українці: Критичні замітки. Берлін, 1925.С.21.
 42. Винниченко В. Відродження нації. 4.2. С.310.
 43. Кравченко В.І., Красноносів Ю.М., Панченко П.П., Перепелиця А.І. України у 20-30 роки ХХ ст.. Мовою документів та очевидців. – Донецьк, 2010. – 382 с.
 44. Лісна І. С. Становлення радянської влади на західноукраїнських землях. // Радянське право. – 1989. – №8. – С.14
 45. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
 46. Історія України. Нове бачення. С.43.
 47. Історія Української РСР. Т.5. С.263-265, 272.
 48. Кульчицький В., Настюк М., Тищик Б. Історія держави і права України. С.161.
 49. Винниченко В. Відродження нації. 4.2. С.328.
 50. Силницький Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. С.46.
 51. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.44.
 52. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. С.134.

53. Див.: Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.44.
54. Мазлах С.; Шахрай В. До хвилі (що діється на Україні і з Україною). Саратов, 1919. С.96.
55. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С. 123-124.
56. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
57. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. С.135-136.
58. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.47.
59. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
60. Див.: Куличенко М. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918-1920 гг. Х., 1963. С.440.
61. Див.: Силницкий Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. С.60.
62. Історія Української РСР. Т.5. С.308.
63. Історія України. Нове бачення. С.144.
64. Субтельний О. Україна. Історія. С.318, 320.
65. Див.: Історія України. Нове бачення. С.146.
66. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.60.
67. Історія Української РСР. Т.5. С.343, 346.
68. Кравченко В.І., Красноносів Ю.М., Панченко П.П., Перепелиця А.І. України у 20-30 роки ХХ ст.. Мовою документів та очевидців. – Донецьк, 2010. – 382 с.
69. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. Мюнхен, 1971. С.217.
70. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.

71. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
72. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
73. Кравченко В.І., Красноносів Ю.М., Панченко П.П., Перепелиця А.І. України у 20-30 роки ХХ ст.. Мовою документів та очевидців. – Донецьк, 2010. – 382 с.
74. Історія Української РСР. Т.5. С.375.
75. Історія Української РСР. Т.5. С.378.
76. Історія Української РСР. Т.5. С.379.
77. Історія України. Нове бачення. С.149.
78. Історія Української РСР. Т.5. С.385-386.
79. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.61.
80. Історія України. ХХ століття. 1992. Кн.2. С.167-168.
81. Лісна І. С. Становлення радянської влади на західноукраїнських землях. // Радянське право. – 1989. – №8. – С.14
82. Історія України. Нове бачення. С.150.
83. Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь. Гранат. М., 1989. С.592.
84. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
85. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
86. Див.: Реабилитация: Политические процессы 30-50 годов. / Под общ. ред. Н. Яковлева. 1991. С.218-219.
87. Винниченко В. Відродження нації. 4.2. С.302.

88. Див.: Силницкий Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. С. 183-184.
89. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
90. Кравченко В.І., Краснонос Ю.М., Панченко П.П., Перепелиця А.І. України у 20-30 роки ХХ ст.. Мовою документів та очевидців. – Донецьк, 2010. – 382 с.
91. Історія Української РСР. Т.5. С.400.
92. Історія України. ХХ століття. С.168.
93. Див.: Історія України. Нове бачення. С.151.
94. Соловей О. Голгота України. Дрогобич, 1993. 4.1. С.22.
95. Див.: Субтельний О. Історія. Україна. С.320.
96. Авторханов А. Империя Кремля.: Советский тип колониализма. Вильнюс, 1990. С.11.
97. Див.: Силницкий Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. С.77, 83, 101.
98. Винниченко В. Відродження нації. 4.2. С.262.
99. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
100. Винниченко В. Відродження нації. 4.2. С.263.
101. Силницкий Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. С.48.
102. Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. М., 1959. С.82.
103. Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. М., 1959. С.97-98, 387.
104. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
105. Ленін В. Заключне слово по доповіді про партійну програму // Повне збір. тв. Т.38, С.177.

106. Авторханов А. Империя Кремля.: Советский тип колониализма. Вильнюс, 1990. С.68.
107. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. С.119-120.
108. Винниченко В. Відродження нації. Ч.3. С.491-493.
109. Силницкий Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. С.218.
110. Троцкий Л. Портреты революционеров / Сост. Ю. Фальштинский. Venson: Verm, 1988. С.323.
111. Восьмая конференция РКП(б). Протоколы. М., 1961. С.104.
112. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. Х., 1923. С.241.
113. Історія Української РСР. Т.5. С.452.
114. Історія України. Нове бачення. С. 165.
115. Соловей Д. Голгота України. 4.1. С.21.
116. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
117. Історія України. Нове бачення. С.166.
118. Соловей Д. Голгота України. 4.1. С.23.
119. Історія України. ХХ століття. С.185.
120. Історія України. Нове бачення. С.163.
121. Див.: Адамський В., Канцелярук Б. Політичні процеси в добу тоталітаризму: "Справа ЦК ЦПРСР" // Сучасність. 1996. № 3-4. С.65.
122. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
123. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.

124. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Кн. 1, С.68.
125. Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. К., 1978. С.235-236.
126. Силницький Ф. Національна політика КПСС в період с 1917 по 1922 год. С.224-226.
127. Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. К., 1978. С.227.
128. Адамський В., Канцелярук Б. Політичні процеси в добу тоталітаризму: "Справа ЦК ЦПСР" С.66.
129. Соловей Д. Голгота України. 4.1. С.32
130. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.68.
131. Соловей Д. Голгота України. 4.1. С.76-77.
132. Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) // Укр. іст. журн., 1993. №2. С.39.
133. Ленін В.І. Лист у Політбюро ЦК РКП(б) з проектом директиви товаришам, що йдуть за кордон. 17 березня 1921. // Повне зібр. тв. Т.45. С.46.
134. Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) С.44.
135. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соц. портрет та іст. доля. К.,1992. С.30.
136. Адамський В., Канцелярук Б. Політичні процеси в добу тоталітаризму: "Справа ЦК ЦПСР" С.67.
137. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
138. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.

139. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соц. портрет та іст. доля. С.31.
140. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С119; Христюк П. Українська ревллюція. Замітки і матеріали історії української революції. 1917-1920 рр. Т.2. С.77.
141. Донецький пролетарій. 1917. 1 груд.
142. Донецький пролетарій. 1917. 2 груд.
143. Донецький пролетарій. 1917. 30 груд.
144. Донецький пролетарій. 1918. 28 січн.
145. Див.: Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.120.
146. Большевитские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 г.) К., 1962. С.113, док. № 87.
147. Ленін В.І., Г.К. Орджонікідзе // Повне зібр. тв. Т.50. С.50.
148. Большевитские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 г.) С.66, док. № 87.
149. Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. К., 1957. Т.3. С.324, док. №349.
150. Див.: Лаврів П. Донецько-Криворізька республіка: правда і вимисел // Голос України. 1993. 12 червн.
151. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.45.
152. Див.: Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.121.
153. ЛИСТ М. Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х.Г. Раковського // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. К., 1992. С.283.
154. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.283.
155. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
156. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд

- історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
157. Авторханов А. Империя Кремля: Советский тип колониализма. С.69.
158. Троцкий Л. Портреты революционеров. С.321.
159. Троцкий Л. Портреты революционеров. С.322.
160. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
161. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. у правовому аспекті. Мюнхен. 1971. С.303, 307, 314.
162. Троцкий Л. Портреты революционеров. С.309, 321-323.
163. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.114-115.
164. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. у правовому аспекті. С.320.
165. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. Мюнхен, 1978. С.328.
166. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
167. Шульгін О. Без території. Париж, 1934. С.244. / Цит. за Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. у правовому аспекті. С.299.
168. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. Мюнхен, 1978. С.68.
169. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. С.274.
170. Кульчицький С.В. Партийно-радянський апарат у системі влади // Укр. іст. журн., 1994. №6. СЮ.
171. Див.: Мельниченко В. Раковський проти Сталіна. М., 1991. С.4.

172. Ложкін В., Цехмістро Н. Яку позицію займали керівні діячі України з питань створення Союзу РСР? Історія України в запитаннях і відповідях. К., 1991. Вип.3. С.45.
173. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
174. Історія України. Нове бачення. С.191.
175. Троцкий Л. Кто руководит ныне Коминтерном? // Троцкий Л. Коммунистический Интернационал после Ленина: Сб.ст. Нью-Йорк; 1993. С.284-285.
176. Письмо Д.З. Мануильского И.В. Сталину 4 сентября 1922 г. // Изв. ЦК КПСС. 1989. №9. С.193-195.
177. Силницкий Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. С.270.
178. Письмо И.В. Сталина В.И. Ленину 22 сентября 1922 года. // Изв. ЦК КПСС. 1989. №9. С.199.
179. Історія України. Нове бачення. С. 192.
180. Історія Української РСР. Т.6. С.43.
181. Історія України. Нове бачення. С.193.
182. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
183. Історія Української РСР. Т.6. С.47.
184. Ложкін В., Цехмістро Н. Яку позицію займали керівні діячі України з питань створення Союзу РСР? Історія України в запитаннях і відповідях. К., 1991. Вип.3. С.49.
185. Скрипник М. Проти бухгалтерії в національному питанні. Промова на XII з'їзді РКП(б) // Скрипник М. Національне питання. К., 1929. Т.2. 4,1. С.37.
186. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. С.90.
187. Історія Української РСР. Т.6. С.90.

188. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. С.91.
189. Ложкін В., Цехмістро Н. Яку позицію займали керівні діячі України з питань створення Союзу РСР. С.51.
190. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
191. Історія Української РСР. Т.6. С.49.
192. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.111-112.
193. Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен, 1987. С.206.
194. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.132.
195. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Т.3. С.359-360, док. №.372.
196. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953; Кн.1. С.63.
197. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.136-137.
198. Слюсаренко А. Томенко М. Історія української Конституції. К., 1993. С.126.
199. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.241.
200. Слюсаренко А. Томенко М. Історія української Конституції. С.126.
201. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. Тернопіль, 1993. Кн.2, С.127.
202. Див.: Історія Українського конституціоналізму (в документах). Івано-Франківськ, 1996. С.51.
203. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. С.137-138.
204. Історія Українського конституціоналізму (в документах). Івано-Франківськ, 1996. С.133.
205. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського

- університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
206. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.241.
207. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
208. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
209. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С. 245
210. Історія Українського конституціоналізму (в документах). Івано-Франківськ, 1996. С.460.
211. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
212. Історія Української РСР. Т.5. С.378.
213. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.292.
214. Історія Української РСР. Т.5. С.457.
215. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.296.
216. Історія держави і права України / За ред. А. Рогожина. 4.2. С.140.
217. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.298.
218. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.295.
219. Історія держави і права України / За ред. А. Рогожина. 4.2. С.139.
220. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.301.
221. Ленін В.І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики // Повне збір. тв. Т.44. С.328.
222. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.248.
223. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд

- історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
224. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.424.
225. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
226. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.432.
227. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
228. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.308.
229. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.308.
230. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
231. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. К., 1949. С.187.
232. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.440.
233. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
234. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.444-445.
235. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. С.279-280, док. №.279.
236. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.191.
237. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. С.192-193.
238. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. С.131.
239. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.316.

240. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
241. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
242. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
243. Там же. С.437-438.
244. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
245. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.306.
246. Історія Української РСР. Т.5. С.543.
247. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С. 544.
248. Історія України. Нове бачення. С.206-207.
249. Історія Української РСР. Т.5. С.545.
250. Історія України. Нове бачення. С.546.
251. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
252. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
253. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-1930 років: С.72-73.
254. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.

255. Історія Української РСР. Т.5. С.549.
256. Історія Української РСР. Т.5. С.550.
257. Історія України. Нове бачення. С.208.
258. Історія Української РСР. Т.5. С.541.
259. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
260. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.452-453.
261. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
262. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.265.
263. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.265.
264. Сусло Д. Організація судових органів Української РСР в період 1917-1925 рр. К., 1960.С.34.
265. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.265.
266. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
267. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.267.
268. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. К., 1956. С.70-71.
269. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.268-269.
270. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
271. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.408.
272. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.

273. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С. 410.
274. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.
275. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С. 412.
276. Історія України. Нове бачення. С.162-163.
277. Мельгунов С. Красный террор в России. М., 1990. С.44.
278. Історія України. Нове бачення. С.43.
279. Стахів М. Перша советська республіка в Україні. 4.2. С.117.
280. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.117-118.
281. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.). Львів, 1996. С.102-106.
282. Мельгунов С. Красный террор в России. С.72.
283. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.
284. Історія держави і права Української РСР. Т.1. С.73.
285. Історія України. Нове бачення. С.194.
286. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. С.163.
287. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду Радянської України у 1917 – 1922 роках // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. – 2010. – С. 27-34.
288. Див.: Двенадцатый съезд РКП(б): Стеногр. Отчет. М., 1923. С.221-222.
289. Николаевский Б. Тайные страницы истории: Сб. ст. и материалов. М., 1995. С.140.
290. Красніцький А. В. Радянські державні утворення доби української революції (1917–1921 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень. // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 74-79.

Галицька Соціалістична Радянська Республіка 1920 р.

1. ЦДІА у м. Львові. Ф. 146, оп. 3, спр. 3027, арк.20,67 та ін., спр. 3822, арк. 10.
2. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. Львів, 1957. Т.1. С.160-161.
3. Мегас О. Трагедія Галицької України. Вінніпег. З друкарні Канадійського фермера, 1920. С.23-28, 90-91.
4. Лісна І. С. Становлення радянської влади на західноукраїнських землях. // Радянське право. – 1989. – №8. – С.14
5. Лісна І. С. Державний апарат Галицької СРР. // На шляху до правової держави. II випуск. – Львів, 1991. – С. 14-16.
6. ЦДІА у м. Львові, фонд 146, оп. 8, спр. 5081, арк.2-10.
7. ДАЛО, фонд 1, оп. 57, спр. 72, арк. 15.
8. ЦДІА у м. Львові, фонд 581, оп. 1, спр. 95, арк.Ю; "Monitor Polski". 1920 р. № 106.
9. Див.: Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973. С.83-84.
10. "Slowo Polskie", 1921. № 143.
11. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958. С.41.
12. Ярослав Дашкевич теж пише про десятки тисяч полонених галичан у Туркестані, хоч і досі не вдалось знайти точних даних про їх кількість (див.: Дашкевич Я. Галичани-інтернаціоналісти у радянському Туркестані у світлі новознайдених джерел 1917-1920 рр. // Історичні джерела і їх використання. К.: 1968. Вип. 3. С.98. У документах партійного архіву ЦК КПУ в Києві подається цифра 30 тис. (див.: Партійний архів Інституту історії партії ЦК КПУ, фонд 37, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
13. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині в період Австро-Угорщини (економічний аспект) // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України (Збірник наукових статей викладачів юридичного

- факультету). Випуск 1. – Івано-Франківськ., 1997. – С. 38-42.
14. Цит. за: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Мельбурн, 1986. С.46-47.
 15. Лісна І. С. Проголошення Галицької радянської республіки // Актуальні проблеми вдосконалення чинності законодавства України. Випуск 2. Івано-Франківськ, 1998. С. 31 – 38
 16. Гражданская война на Украине 1918-1920: Сб. документов и материалов. К., 1967. Т.2. С.88-89.
 17. Гражданская война на Украине. Т.2. С.448.
 18. Див. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. Львів, 1970. С.60.
 19. Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С.368.
 20. Див.: Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919-1929. Krakow, 1976.С.18.
 21. Див.: Партархів Інституту історії партії ЦК КПУ, 6 оп. 1, спр. 62, арк. 218; Галушко Є.М. Нариси історії КПЗУ. Львів, 1965. С.22-23.
 22. Там же, фонд 1, оп. 5, спр. 459, арк. 10.
 23. Див.: Галушко Є.М. Нариси історії КПЗУ. С.29, 37.
 24. Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 55. – 2012. – С. 46-55.
 25. Лісна І. С. Становлення радянської влади на західно-українських землях. // Радянське право. – 1989. – №8. – С.14
 26. Партархів Інституту історії партії ЦК КПУ, фонд 37, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
 27. Там же. Спр. 1, арк. 24-25, 113-115 та ін.
 28. Див.: Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. -М., 1980. С.412-413.

29. Див.: История Польши. М., 1958. Т.3. С.56-57, 77-78, 122-123; Kallas M. Historia ustroju Polski X-XX w. Warszawa, 1997. С.298-303.
30. Materialy archiwalne do historii stosunkow polsko-radzieckch. Т.1. Warszawa, 1957. С.117.
31. Stazhewski D. Interwencja pod pozorem pomocy. Warszawa, 1964. С.63-79, 111.
32. "Monitor Polski" 1920. 14 квіт.
33. Див.: Кулик І. Провал польського плану в 1920 р. 1940. С.15.
34. Див.: Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1964. 1.2. С.656-661.
35. Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.53.
36. Див.: DzenniK ludowy. 1920. 29 квіт. Kurier Lwowski 1920. 5-7 травн. 36а. Kallas M. Historia ustroju Polski X-XX w. С.303.
37. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. Л., 1957. С.335-336.
38. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.53.
39. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. Л., 1957. С.350-351.
40. Известия. 1920. 7 серпн.
41. Повністю Червоною армією були зайняті Бережанський, Борщівський, Бродівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Золочівський, Підгаєцький, Рогатинський, Скалатський, Сокальський, Теробовлянський, Тернопільський та Чортківський повіти, частково Кам'яно-Струмилівський, Львівський, Перемишлянський, Радехівський.
42. Див. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.64.

43. Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.75.
44. Див.: ЛЮДА, фонд 256, оп.1, спр.5, арк.29 та ін.
45. Там же. фонд 1, оп. 57, спр. 38, арк.108; Kurier Lwowski. 1920. 28 серпн.; ЦДІА у м. Львові, фонд 205, оп.1, спр. 135, арк. 25.
46. Див.: Rozwoj demokracji socialistycznej. Lublin, 1977. С128-129.
47. Відомий державний і партійний діяч радянської України, комуністичної партії. Народився 8.VII.1888 р. ус. Лисець (нині Хмельницької обл.). Народний секретар освіти у першому радянському уряді України. Один з фундаторів КПУ, член ЦК КП(б)У. Репресований разом з дружиною сталінським режимом 1938 р.
48. Див.: Український історичний журнал. №8, 1970. С. 116.
49. Збірник декларацій, декретів і розпоряджень Галицького Революційного Комітету. Зош.1. Тернопіль, 1920. С.3-6.
50. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.333-334.
51. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.65-66.
52. Збірник декларацій, декретів і розпоряджень Галицького Революційного Комітету. Зош.1 .С.9.
53. Лісна І. С. Державний апарат Галицької СРР. // На шляху до правової держави. II випуск. – Львів, 1991. – С. 14-16.
54. Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 55. – 2012. – С. 46-55.
55. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.371 -372.
56. Збірник декларацій, декретів і розпоряджень Галицького Революційного Комітету. Зош.1. С.13-16.

57. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.99.
58. Коммунист. 1920. 12 серпн.
59. На початку вересня НК перехопила лист Ф.Конара до В.Винниченка, який саме тоді повернувся з еміграції в Україну. В листі була критика політики В. Затонського в Галичині, міркування щодо доцільності та можливості побудови незалежної Української радянської держави, висловлювалось невдоволення політикою КП(б)У в Україні.
60. Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964. С.278.
61. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.81.
62. Див.: Карпенко О.Ю. Встановлення Радянської влади у Східній Галичині в 1920 р. // Укр.іст. журн. 1957. №3. С.28.
63. Партархів Інституту історії партії ЦК КПУ, фонд 9, оп. 1, спр. 26, арк. 1.
64. Там же, спр. 31. арк. 1.
65. Галушко Є.М. Нариси історії КПЗУ. С.61.
66. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.83-85.
67. Див. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.84.
68. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині в період Австро-Угорщини (економічний аспект) // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України (Збірник наукових статей викладачів юридичного факультету). Випуск 1. – Івано-Франківськ., 1997. – С. 38-42.
69. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.77.
70. Лісна І. С. Проголошення Галицької радянської республіки // Актуальні проблеми вдосконалення чинності

- законодавства України. Випуск 2. Івано–Франківськ, 1998. С. 31 – 38.
71. Див.: Тернопільський обласний державний архів /далі – ТОДА/, Р-2827, оп. 1, спр. 4, арк. 12.
72. Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 55. – 2012. – С. 46-55.
73. ТОДА, Р-2369, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 5; спр. 26, арк. 17, 31, 92.
74. Див.: Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. Т.1. С.468-469.
75. Партархів Інституту історії партії ЦК КПУ, фонд 37, оп. 1, спр. 1, арк. 101.
76. Див. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка/1920/. С.92.
77. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.80.
78. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. Т.1. С.567.
79. Більшовик. 1923. 2 вересн.
80. Див.: Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.451-452.
81. Див. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.95.
82. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.452-467.
83. Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.103.
84. Лісна І. С. Становлення радянської влади на західноукраїнських землях. // Радянське право. – 1989. – №8. – С.14
85. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.553-556.

86. Див.: ТОДА, Р-2286, оп. 1, спр. 1, арк. 10; ф.Р.-2369 оп.1, спр. 11, арк. 11, 33; спр. 26, арк. 7, 8, 70 та ін.
87. Див. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.104-105.
88. Лісна І. С. Державний апарат Галицької СРР. // На шляху до правової держави. II випуск. – Львів, 1991. – С. 14-16.
89. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.106.
90. Див.: ТОДА, фонд р-2827, оп. 1, спр. 5, арк. 33, 37, 101, 102.
91. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С. 113.
92. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині в період Австро-Угорщини (економічний аспект) // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України (Збірник наукових статей викладачів юридичного факультету). Випуск 1. – Івано-Франківськ., 1997. – С. 38-42.
93. Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р.. С.115.
94. Історія держави і права Української РСР: К., 1967. Т.1. С.253-254.
95. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.519.
96. ЦДА у м. Львові, фонд 205, оп. 1, спр. 7951, арк. 8.
97. Див.: Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.333.
98. Лісна І. С. Проголошення Галицької радянської республіки // Актуальні проблеми вдосконалення чинності законодавства України. Випуск 2. Івано–Франківськ, 1998. С. 31 – 38
99. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.335.
100. Гражданская война на Украине. Т.3. С.417.

101. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.610.
102. Гражданская война на Украине. Т.3. С.467.
103. Див.: Науменко К. Таємне стає явним // Високий замок. 1997. 23 груд.
104. ТОДА, фонд р-2369, оп. 1, спр. 1, арк. 88.
105. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.610-611.
106. Див.: На чолі визвольної боротьби. К., 1965. С.37.
107. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.124.
108. Більшовик / орган Київського губкому КП(б)У. 1920. 12 вересн.
109. ТОДА, фонд р-2369, оп. 1, спр. 25, арк. 24.
110. Див.: ЛОДА, фонд 1303, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
111. Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.124.
112. У збірнику "Під прапором Жовтня" на с.351 помилково названа як дата видання, так і назва цього документу.
113. Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.126.
114. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.352.
115. Цит. за: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.126.
116. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.561-562.
117. Ткачук М. До 50-річчя Галицької СРР // Укр. іст. журн. №8, 1970. С.118.
118. Див.: Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 55. – 2012. – С. 46-55.

119. Цит. за: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка/1920/. С.110.
120. Див.: Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 55. – 2012. – С. 46-55.
121. Див.: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.114.
122. ГОДА, фонд р-2367, оп. 1, спр. 64, арк. 2.
123. Див.: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.115.
124. ТОДА, фонд р-2369, оп. 1, спр. 9, арк. 23.
125. Більшовик. 1920. 9, 11 верес; Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.136.
126. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.416.
127. ТОДА, фонд р-2369, оп. 1, спр. 9, арк. 28.
128. Див.: Ленін В.І. Повне зібр. тв. Т.39. С.120-121 ;Т.44. С.263 та ін.
129. Див дет.: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.120-121.
130. Бойко І. Історико-правові аспекти розвитку Галичини як складової частини України. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 55. – 2012. – С. 46-55.
131. ТОДА, фонд р-2290, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
132. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.517.
133. ТОДА, Фонд р-2367, оп. 1, спр. 33, арк. 41.
134. ТОДА, фонд р-2367, оп. 1, спр. 29, арк. 28-29; Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.517.
135. Див дет.: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.120-121.

136. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.516.
137. Див.: Галушко Є.М. Нариси історії КПЗУ/1919-1928/. Львів, 1965. С.57.
138. КПЗУ – організатор революційної боротьби. Спогади колишніх членів КПЗУ: 36. Львів. 1958. С.45.
139. Згідно з документальними даними, незасіяними у Галицькій СРР були 2.495 тис.га або 43% земель.
140. Красное знамя. 1920. 28 авг.
141. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.498-499.
142. ТОДА, р-2287, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
143. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка/1920/. С.133.
144. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.597-599.
145. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка/1920/. С.135-136.
146. Красное знамя. 1920. 4 сент.
147. Див.: Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка/1920/. С.135.
148. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.432-435.
149. Нагадаємо, що Тернопіль був зайнятий Червоною армією 26 липня.
150. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.140.
151. Лісна І. С. Державний апарат Галицької СРР. // На шляху до правової держави. II випуск. – Львів, 1991. – С. 14-16.
152. Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.141.
153. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.494-498.
154. ТОДА. Фонд р-2667, оп. 1, спр. 39, арк. 2.

155. Див.: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.146-150.
156. Лісна І. С. Державний апарат Галицької СРР. // На шляху до правової держави. II випуск. – Львів, 1991. – С. 14-16.
157. Вперед. 1920. 17 лют.
158. Див.: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.152-153.
159. ТОДА, фонд р-2369, оп. 1, спр. 9, арк. 23.
160. Wiek nowy. 1920. 11 вер.
161. Вперед. 1920. 4 листоп.
162. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.428-429.
163. Див.: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.166-167.
164. ТОДА, Фонд р-2369, оп. 1, спр. 27, арк. 10.
165. Див.: Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка /1920/. С.169.
166. КПЗУ – організатор революційної боротьби. С.47.
167. Під прапором Жовтня: Збірник документів і матеріалів. С.516.
168. История Польши /под ред. Г.Зуева и др./, М., 1958. Т.3. С.143-148.
169. Rozwoj demokracji socialistycznej. Lublin, 1977. С129.
170. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С. 157, 160.
171. Див.: Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918-1920. Львів, 1964. С.236.
172. Див.: Верига В. Галицька соціалістична советська республіка 1920 р. С.160-161.
173. Коммунист. 1920 р. 12 авг.

**Становлення української державності
у Буковині та Закарпатті 1918-1920 рр.**

1. Субтельний О. Україна. Історія. С.293.

2. Лісна І.С. Встановлення української державності на Закарпатській Україні. // Актуальні проблеми вдосконалення чинності законодавства України. Івано-Франківськ. Вип.4. 1998. С. 11 – 13.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923. С.32.
4. Історія Української РСР. Т.5. С.525.
5. На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у ХІХ – початку ХХ ст.) / Співавтор В.Яремчук // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку "Рада", 2008. – Т.ХХІІ. – С.300-319.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923. С.96-97.
7. Лісна І. С. Встановлення української державності на Закарпатській Україні. // Актуальні проблеми вдосконалення чинності законодавства України. Івано-Франківськ. Вип.4. 1998. С. 11 – 13.
8. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. К., 1160, С.350.
9. Лісна І. С. Встановлення української державності на Закарпатській Україні. // Актуальні проблеми вдосконалення чинності законодавства України. Івано-Франківськ. Вип.4. 1998. С. 11 – 13.
10. Історія Української РСР. Т.5. С.527.
11. Історія України. Нове бачення. С.140.
12. Утвердження ленінських ідей про державу і право на Україні. Питання теорії та практики державного будівництва. Львів, 1972. С.247.
13. Субтельний О. Україна. Історія. С.386.
14. Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і воз'єднання з Українською РСР. Документи і матеріали. Чернівці. 1958. С.139-142.

15. Історія України. Нове бачення. С.120.
16. Історія Української РСР. Т.5. С.527.
17. Конституции буржуазных государств Европы. Москва. 1957.
18. Історія Української РСР. Т.5. С.528.
19. 19.Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і воз'єднання з Українською РСР. С.185.
20. 20.Історія України. XX століття. Кн.2. С.290.
21. 21 .Утвердження ленінських ідей про державу і право на Україні. С.253.
22. Історія Української РСР. Т.5. С.253.
23. Дорошенко Д. Угорська Україна. Прага, 1919. С.4.
24. Субтельний О. Україна. Історія. С.293.
25. Дорошенко Д. Угорська Україна. С.8.
26. Дорошенко Д. Угорська Україна. С.9.
27. Історія України. Нове бачення. С.121.
28. Бажанова Н. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917-1923 рр. Ужгород, 1962. С.9.
29. Дорошенко Д. Угорська Україна. С.8.
30. Кульчицький В., Настюк М. Вплив Великого Жовтня на боротьбу трудящих Закарпаття за своє соціальне і національне визволення. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (соц. -політ. І правові основи). Львів, 1985. СЮ.
31. Троян М. Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття наприкінці 1918 – на початку 1919 року. З історії західно-українських земель. К., 1958. Т.3. С.104-105.
32. Історія Української РСР.ж Т.5. С.532.
33. Історія України. Нове бачення. С.121.
34. История Венгрии. М., 1957. Т.3. С.39.
35. Лісна І. С. Встановлення української державності на Закарпатській Україні. // Актуальні проблеми вдосконалення чинності законодавства України. Івано-Франківськ. Вип.4. 1998. С. 11 – 13.

36. Дорошенко Д. Угорська Україна. С.28.
37. Кульчицький В., Настюк М. Вплив Великого Жовтня на боротьбу трудящих Закарпаття за своє соціальне і національне визволення. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. С.21 -23.
38. Дорошенко Д. Угорська Україна. С.10.
39. Лісна І. С. Встановлення влади Рад на Закарпатті в 1919 році. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1991. – С. 97-98.
40. Дорошенко Д. Угорська Україна. С.29.
41. Історія України. Нове бачення. С.139."
42. История Чехословакии: У 3 т. М., 1960. Т.3. С.69.
43. Субтельний О. Україна. Історія. С.388.
44. История Чехословакии: Т.3. С.69.
45. На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у ХІХ – початку ХХ ст.) / Співавтор В.Яремчук // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку "Рада", 2008. – Т.ХХІІ. – С.300-319.
46. Субтельний О. Україна. Історія. С.388.

Висновки

1. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. С.406.
2. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918-1923 рр.). / Монографія. – Тернопіль. – “Економічна думка”, 2001. – 89 с.

ДОДАТКИ

[1] УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого
Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого
люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду,
на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від
салдацьких казарм, од усіх громад і товариств українських
вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти
й боротися за ті права і вольности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії,
не розриваючи з державою Російською, хай народ український
на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай
порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним,
прямим і тайним голосуванням *Всенародні Українські Збори*
(*Сейм*). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на
Вкраїні, мають право видавати тільки наші *Українські Збори*.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській
державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті. Ніхто
краще нас не може знати, чого нам треба і які закони дня нас
луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати
свою землю. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде
одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські,
монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано
про це закона на Всеросійському Учредительному Зібранні,
право порядкування нашими українськими землями, право
користування ними належало тільки нам самим, нашим
Українським Зборам (Сеймові). Так сказали виборні люде з усієї
Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас. Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпихнуло простягнену руку українського народу. Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання. А найголовніші домагання були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого *комісара по українських справах*.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б то, вибраним нами, *комісаром на Вкраїні*.

Щоб певна частина *грошей*, які збираються в Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, *на національно-культурні потреби його*. Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий

лад. Так само не схотіло признати комісара на Україну, щоб не могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку. І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, *щоб ми самі творили нашу долю*. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство *не може* дати лад у нас, коли *не хоче* стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи. Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа-повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, "повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, *приписуємо* нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибирати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, *приписуємо нашим* громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з нами приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю, і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, однастайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української! виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав та не має тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, *Українська Центральна Рада*, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ [робітників], народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ, року 1917, місяця червня (іюля) числа 10.

[Ш] УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Громадяне землі Української.

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі Управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом

право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, – простягає руку представникам Української демократії – Центральній Раді, – і закликає, в згоді з ним, творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Привительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний Секретаріат, – що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

В сім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, яко представник демократії всієї України, і разом з тим як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та упорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України

підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краевого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектовання військових частей, то для сього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповідяючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Києві, 1917 року, липня 3-го дня.

[Ш] УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде meziусобна і хривша боротьба. Центрального Правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобугі боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губернен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі – касується.

Признаючи, що землі ті єсть власнісь усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу. Українська

Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо: На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо: Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократи, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібранів, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти інтереси національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час, Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії ми, Українська Центральна рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйництвом та

до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 року. Про порядок скликання Українських Установчих Зборів – негайно видано буде закон.

Українська Центральна Рада. УКиїві 7(20) листопаду року 1917.

[IV] УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе України.

Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, – борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниці розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменьшується, насуває голод. По краю розплодилось юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, спинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час. Ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій, організувати нове Правительство.

А тим часом, петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у

наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительтво не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те саме петроградське правительтво народніх комісарів починає залягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов поллеться кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути як найшвидче.

Але для того, щоб ні руське правительтво, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

Отож, – насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої, – Раді Народніх Міністрів, -від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «большевиків» та інших напастників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірне тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко мучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та й міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку владу, до якої мали-б довір'я й яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу, правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і салдатських депутатів, вибраних із місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді, й Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних работ через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народивої Республіки.

Війна також відібрала не себе всі трудові заробницькі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ zostався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, до вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а также інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли-б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених клясах величезні капітали. Однині Народня Українська Республіка бере в свої руки найважніші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів.

Правительству Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження Закон про це, а також

про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих клясів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати кляси трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народнього господарства Української Народної Республіки, а не спекуляції та ріжну банкову експльоатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в життю та недостачі продуктів росте невдоволення серед деякої частини людності. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контр-революційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народної Республіки – до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядник землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки на добробут

всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органіві належатиме рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки.

Українська Центральна Рада. У Києві. 9 січня 1918 р

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

(Статут про державний устрій, права і вільності УНР)

I. ЗАГАЛЬНІ ПОСТАНОВИ

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенне право в українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї власти, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

ІІ. ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.

8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин УНР може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду УНР з zachovannям приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правової охорони порушити недоторканість і без судового наказу; однак і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках, законом означених.

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, оскільки він не переступає при тім постанов карного права.

18. Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають повну свободу перемін місця пробування.

19. Постанови §14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормовання спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окремим законом, згідно § 79-80.

20. Лише громадяне УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодатних установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодатних органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодатнім порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

ІІІ. ОРГАНИ ВЛАСТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом влади УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової влади УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель, їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§ 60-68).

ІV. ВСЕНАРОДНІ ЗБОРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судове не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім иншім правила виборів у Всенародні Збори устанавляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальности за свою політичну діяльність. Під час виконання своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародніми Зборами.

30. Повірка виборів належить Судові УНР. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання мандатів неправними і скасування виборів та призначення на їх місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони тратять свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш, як трьома мільйонами виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий, по провірці правосильности, повідомляє про ці домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори по постанові Всенародніх Зборів розписує виконавча власть. Всенародні Збори тратять свою повновласть з днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликання нових Всенародніх Зборів не може минути більш, як три місяці.

34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародніми Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд Голови триває весь час, покиди не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова. Змінє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерти або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, звязані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові, в справах, вичислених в §32-33, Всенародніми Зборами вибирається йому товаришів, в числі, яке установлять Всенародні Збори. Один з них вибірається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази щороку. Перерва між сесіями не може бути більш трьох місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше місяця від її одержання Головою.

38. Для правосильности рішень Всенародних Зборів треба присутности більш як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і відання під слідство і суд міністрів рішаються спеціальною більшістю.

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

а) президією в порозумінню з Радою старшин Зборів;

б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;

в) окремими депутатами, числом не менш 30-ти;

г) Радою Народніх Міністрів УНР;

д) органами самоврядування, які об'єднують не менш 100 тисяч виборців;

е) безпосередньо виборцями-громадянами Республіки, в числі не менш 100 тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що по провірці їх правильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проекти, внесені вказаним в § 39 порядком, передаються президією Всенародніх Зборів до комісії і після докладу комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проекти, внесені не з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом з внесенням до президії Всенародніх Зборів подаються до відома Ради Народніх Міністрів.

41. Законодаті проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародніх Зборів нового складу (після нових виборів).

42. Внесення про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в § 39-41, але для ухвали їх потрібно 3/ 5 пристуніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніми Зборами в новім складі, після найближчих нових виборів. У всім іншій, не вказанім Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

43. Закони і постанови Всенародніх Зборів розпубліковуються ними, як виїмки з протоколів їх засідань, за

підписом Голови (або його товариша) і одного з Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах, оскільки не поставлено інакше в самім законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, а ні взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби інакше, як постановою Всенародніх Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені УНР без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються іменем УНР.

49. Всенародні Збори установлюють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. ПРО РАДУ НАРОДНІХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

50. Яко вища виконавча власть УНР (§ 22), Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються по-за межами діяльності установ місцевої самоуправи (§ 24) або дотикають цілої УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повновласть від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів за порозуміння з Радою Старшин Зборів, і потім Рада

Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їх портфелів устанавлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборів і депутати, в числі не менше 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання вияснень, порядком § 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримають таке жадання, міністри не пізніше семи день мають на ці жадання дати пояснення у Всенародніх Зборах УНР – самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародніх Зборів УНР висловить недовір'я, складає свою повновасть, і через 24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в §53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовір'я в цілості.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародніх Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів підчас свого пробування у складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. СУД УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

60. Суд в УНР відбувається іменем її.

61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне.

62. Судова власть в рамках цивільного, кримінального і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавці, ні адміністративні органи влади.

64. В яких випадках адміністративні органи можуть накладати й виконувати кари – про те рішає виключно закон.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і той самий, не виключаючи й членів Всенародних Зборів та членів Ради Народних Міністрів, з захваленням при цьому постанов § 58 цього закону.

66. Найвищим Судом Республіки являється «Генеральний Суд УНР», зложений з колегії, вибраної Всенародними Зборами на прогяг п'яти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної влади.

68. В усім іншій організація і компетенція судів та особи і речевої приналежності судової установляється законом.

VII. НАЦІОНАЛЬНІ СОЮЗИ

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, щоб-то право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, як що до Генерального Суду про те поступить заява

від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян УНР без ріжниць полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданню в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статі, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в § 69 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з цього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядкуві, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошення в загально-установленому порядку.

73. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчислюється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

74. Національний Союз установляє свій щорічний бюджет і має право а) оподаткування своїх членів на підставах,

установлених для загально-державного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідности, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням принципу пропорціонального представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших Національних Союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

VII. ПРО ТИМЧАСОВЕ ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ СВОБІД

79. У випадку державної konieczности (підчас війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження, у випадках та межах, передвиджених в § 80 законами, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народніх Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародних Зборів.

83. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада. 29 квітня 1918р.

Конституція української соціалістичної радянської республіки

і. основні постанови

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих і експлуатуємих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами капіталістами й поміщиками.

2. Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, шляхом проведення соціалістичних реформ і сГстематичного подавлення всіх контрреволюційних намірів з боку заможніх кляс. Після здійснення цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, по остаточнім оформленню майбутнього комуністичного ладу, зникне й

держава, уступивши місце вільним формам суспільного життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність людей.

3. В цілях здійснення свого основного завдання Українська Радянська Соціалістична Республіка:

а) провадить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва;

б) в області будівництва державного життя закріплює владу за робітничою клясою, усталюючи в зміцненню державної влади виключно для працюючих мас і цілком усуваючи пануючі класи від такої участі;

в) утворює для працюючих мас можливість користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі класи і спільні з ними по своїй політичній позиції громадські групи;

г) організує озброєну оборону здобутків соціалістичної революції притягненням до цієї оборони всіх трудових елементів країни.

4. Пориваючи рішучо з минулим, намагаючись знищити, разом з поділом загалу на класи, а також і національний гніт і національну ворожнечу, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє свій твердий намір увійти в склад єдиної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умовини для її збудови. Разом з тим Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє про свою повну солідарність з нині існуючими вже Радянськими Республіками і про свій намір вступити з ними в тісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції, в тісніше співробітництво в області комуністичного будівництва, можливого лише в міжнародньому масштабі.

5. Влада працюючих мас на території Української Соціалістичної Радянської Республіки здійснюється через Ради

Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів та інші органи влади по означенню Рад.

ii. конструкція радянської влади

а. організація центральної влади

6. До відому Центральної Радянської Влади на Україні належать: 1) Всі питання загально-державного значення, а зокрема:

- а) затвердження, зміна і доповнення конституції;
- б) *установлення і зміна державних меж Республіки;*
- в) *зносини з чужоземними державами з'окрема і оголошення війни і усталення згоди;*
- г) усталення основ організації збройних сил;
- д) загальне керівництво внутрішньою політикою;
- е) цивільне, карне і процесове законодавство;
- ж) усталення основ соціалістичного будівництва в області народного господарства;

3) керування грошовою системою і організація фінансового господарства Республіки;

1) державна контроля над діяльністю Радянської влади, зокрема над правильністю, закономірністю і доцільністю грошових витрат.

2) Всі питання, що не мають загально-державного значення і які будуть взяті на розгляд органами Центральної Радянської влади.

7. Центральна Радянська влада має свої органи, а саме:

1) Всеукраїнський З'їзд Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів;

2) Раду Народніх Комісарів;

8. З'їзд скликається В.Ц.В.К. не менш як два рази на рік, а по постанові В.Ц.В.К. може скликатися і частіш.

9. Лад виборів до з'їзду Рад установлюється В.Ц.В.К.Р

10. З'їзд Рад є вищою Владою Української Соціалістичної Республіки. В протязі між двома з'їздами такою владою є В.Ц.В.К.Р. З числа питань, зазначених в ст. 6, виключному

віданню з'їзду належить питання, зазначене в п. а., а також з застереженням, зазначеним в ст. 13 питання про оголошення війни та установа згоди.

11. В.Ц.В.К. і з'їзд дають загальний напрямок діяльності Робітничо-Селянського уряду і всіх органів Радянської влади в країні зокрема виключному віданню В.Ц.В.К.Р. належать: вибори і звільнення Народніх Комісарів і Голови Ради Народніх Комісарів, розклад державних прибутків і зборів між центральною й місцевою владою, а також розв'язування питань зазначених в ст. 19 конституції. Питання зазначені в п.п. б, в (п.2), а також річного бюджету розв'язуються, як владою з'їзду, так і В.Ц.В.К.Р.

12. В.Ц.В.К.Р. відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і обирається останнім в кількості по призначенню з'їзду на реченець до слідуєчого з'їзду. Рада Народніх Комісарів відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і перед В.Ц.В.К.Р.

Увага: на місце вибувших членів В.Ц.В.К. заступники призначаються постановою Ц.В.К. Всі інші питання, що до законодавства і загального керування в країні, розв'язуються також В.Ц.В.К. з поясненням, вказаним в ст. 16.

Увага: питання про оголошення війни та заключення згоди розв'язується В.Ц.В.К.Р. на випадок негайности при неможливості скликати з'їзд в належний час.

14. Завідування окремими галузями керування країною накладається на окремі відділи В.Ц.В.К.Р. Народні Комісаріати на чолі з Завідуючими, обраними В.Ц.В.К.Р. Кількість, межі відання відділів і їх внутрішня організація усталюється В.Ц.В.К.

15. Рада Народніх Комісарів складається з Голови і Народніх Комісарів, у число котрих входять:

а) всі Керівники окремими відділами В.Ц.В.К.Р. (ст. 14)

б) інші особи, що обираються окремо В.Ц.В.К.Р. з його розсуду. Члени Ради Н.К. кожного року можуть звільнитись владою В.Ц.В.К.

16. Рада Народніх Комісарів має право брати на свій розгляд питання і справи, що стосуються до законодавства і загального керування країною, але має право вирішати своєю владою ті чи інші питання або справи лише з загальним або спеціальним уповноваженням В.Ц.В.К., а коли нема такого уповноваження, постанови Р.Н.К. даються на затвердження В.Ц.В.К.Р.

Увага: Питання, зазначені в ст. ст. 18 або 11, можуть бути переданими Ц.В.К. на остаточне розв'язання Р.Н.К.

17. Стан Народного Комісару належить виключно членам Р.Н.К. У.С.Р.Р. і жадними іншими представниками Радянської влади як в центрі, так і на місцях не може присвоюватися.

б. організація радянської влади на місцях

18. Органи Радянської влади на місцях слідує:

а) Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними Виконавчі З'їзди Рад (губерніяльні, повітові і волосні), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми).

19. Реченець і порядок виборів місцевих органів Радянської влади, норма представництва і загальні постанови що до внутрішньої організації цих органів, означених меж відання і влади між ними, як і розмеження останніх ними і органами центральної Радянської влади, встановлюються В.Ц.В.К.Р.

20. Право вибору мають незалежно від релігії, народности, осілості, стану і т.п. слідує громадяне У.С.Р.Р., які до дня виборів осягли 18 років:

а) всі що здобувають засоби до життя продукційною і загальнокорисною працею, а також особи, заняті домашнім господарством, забезпечуючи першим можливість продукційної праці, себто різні робітники і служачі заняті в промисловости, торговлі, сільським господарстві та інші, селяни й козаки рільники.

б) солдати червоної армії і матроси червоної фльоти.

в) громадяне, що не входять в категорії, переведені н. п. а і б за утратою працездатности, відповідно засвідченої.

Увага: 1. Місцеві Ради можуть по постанові центральної влади зменшувати уставлену в цій ст. норму віку. Увага: 2. Чужинці, які належать до робітничої класи і трудового селянства, користуються також виборчим правом.

21. Позбавляються виборчого права і права бути обраними слідуєчі особи, хоч би вони й входили в одну з вищезазначених категорій.

а) особи, що користуються найманою працею з корисною метою;

б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме, прибутки з підприємства, з маєтків і т.п.

в) приватні торговці, комерційні посередники;

г) ченці і духовні настоятелі церковей і релігійних культів;

д) служачі і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени панувавшого в Росії дому;

е) особи, визнані усталеним ладом божевільними, а рівно особи, що перебувають під опікою;

ж) особи, засуджені за користливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом або судовим вироком.

ііі. декларація прав і обов'язків працюючого і експлуатуємого народу України

22. Для повного проведення основ диктатури пролетаріату і біднішого селянства У.С.Р.Р. надає працюючим масам всі права і можливости в області громадянського і політичного життя.

23. Відповідно цьому загальному становищу і з метою забезпечення за працюючими дійсної волі совісти, а також припинення можливости використання релігії і церкви в інтересах залишення клясового строю, церква відокремлюється від держави і за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних наук, котрі не переслідують жодних соціяльних і політичних завдань, а також антирелігійних наук, котріх дух не перечить комуністичним поглядам.

24. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи висловлення своїх думок -У.С.Р.Р. усуває залежність преси від капіталу і віддає в руки робітничої кляси і селянської бідноти всі технічні і матеріальні засоби до видання газет, брошур, книг та інших творів друку і забезпечує їх вільне розповсюдження по всій Україні.

25. В цілях забезпечення за працюючими дійсної свободи зборів – У.С.Р.Р., визнаючи право за працюючими Радянської Республіки вільного влаштування зборів, союзів і т.и., віддає в розпорядження робітничої кляси і селянської бідноти всі відповідні для влаштування народніх зборів помешкання з світлом і отопленням.

26. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи спілок У.С.Р.Р., зламавши економічну і політичну владу заможніх кляс і усунувши цим всі перепони, які до цієї пори перешкоджали в буржуазній суспільности робітникам і селянам користуватись свободою організацій і акцій – дає робітникам і біднішим селянам усяку допомогу матеріальну та іншу для їх об'єднання і організації.

27. В цілях забезпечення за працюючими дійсного доступу до знання – У.С.Р.Р. ставить своїм завданням дати робітникам і селянам повну, всебічну і даремну освіту.

28. У.С.Р.Р. визнає обов'язки всіх громадян Республіки працю і проголошує гасло: «не працюючий не їсть».

29. З метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції – У.С.Р.Р. визнає обов'язком всіх працюючих Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність.

Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках дається лише працюючим. На нетрудові елементи накладається виконання інших військових обов'язків.

30. Виходячи з солідарності працюючих всіх націй У.С.Р.Р. надає всі політичні права українських громадян – працюючим чужинцям, що живуть на території Української Республіки і

належать до робітничої кляси, або до селянства, що не визискує чужої праці.

31. У.С.Р.Р. дає право притулку всім чужинцям, що терплять пересліди за релігійні проступки, а також за проступки направлені проти інтересів уряду, забороняючого інтереси буржуазних класів.

32. У.С.Р.Р. визнаючи рівні права за працюючими, незалежно від їх раси і національності -об'являє суперечним основним законам Республіки, уставлення або пропущення яких небудь привилеїв, на підставі, а також яке б не було пригнічення національних меншостей, або обмеження їх рівноправности.

З огляду інтересів робітничої кляси в цілому -У.С.Р.Р. позбавляє політичних прав окремі особи і окремі групи, які користуються цими правами на шкоду соціялістичної революції.

в. про герб і прапор у.с.р.р.

34. Герб У.С.Р.Р. – має на червоному полі в промінях сонця – малюнок золотого серпа і молота, навкруги яких – уміщено вінок і написи на Українській та Російській мовах

1) У.С.Р.Р.

2) Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

35. Торговельний, морський і військовий прапор У.Р.С.С. – має на червоному полі в лівому куті – напис золотими літерами – *Українська Соціялістична Радянська Республіка, або лише літери: У.С.Р.Р.*

Місце Харків, року 1919,

Березоля 10-14 дня.

Презідія III Всеукраїнського З'їзду Рад.

**Іванна Стефанівна
ЛІСНА**

**Становлення державності
в Україні
(1917-1922 рр.)**

Частина II

Монографія

Монографія видається в авторській редакції
Дизайн обкладинки *А. Іщенко*.
Друк *О. Полівцова*. Фальцовально-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 09.01.2014 р.
Формат 60x84^{1/16}. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Умовн. друк. арк. 25,81. Обл.-вид. арк. 19,53.
Тираж 300 пр. Зам. № 4321.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десанників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.